METSZETEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

CROSS-SECTIONS

SOCIAL SCIENCE JOURNAL

VOL. 9 (2020) NO. 4

METSZETEK
Társadalomtudományi folyóirat
Vol. 9 (2020) No. 4

Főszerkesztő:
Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztők:
Dr. Balogh László Levente, Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Dr. Mohácsi Márta, Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

Szerkesztőbizottság:
KATZ, Katalin – The Hebrew University of Jerusalem
KOLOZSVÁRI, Orsolya – College of Coastal Georgia
NISTOR, Laura – Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár
PICCIONE, Vincenzo – Roma Tre University, Italy
URIZ, Maria Jesús – Public University of Navarre, Pamplona
VIRTO, Lucia Martínez – Public University of Navarre, Pamplona
WOODS, Ronald – University of Technology Sydney, Australia

Tanácsadó testület:
BOBKOV, Vyacheslav – Russian Science Academy, Moscow, Russia
FOX, Chris – Manchester Metropolitan University, United Kingdom
GEELHOED, Sandra – University of Applied Sciences Utrecht, Netherlands
HERRMANN, Peter – University of Eastern Finland, Kuopio, Finland; Corvinus University, Budapest, Hungary
HORAKOVA HIRSCHLER, Nicole – University of Ostrava, Czech Republic
JANKY, Béla – Budapest University of Technology, Hungary
KERÜLŐ, Judit – University of Nyíregyháza, Hungary
RAZUMOVA, Tatiana – Moscow State Lomonosov University, Russia
SIK, Endre – Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary; TÁRKI Social Research Institute, Budapest, Hungary
SZABÓ, Márton – University of Miskolc, Hungary
SZÁNTÓ, Zoltán – Corvinus University of Budapest, Hungary
TIMÁR, Judit – Hungarian Academy of Sciences Centre for Economic and Regional Studies Research Center; Eötvös Loránd University, Hungary
WIKTORSKA-ŚWIĘCKA, Aldona – University of Wrocław, Poland

Olvasószerkesztő:
Dr. Szekeres Melinda

Tördelőszerkesztő:
Juhászné Marosi Edit

Webdesign:
Fábián Márton

Szerkesztőségi munkatársak:
Béres Zsuzsa
Molnár Éva

ISSN 2063-6415

Kiadja: a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Felelős kiadó: Prof. Dr. Keményfi Róbert dékán
Webcím: metszetek.unideb.hu
E-mail: metszetek@arts.unideb.hu

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
www. metszetek.unideb.hu

Tartalomjegyzék

KÖZELKÉP

NAGY LEVENTE: Thomas Hobbes és a természeti állapot dilemmái II.
A természeti állapot tipológiája 3
FÉNYES HAJNALKA – PAKSI VERONIKA – TARDOS KATALIN –
MARKOS VALÉRIA – SZIGETI FRUZSINA: Magyar kutatók külföldön:
a női és férfi karrierutak főbb jellemzői 23
GRÜNHUT ZOLTÁN: Informalitás: egymás eszköziesítésének kultúrája
Esszé a bizalom és a társas kapcsolatok összefüggésének dinamikáiról 49
FARKAS ÉVA – MAKÓ CSABA – ILLÉSY MIKLÓS – HEIDRICH BALÁZS:
Start-up stúdió: üzleti modell innováció (Az INNONIC Zrt. példája) 65
BALUJA PETRA: „Társadalmunkban a sikert a nyilvánosság iktatja törvénybe”,
avagy a vidéki színész siker és karrier modellje 84
BENCZE ÁDÁM: Hol van az igazság? – Görögkatolikus egyházi fenntartású
középiskolás fiatalok igazságossággal kapcsolatos értekei 105
SZAKOS JUDIT: A közigazgatás reformirányzatai Közép-Kelet-Európában 124

RECENZIÓ

FÓNAI MIHÁLY: Integrációs mechanizmusok 143
FÓNAI MIHÁLY: Mobilitás és integráció 156

OLVASS FELESLEGESET!

SIK ENDRE ÁLLANDÓ ROVATA

JUHÁSZNÉ FAZEKAS ZSUZSANNA: Eke, ásó, kapa és nagyharang,
avagy tanulmány a nemi szerepek eredetéről 170

Abstracts 175

ISSN 2063-6415
www. metszetek.unideb.hu

Contents

LEVENTE NAGY: Thomas Hobbes and the dilemmas of the natural state
Second chapter – The tipology of the state of nature 3
HAJNALKA FÉNYES – VERONIKA PAKSI – KATALIN TARDOS –
VALÉRIA MARKOS – FRUZSINA SZIGETI: Hungarian Academics Working Abroad: Female and Male Career Paths 23
ZOLTÁN GRÜNHUT: Informality: the Culture of Treating Others Instrumentally An Essay about the Dynamics of the Relationship between Social Relations and Trust 49
ÉVA FARKAS – CSABA MAKÓ – MIKLÓS ILLÉSY – BALÁZS HEIDRICH:
Start-up studio, the business model innovation
(The example of INNONIC Zrt.) 65
PETRA BALUJA: „In our society publicity ratify the success". Success and career model of rural theater's artists 84
ÁDÁM BENCZE: Where is the truth? – Greek catholic high school youth's justice values 105
JUDIT SZAKOS: Public administration reforms in Central-Eastern-Europe 124

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Thomas Hobbes és a természeti állapot dilemmái II.

A természeti állapot tipológiája

NAGY LEVENTE[1]

ABSZTRAKT

Jelen tanulmány a Hobbes-i természeti állapot négy aspektusát helyezi reflektorfénybe. Egyrészt, arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon tekinthetjük-e a Hobbes által ábrázolt eredeti állapotot időtlen helyzetnek, amelyben nem az időtartamon, hanem csupán a szerző által felépített logikai konstrukció kimenetén van a hangsúly, vagy időtartammal rendelkezőnek kell (lehet) ezt az állapotot tekintenünk, amelynek sajátos fejlődési íve is van. Másrészt, az eredeti állapotba helyezett embert vizsgálja meg annak érdekében, hogy megállapíthassuk a természetes környezet emberének valóban „természetes" voltát, és e kettő (ember és állapot természetessége) közötti összhangot. Harmadrészt, az eredeti helyzet emberei között fennálló lehetséges viszonyok tanulmányozása képezi az elemzés tárgyát. Negyedrészt, az előző kérdéshez közvetlenül kapcsolódva, a természeti állapot többféle értelmezésének bemutatására kerül sor. E szempontok kibontásával – úgy tűnik – jobban rávilágíthatunk a Hobbes-i természeti állapot ambivalens jellegére is.

KULCSSZAVAK: természetes ember, időmentes természeti állapot, természetes emberek viszonya, természeti állapotok

ABSTRACT

Thomas Hobbes and the dilemmas of the natural state
Second chapter – The tipology of the state of nature

The primary purpose of this paper is to reflect upon four aspects of the Hobbesian state of nature. Firstly, the question is whether we can interpret this original state as a mythical, abstract, imaginative and timless state, focusing only on the final conclusion of the Hobbesian theory, or it may contain a well-defined timspan, having its own historical development based on a clear logical construction. Secondly, this study aims at examining the natural character of man in the state of nature, and his harmony with his environment in respect with their „naturalness". Thirdly, it tries to describe the assumed interpersonal relationships within the „primitve" state. Fourthly, the paper presents different states of nature reasoned out from a close reading of the text. All four aspect may help us to get a better understanding of the ambivalent character of the Hobbesian state of nature.

KEYWORDS: natural man, timless state of nature, interpersonal relationship, states of nature

[1] Debreceni Egyetem, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Politikatudományi Tanszék, nagy.levente@arts.unideb.hu

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Bevezető

A szerződéselméleti hagyomány egyik megteremtőjeként, fő művében, Thomas Hobbes olyan magyarázó erejű filozófiával próbálkozott, amellyel a politikai intézmények újfajta (világi) legitimációját kívánta megalapozni. Ehhez a vállalkozáshoz személyes életélménye is hozzájárult, hiszen szemtanúja lehetett egyfelől annak a sajátos folyamatnak, amelyet későbbi gondolkodók a piacgazdaságra épülő versenytársadalom kezdeti szakaszának neveztek, és amelyre – véleményük szerint – egyre fokozottabban jellemzővé vált az individualizmus és az egoizmus, másfelől pedig a társadalmat a szétesés szélére sodró polgárháborúnak, amelyben a vallási fanatizmus is központi szerephez jutott.

Elméletének kiindulópontját egy olyan hipotetikus, „primitív" állapot képezi, amelyet a szerző saját antropológiai felfogása hat át. A negatív emberképre épített állapot óhatatlanul a végzet felé vezeti az embert, de a műben megalapozott – szerzői szándék mentén haladó – logikai konstrukció jóvoltából a végkövetkeztetés pozitívvá fordul: Hobbes „kivezetteti" a természetes embereket az áldatlan állapotból, akik az általuk létrehozott világi (szuverén) hatalom fennhatósága alatt – elvileg – békében élhetnek egymással, a rend keretein belül. Azaz társas lénnyé emelkedhetnek.

Jelen tanulmány a természeti állapot négy szempont mentén[2] történő megvilágítását tűzi célul, annak reményében, hogy az egyes aspektusok elemzése hozzájárulhat az eredeti helyzet néhány kérdésének jobb megértéséhez. A következőkben tehát a természeti állapot időtlen, időtartammal bíró jellege, az eredeti helyzet emberének „természetes" volta, a kezdeti állapot emberei közötti interperszonális kapcsolatok mikéntje, és végül, de nem utolsósorban, a természeti állapot – a *Leviatán* textusából kiolvasható – sokfélesége képezi az elemzés tárgyát.[3]

A természeti állapot ambivalens aspektusai

IDŐTLEN VAGY IDŐTARTAMMAL RENDELKEZŐ ÁLLAPOT?

A pre-politikai állapot ábrázolása során találunk olyan eseményekre való utalásokat, amelyek térben és időben zajló történésekre emlékeztetnek, de mégis az lehet a benyomásunk, hogy Hobbes mellőzte az eredeti helyzetből az idődimenziót, mintha az események egymásutániságának, történetiségének kihangsúlyozása nélkül szerette volna meggyőzni az olvasót arról, hogy közhatalom hiányában, és az ember termé-

[2] A *„Thomas Hobbes és a természeti állapot dilemmái (Első rész)"* című tanulmányomban tárgyalt két alapvető szemponton túl kerül sor e négy újabb szempont rövid elemzésére.

[3] Egyfajta kontrasztként hat, hogy Hobbes művében joggal felmerülhet a természeti állapot sokféle értelmezésének gondolata, miközben a szerzőt magát határozott monista (antipluralista) felfogás jellemzi a vallás, de főleg a hatalom terén.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

szetéből adódóan, a háború elkerülhetetlenné válik. Egy kis túlzással azt is lehet mondani, hogy ezt az eleve elrendelt állapotot Hobbes mintha egy – a képzelet szülte – elvont pillanatképbe foglalta volna össze, mintha logikai (és nem időbeli) láncreakciók eredményeként megjelenített, vertikális keresztmetszetbe merevítve ragadta volna meg a katasztrófába torkollás lényegét.[4] Hobbes talán arra gondolt, hogy ezt az állapotot nem szükséges időhöz kötni ahhoz, hogy kellő mértékben érvényesülhessen szerzői szándéka, hogy eljusson a korabeli olvasóhoz axiomatikus üzenete.

Ha ennek az absztrakt, hipotetikus állapotnak nincs időtartama, vagy ha oly jelentéktelenné zsugorodik, hogy teljesen eltekinthetünk attól, akkor aligha beszélhetünk változásokat eredményező fejleményekről, a dolgok, történések egymásutániságáról ebben az állapotban, és akkor azt sem igen állíthatjuk, hogy Hobbes belső dinamizmussal (aktív csaták, harci cselekedetek) rendelkező és néha „stagnáló" időszakokkal (a mindenki által ismert harci szándékok) megtűzdelt, de amúgy fokozatosan romló állapotként tárta volna az olvasó elé a kezdeti helyzetet.[5]

Arra a kérdésre azonban, hogy vajon mikor, melyik időpillanatban eszmélt rá a természetes ember a végzetet jelentő állapotból való kilépés szükségszerűségére, értelemszerűen csak akkor kell érdemben odafigyelnünk, ha az absztrakt kezdeti helyzetet nem egyetlen, idődimenziótól mentes pillanatképbe sűrített hipotetikus állapotként értelmezzük.

A *Leviatán* textusából a kezdeti állapot sajátos eseményei, ok-okozati fejleményei olvashatók ki, ami – hipotetikussága és elvontsága ellenére is – azt támasztja alá, hogy belső dinamizmussal és időtartammal rendelkező, a káosz irányába haladó helyzet, az általános megállapodást és a szuverén hatalom létrehozását kikényszerí-

[4] Még ha kevésbé is illeszkedik a politikai filozófiába, az itt érzékeltetett „időtartammentesség" bizonyos értelemben Borges híres novelláját, *A titkos csodát* juttat(hat)ja eszünkbe. Novellájában az író az idő relatív jellegére mutat rá: a „fizikai világ megáll", és a mindössze két percig tartó kivégzése alatt a novella főhőse, Jaromír Hladík agyában egy teljes év pörög(hetett) le, mivel a Mindenható adott neki (két percben) egy évet, hogy befejezhesse drámájának utolsó fejezeteit.

[5] Az időtartam kérdése egyáltalán nem jelentéktelen a szerződés aktusának miléntje kapcsán sem. Ha az emberek egymás közötti megállapodása (a jogokról való *lemondás*), illetve a kijelölt személy vagy testület felhatalmazása (a jogok átruházása, a jogokkal való *felruházás*) egyetlen pillanat kérdése, akkor Hobbes elméletének egyik kritikus pontja megoldottnak tekinthető, ugyanis ha a megállapodásra és a felruházásra azonos időpontban kerül sor, akkor fel sem merülhet a kérdés, hogy mi történik az emberek között a kölcsönös bizalom terén a megkötött megállapodás pillanata és a kijelölt személy felruházásának pillanata között eltelt, továbbra is hatalommentes időtartam alatt. Ha azonban úgy ítéljük meg, hogy a szerződés e két lépése között valamennyi időnek el kell telnie, akkor elég nehéz magyarázatot adni arra, hogy az emberek közötti korábbi kölcsönös bizalmatlanság minek a következtében és miként fordul át kölcsönös bizalommá a jogokról való lemondás és a hatalommal való felruházás aktusa közötti időintervallumban. Egy lehetséges válasz ez esetben, hogy a végzet valós lehetőségének felismerésével olyan mértékű halálfélelem jelent meg az emberekben, amely átlendítette őket a korábbi bizalmatlanságból az egymás iránti kölcsönös bizalom állapotába, mindaddig, amíg fel nem ruházták a szuverént. Ez utóbbi gondolat azonban csak akkor szerezhet érvényt, ha a szerződés aktusának két lépése nem egyetlen pillanat műve. Analitikus megközelítésben ezt nevezhetjük kétfázisos szerződéselméletnek (amely Locke elméletében világosan kirajzolódik). A kétfázisos szerződés gondolatát lásd bővebben Nagy 2005: 65–66; 85–95.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
www. metszetek.unideb.hu

tő változások állapota ez. Íme néhány erre irányuló utalás: „*Ha két ember ugyanazt a dolgot óhajtja, amit azonban együttesen nem élvezhetnek, egymásnak ellenségei lesznek. […] És ennek következménye.*" (Hobbes 2001: 154) Az emberek között kialakult „*kölcsönös bizalmatlanság a következménye, hogy*" (Hobbes 2001: 154). Azok, akik amúgy „*szívesen élnének nyugalomban szerény határaikon belül, puszta védekezésre támaszkodva huzamosabb ideig nem tudnának ellenállni [ezért] arra kényszerülnek, hogy támadás útján növeljék hatalmukat*" (Hobbes 2001: 155). „*A háború nemcsak csatákból vagy harci eseményekből áll, hanem abból az időtartamból is.*" (Hobbes 2001: 156) „*Ennek az állapotnak további következménye, hogy nincs se tulajdon.*" (Hobbes 2001: 158)

Annak ellenére, hogy a „következmény" kifejezés nemcsak időtartamra, hanem pusztán logikai lépésre is utalhat, a fenti idézetekben használt kifejezésekből mégis arra következtethetünk, hogy a kezdeti állapot események egymásutániságát, változások sorozatát tartalmazza, és absztrakt volta ellenére is egyfajta irányt jelöl ki. Ezzel a következtetéssel azonban óvatosnak kell lennünk, már azért is, mert Hobbes sehol nem hangsúlyozta explicite, hogy a teljesen hipotetikus politika előtti állapotnak bármilyen történetisége lenne, de főleg azt nem emelte ki, hogy a természetes állapotra jellemző az egymástól megkülönböztethető időszakaszokra tagolható és determinált – a jótól a rossz felé haladó – fejlődési irány.[6]

Ha viszont a szövegben tett *implicit* utalások alapján nem zárjuk ki annak lehetőségét, hogy a természeti állapotnak időtartammal kellett rendelkeznie (a felfoghatóság és világosabb értelmezés érdekében is), akkor újból két alternatívát kell egymástól megkülönböztetnünk: az eredendően azonos mértékű rossz természeti állapotot az ember számára állandóan romló (egyre rosszabbodó) természeti állapottól.

Az állandósult mértékű „rossz" alternatívát akkor helyezhetjük előtérbe, ha azt feltételezzük, hogy Hobbes számára a hangsúly a rossz jelenlétére, nem pedig annak mértékére helyeződik. Ez a verzió abból a Hobbes által felvázolt alapszerkezetből adódhat, amelynek alapja, hogy az ember és az emberi élet *eredendően* rossz. Ez esetben feltételezhető, hogy Hobbes nem tulajdonított jelentőséget a „rossz" mértékváltozásának, annak, hogy e rossz kevésbé nyomorúságos fennmaradást vagy épp tűrhetetlen állapotot okoz. A hangsúly itt számára nem a mértéken, hanem azon van, hogy a rossz jelenléte önmagában és eleve olyan állapotot jelentsen, amelytől az emberek mindenképp szabadulni akarnak.

Ha azonos mértékű, szélső állapotot jelentő nyomorúság jelenlétén van tehát a hangsúly, akkor nehéz elfogadható magyarázatot adni arra, hogy mikor, és miért épp akkor (és nem korábban vagy később) eszmélt rá az ember az áldatlan állapotból

[6] Egyrészt feltételezhető, hogy ezt azért nem hangsúlyozta a szerző, mert akkor az általa ábrázolt állapot kezdete talán túlzottan hasonlított volna a *Teremtés* történetének kiinduló, édeni állapotához, amit külön „kezelni" kellett volna. Másrészt, mert az is feltételezhető, hogy Hobbes nem tartotta célszerűnek – elmélete szempontjából – kiemelten idődimenziót kölcsönözni a kezdeti állapotnak, és hangsúlyozni annak fejlődési irányát, mivel ez semmiképp nem erősítette volna elméletét.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
www. metszetek.unideb.hu

való kilépés szükségszerűségére. Másként fogalmazva, miért épp abban a pillanatban volt olyan erős az ember késztetése (akár halálfélelme), hogy „kényszermenekülésbe" (azaz másokkal való kölcsönös megállapodásba) kezdjen, ha minden pillanatban egyformán rossz volt az élete?

A választ inkább a második lehetőség adhatja meg e kérdésre. Igaz, Hobbes leszögezi, hogy az emberi élet az eredeti állapotban eleve rossz, de – úgy gondolom – ebből nem következik egyértelműen, hogy a „nyomorúság" nem lehet eltérő mértékű és jellegű. Feltételezhető, hogy az állam előtti állapotban az emberi élet nem volt mindig egyformán rossz:[7] hol elviselhetőbb, „*szélső esetben teljesen elviselhetetlen, csupán a legnyomorúságosabb fennmaradást teszi lehetővé, vagy még azt sem*" (Orthmayr 2013: 11).

Annak ellenére, hogy Hobbes festette a legsötétebb képet az eredeti állapotról, mindenképp érdemes megkülönböztetni az eredeti helyzet elviselhetetlenségének fokozatait, és ehhez kapcsolódóan elképzelni a változások általános irányát. Ha tehát az eredeti helyzet egyes szakaszai (pillanatai) elviselhetőségének mértéke változó (hol nyomorúságos, hol kevésbé elviselhetetlen), akkor is kiemelendő, hogy a legkevésbé kellemetlen állapot is csupán elviselhetőbb, ebből viszont nem következik, hogy ez az állapot megőrzésre érdemes békés pillanatok sorozata lenne. Egyfelől azért, mert a korlátozott természeti erőforrások és a szűkös javak miatt az emberek szükségleteinek kielégítése korlátozott lehetőségek között valósul(hat) csak meg, másfelől pedig, mert a jogrend teljes hiánya miatt a bizonytalanság és az emberek közötti kölcsönös gyanakvás eleve „garantálja" ennek az állapotnak a visszásságait.

Az elképzelhető tehát, hogy az „enyhébb" állapotok kevesebb konfliktust tartalmaznak, az viszont lényeges kitétel, hogy a lehető legenyhébb helyzet is legyen legalább annyira kellemetlen, hogy az emberek ne akarják annak fennmaradását, ennek ellenkezője ugyanis egyenesen a szerzői szándék ellen hatna. Világos, hogy ha az emberek fenntartásra érdemesnek tartanák a közhatalommentes állapot bármely szakaszát, Hobbes elmélete ingoványos talajra kerülne, logikai építménye összeomlana.

A változások által megszabott iránynak azonban nem kell szükségszerűen egyenletesnek és lineárisnak lennie: javuló és rosszabbodó helyzetek váltogathatják egymást. Ha azonban elfogadjuk, hogy a természeti állapot időtartammal rendelkezik, és egyfajta fejlődése van, akkor azt is el lehet fogadni (logikai megfontolásból), hogy ez a fejlődés nem a végzetes rossztól a tökéletesség, hanem épp fordítva, a kezdetektől fogva az általános romlás irányába tolta az emberi közösséget.[8] Ha feltételezhető

[7] Ennek kapcsán talán elfogadható többek között az a kézzelfogható érvelés, hogy a konkrét háború, illetve a háborúzás szándéka sem jelent egyformán rossz állapotot.

[8] Korábban már volt szó a természeti állapot és a Biblia állítólagos (feltételezett) analógiájáról, itt azonban újból kiemelem, hogy ezek nem Hobbes gondolatai, mi több, az is állítható, hogy Hobbes ilyen értelemben a *Biblia* történetével ellentétes érvet hozna fel, hiszen egyesek szerint valósággal „megtámadta" a *Teremtés* könyvét, mondván, hogy a kiinduló helyzet nem egy békés, örömteljes, édeni állapot, amelyet

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

tehát a jótól a rossz felé történő haladási irány, akkor fel kell tennünk a kérdést, hogy a kezdetek kezdetét jelentő kiindulópont „tökéletes", „viszonylag jó" vagy netán „kevésbé rossz" állapot a végzetet jelentő helyzethez képest.

Közismert, hogy az „aranykorelméleti" modell szerint a kezdet egy ideális állapot, amelyből nem érdemes kilépni, mert nincs annál kedvezőbb lehetőség. Az ember kikerülése ebből a tökéletes állapotból nem önkéntes, ha a kilépés mégis bekövetkezik, az nem megfontolt, bölcs előrelátás eredménye, jóval inkább az ember nagyravágyásának, megfontolatlanságának, a csábítás engedésének következménye. A tökéletesből való kilépéssel ugyanis az ember csak rosszabb állapotba kerülhet, amelyben verítékes munkával, fáradozva szerezheti csak meg táplálékát, és tövisekkel és bogáncsokkal kell szembenéznie élete minden napján (Teremtés 3, 17–18).

Hobbes azonban kevésbé szándékozhatta beemelni e gondolatmenetet művébe, már csak azért sem, mivel a *Bűnbeesés*ben a tökéletes állapotból való kikerülés nem önkéntes (Isten parancsa szerinti), nem az ember döntése, a Hobbes-i kezdeti helyzetben a végzetet jelentő állapotból való kimenekülés viszont önkéntes, és e kilépés nem Isten, hanem kizárólag az ember műve (Isten szerepe ebben csupán annyi, hogy az ember Tőle kapta az értelmet). A két történet között e téren sem kockázatmentes analógiát felállítani, és a szerző szavaiként kezelni olyasmit, amit ő valójában nem mondott, de nem is szándékozott mondani. Hobbes nem az Isten, hanem az emberek által létrehozott világi hatalomban gondolkodott, e célkitűzés azonban nehezen cseng össze a *Bűnbeesés* történetével.[9]

A TERMÉSZETI EMBER „TERMÉSZETES" VOLTA

Hobbes hipotetikus konstrukciója egy olyan mechanisztikusan ábrázolt állapot, amelyben a teljes szabadsággal és viszonylag egyenlő hatalommal rendelkező önző emberek saját javukra törekednek (vonzás), és önnön káruktól menekülnek (taszítás) a természetes bírvágy (minél többet kisajátítani a közös dolgokból magánhasználatra), illetve a természetes ész (menekülni a legfőbb természetes rossztól, az erőszakos haláltól) által késztetve. Ezek az energiaforrások határtalan hatalomhal-

az ember rontott el. Hobbes sehol nem mondta, hogy a kezdet tökéletes, aztán a bűnbeeséssel az ember elvesztette azt, és ő maga a felelős a káoszért. Ne feledjük azonban, hogy a bibliai *Bűnbeesés*sel egy más állapot veszi át a béke állapotát, és a körülmények ezzel mégiscsak közeledni látszanak a Hobbes-i természeti állapot feltételeihez. A „jótól a rossz irányba haladás" gondolata tehát a szöveg analitikus megközelítése révén részben jelen tanulmány szerzőjének logikai következtetése, melyek csakis annak feltételezésével támaszthatók némileg alá, hogy a Hobbes által ábrázolt – hipotetikus és elvont – állapoton valamilyen szerzői logika mentén felépített történések sorozata vonul végig.

[9] Azt hiszem, a mai olvasó számára (is) eléggé világos: Hobbes műve tele van polémiával, gondolatai ugyanis többféleképpen is értelmezhetők kontextuális, szerzői szándék szerinti, vagy analitikus megközelítések tükrében.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

mozásra sarkallják az embereket, akiknek joguk van mindenre és mindenhez a természet adta dolgokból, önfenntartásuk érdekében.

Ebből adódóan, Hobbes sajátos jogértelmezésének alapja, hogy a jog és a hatalom szoros kapcsolatban vannak, mivel a hatalom az önfenntartás legfőbb eszköze, az önfenntartáshoz mindenkinek alapvető joga van, a jog pedig közvetlenül a megszerzett hatalomhoz kötődik. Ilyen megvilágításban nem meglepő Hobbes kijelentése, hogy „a jog mértéke a haszon", noha önellentmondásos helyzettel szembesülünk ebben az állapotban, ugyanis mindenki számára minden eszköz rendelkezésre áll az önfenntartás érdekében, miközben „*nincs tulajdon, se uralom, nincs biztos enyém-tiéd*" (Hobbes 2001: 158), ehelyett egyetlen tétel érvényesülhet: „aki bírja, marja" (Horváth 2001). Más szavakkal, a „mindenkinek joga van mindenhez" egyben azt is jelenti, hogy „senkinek nincs joga semmihez" ebben az állapotban. A békére, a kényelmes életre törekvő ember így háborút idéz elő, mivel a természeti állapot inherensen magába foglalja a háborút, de nem tartalmazza a rend és a béke alapfeltételeit.

Ezek után újból feltehető a kérdés: milyen is tehát az eredeti állapot? A természeti állapot a politikai állapot maradványa, miután kiemeljük belőle a politikai intézményrendszer egészét, a maga alkotta törvényekkel és e törvények következményeivel együtt. Ha a szuverén hatalom és az általa alkotott törvények hozzák létre és formálják a civil társadalom polgárát, akkor logikailag az is következik, hogy a hatalom és a törvények megszüntetésével a polgári állapotból a természetes állapotába „esik vissza" az ember, a maga primitív ösztöneivel, zabolátlan szenvedélyeivel.

Alapvető kérdésként tételeződhet tehát, hogy vajon milyen mértékben „szabadította meg" Hobbes a civilizációs hatásoktól a természeti állapot emberét. Vajon mennyire sikerült „lehántania a kultúra protézisét" kora civilizált emberéről, aki aztán valóban a természeti állapot embereként viselkedett a természet vak erői által formálva?

Úgy tűnik, a szerző – szándékosan vagy szándékán kívül – „elmulasztotta megtisztítani" a civilizáció hatásaitól a természetes embert, és olyan „csomaggal" ruházta fel az emberi természetet, amely a civilizáció hatásait hordja magán: versengés a szűkös javak világában; hatalomhalmozási törekvés; a „kényelmes élethez szükséges dolgok iránti vágy" és a remény, hogy „e dolgokat szorgalommal meg lehet szerezni" (Hobbes 2001: 158), „a hódításokból fakadó hírnév" növelése (Hobbes 2001: 132), mások tiszteletének kivívása; a „művészetek csodálatára" irányuló vágy (Hobbes 2001: 132), „a tudásszomj és a béke művészete" (Hobbes 2001: 133) stb. E vonások nem pusztán a kegyetlen körülmények közötti önfenntartáshoz kellettek, inkább a kibontakozó, civilizált polgári társadalomban szocializálódott, a kezdeti kapitalizmus hangulatával átitatott ember vágyai voltak ezek.

Ezek alapján egy további kérdés is felmerül: vajon mennyire volt a bizonyos értelemben polgári filozófusnak tekinthető Hobbes a 17. századi polgárosodással járó piaci viszonyok elterjedésének és jelentőségének hatása alatt a természeti állapot ábrázolásában?

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

MacPerson szerint például a *Leviatán* szerzője a „jelenből" indult ki, és a civilizált körülmények között élő embereket helyezte vissza a természeti állapotba. MacPerson még azt is feltételezi, hogy a filozófus a közösség tagjai közötti állandó versengést nem másra, mint a kibontakozó polgári társadalomra jellemző piacra, és az ezzel járó profitküzdelemre vezette vissza (MacPerson 1962). Szerinte a 17. század közepének Angliáját teljesen behálózták a piaci viszonyok, ezért a *Leviatán* csak ilyen társadalmi viszonyokból indulhatott ki, és Hobbes piacgazdasági szellemben értelmezte a polgári forradalmat is (Kontler 1986: 613).

Plamenatz állítása szerint, Hobbes olyan általános megállapodások eredményeként próbálta magyarázni a társadalmi rendet, amelyek e szerződések nélkül nem lehetségesek. Úgy tűnik, Hobbes elméletének egyik gyengesége, hangsúlyozza Plamenatz, hogy úgy ábrázolja a természetes embereket, mintha a társadalomtól függetlenül olyanok lennének, amilyenekké valójában csak a társadalomban válhatnának: olyanok, akiket piaci körülmények formáltak; jogok és kötelességek viselői, akik szerződésre képes lények (Plamenatz 1992: 232–233).

E következtetések levonásakor azért nem árt az óvatosság, amint Lawrence Stone is felhívja a figyelmet, ugyanis a 17. század Angliája, véli Stones, még mindig agrárjellegű és hierarchikus társadalom volt (Stone 1965: 62). Ebből viszont az következhet, hogy az ipar, valamint a kereskedelem kapitalizálódása, és a piacorientált szemlélet talán nem szőtte át épp annyira a társadalom egészét, ahogyan azt MacPerson tételezte, és ahogyan törekedett ennek megfelelően beállítani Hobbes szemléletét is. Bár nagy szerepet játszott filozófiájában, mégsem egyöntetű tehát, hogy Hobbes olyan dominálóan a piaci társadalmi viszonyokat tartotta volna szem előtt a természeti állapot megrajzolásánál. Ez azért is megfontolandó, mert ha elfogadjuk Stone álláspontját, akkor a Hobbes által ábrázolt természeti állapotban megjelenített konfliktusok oka aligha vezethető vissza kizárólag, a MacPerson-i mértékben értelmezett piaci versengésre. A mások részéről jövő tisztelet, elismerés, hírnév, dicsvágy, továbbá (jelen tanulmányban nem említett) méltóság, társadalmi címek, rangok elnyerése – az anyagi javak halmozása mellett és attól viszonylag függetlenül – is igen fontos tényezők voltak az emberek közötti összekülönbözödésekben. Ez tehát arra utal, hogy a korabeli angol társadalom piaci viszonyok általi dominanciája nem volt annyira teljes, épp annak hierarchikus és agrárjellege miatt. Ennek kapcsán jegyezhette meg Kontler a túlzott profitorientált MacPerson-i értelmezésre reflektálva, hogy az érték, ár, fizetni kifejezésekkel szemben eléggé elfogult volt a 20. századi gondolkodás (Kontler 1986: 615).

Véleményem szerint, Hobbes a civilizáció előtti idők hipotetikus, a természeti törvényekkel átszőtt állapotba, úgy tűnik, valóban a civilizált, polgári társadalomban szocializálódott polgárt helyezte vissza, a maga – a szerző által feltételezett és ábrázolt – sajátos természetével. A civilizált emberi természettel közvetlenül összefüggő antropológiai körülményeket pedig úgy értelmezte a szerző, mintha azok

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

a természeti állapotban élő ember „vegytiszta természetének" lennének a következményei. Nem kizárt azonban, hogy ezt a lépést Hobbes szándékosan, logikai megfontolásból tette: ha az angol civilizált társadalom polgára a maga természetével képes volt konkrét háborúba és a szétesés állapotába sodorni a viszonylag békés, polgári társadalmat, akkor ugyanez a polgár (hasonló ösztönökkel, vágyakkal és érzelmekkel) a közhatalommentes absztrakt állapotban még inkább képes olyan, végzetes háború felé vezetni önmagát és embertársait, amely a lehető legnagyobb mértékben szolgálja a „megtervezett" elméletet: a totális háború elkerülhetetlenségét és ebből adódóan a szuverén hatalom legitimitását.

INTERPERSZONÁLIS KAPCSOLATOK

Ami a természetes állapotban élő emberek közötti viszonyt illeti, érdemesnek tűnik megvizsgálni, hogy vajon mennyire érvényes a természeti állapotra az állítólagos Hobbes-i atomisztikus individualizmus, amelyre a kezdeti helyzet épül. Talán nem állunk messze a valóságtól, ha azt állítjuk, hogy az egymástól elszigetelt, absztrakt egyének természetes (hadi) állapota eléggé összecseng Hobbes szándékával, ugyanis minél atomisztikusabb, szervezetlenebb, kiszolgáltatottabb és bizonytalanabb helyzetben van a kezdeti állapot embere, annál könnyebb elméleti magyarázatot szolgáltatni a szuverén hatalom szükséges voltára.

Ettől függetlenül, úgy tűnik, a természeti állapot nem csupán magányosan élő, absztrakt individuumok hordája, ugyanis nehéz lenne ilyennek képzelni ezt az állapotot (absztrakt jellege mellett is), amelyben a család, a rokoni és egyéb kisközösségek szerves részeit képezik az egésznek. Ha az ilyen egységeken belüli kötelékeket is figyelembe vesszük, akkor a pre-politikai emberi közösség aligha alapulhat atomisztikus szerkezeten, nem épülhet csupán egymással szemben és versengésben álló magányos individuumokból, még akkor sem, ha könnyen hajlunk arra, hogy szervezett közösség helyett spontán „hordának" képzeljük el a kezdeti emberi sokaságot.

A természeti állapotban ott vannak – ismeri el maga a szerző is – a családi, rokoni, illetve baráti kisközösségek. A textusból nemcsak az vehető ki, hogy Hobbes tudomásul veszi e „mikroegységek" létét, hanem az is, hogy bizonyos értelemben elismeri az egységeken belüli szorosabb emberi kapcsolatokat. Nem a véletlen műve azonban, hogy a szerző negatív töltetűként tünteti fel e közösségeken belüli (rokoni, baráti, szolgai) viszonyokat: ha az ember „útra indul, *felfegyverzi magát, és igyekszik erős kísérettel utazni; ha lefekszik, bezárja az ajtót, sőt még a házban is bezárja a szekrényeket*" (Hobbes 2001: 156–157). Milyen véleménnyel lehet társairól, gyerekeiről az ember, kérdi Hobbes, ha ilyesmiket cselekszik?

A természeti állapot embere, véli a szerző, tetteivel az emberiséget vádolja, nem pedig az ember természetét, hiszen „*a vágyak és az ember egyéb érzelmei önmagukban nem bűnök. És éppoly kevéssé bűnök az érzelmekből eredő cselekedetek, ameddig*

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1

nem ismerünk olyan törvényeket, amely megtiltja őket" (Hobbes 2001: 157). Feltételezhetően, Hobbes (szándéka szerinti) mondandója a következő lehet: nem egymástól teljesen elszigetelt, magányosan élő emberek világa a természeti állapot, hanem olyan, amelyet az emberek közötti bizalmatlanság, kölcsönös gyanakvás sző át, dominálva az emberek egymáshoz való viszonyulását. Az ilyenformán állandósuló konfliktus, ellenségeskedés nemcsak általában véve az emberek között, hanem még a családon belül sem igazán oldódhat fel olyan közegben, amelyben senkinek nem kell semmiféle közhatalomtól tartania.

A mindent elsöprő ellenségeskedés gondolatát azért óvatosan kell kezelnünk, ugyanis ebben a politika előtti állapotban az emberek között egyezményre, összefogásra, összehangolódást jelentő konszenzusra is sor kerül, ami tulajdonképpen az emberek közötti – feltételezett – egyenlő testi és szellemi képességekből vezethető le. Amint korábban is utaltam rá, az egyenlőség viszonylagossága megengedi az emberek „gyengébbekre" és „erősebbekre" tagolását, de a két tábor tagjai közötti különbség nem akkora, hogy csellel vagy egymással szövetkezve a leggyengébbek ne lennének képesek legyőzni, akár megölni a legerősebbet (Hobbes 2001: 153). Ugyanígy, mondja Hobbes, ha valaki megművel egy darab földet és azt birtokában tartja, akkor „*valószínűnek látszik, hogy az emberek együttes erővel elűzik őt földjéről*" (Hobbes 2001: 154).

A szerző szavaiból eléggé világosan kivehető, hogy erre az áldatlan állapotra nemcsak az ellenségeskedés jellemző, hanem az összefogás is, aminek kihangsúlyozása aligha lehet Hobbes elsődleges célja, szavai mégis arra utalnak, hogy az emberek képesek egymással megegyezni, egyezményt kötni közhatalom hiányában is. Kérdés persze, hogy az állandó bizonytalanság és bizalmatlanság formálta emberek közötti egyezmény mennyire minősül megbízhatónak, tartósnak. Hobbes talán azt válaszolná, hogy az ilyen szövetkezés vagy megállapodás lehet megbízható, de egyáltalán nem a béke érdekében történik, hanem ellenkezőleg, a háborút szolgálja, hiszen egyesek épp azért kötnek egymással ideiglenes „szerződést", hogy másokat legyőzzenek, elűzzenek vagy akár megöljenek.

Úgy tűnik tehát, hogy nem teljesen megalapozott Hobbes túlzott atomisztikus individualizmusának feltételezése a természeti állapotban, fontosabb talán annak kihangsúlyozása, hogy az eredeti helyzet emberei közötti szövetkezéseket Hobbes elismerte, de azokat többnyire konfliktusgeneráló fejleményként értelmezte. Ez a következtetés nem is annyira meglepő az antropológiai pesszimizmust középpontba állító, a negatív emberképre alapozó filozófustól. Ne feledjük azonban, hogy az emberek közötti viszony attól is nagymértékben függ, hogy a természeti állapotok melyikéről van épp szó.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

TERMÉSZETI ÁLLAPOTOK

Az eddig elmondottak értelmében sem tűnik meglepőnek, hogy a Hobbes által felvázolt pre-politikai állapotról és a Hobbes-i természetes emberképről alkotott elemzői álláspontok tulajdonképpen vélemények és interpretációk pluralizmusát teremtik meg. Ennek egyik oka az lehet, hogy Hobbes szövegéből nem egyetlen, hanem két kihangsúlyozott, és legalább három, kevésbé kiemelt természeti állapot olvasható ki, persze eltérő súllyal és részletességgel. Ez, a maga során, a civilizált társadalom előtti körülmények sajátosságainak, a természetes emberek magatartásának, illetve az emberek között fennálló viszonyok plurális értelmezésének lehetőségét is maga után vonja, annak sajátos bonyodalmaival együtt. A *Leviatán* szövegéből kiolvasható és megkülönböztethető természeti állapotok tehát a következők:

1. A műből leginkább ismert, hipotetikus, retorikai szempontból megalapozott, a Hobbes-i államelmélet alapvető premisszáját képező absztrakt természeti állapot, amely bizonyára a legfontosabb verzió a szerző számára.
2. A történelmi valósághoz közelebb álló természeti állapot, amely családokból, törzsekből, nemzetségekből épül fel, amelyet az egyes egységek tagjai, illetve az egységek közötti konfliktusok hatnak át.
3. Az állam létrejötte utáni természeti állapot, amely a civil társadalom jelenléte mellett is létezik, mivel az individuumok közötti erőteljes gyanakvással és bizalmatlansággal átszőtt viszonyok továbbra sem szűnnek meg teljesen. A gyanakvás és a bizalmatlanság az egymás elleni potenciális agresszív magatartásra, és ezzel – bizonyos fokig – az eredeti helyzetre emlékeztetnek.
4. A történelmileg létező, államok között fennálló, nemzetközi viszonyok természeti állapota.
5. Történelmi valóságként megtapasztalható, természeti állapotként értelmezhető polgárháború, amely a civil társadalomban kibontakozó tagolódások, széthúzások, éles vonallal elhatárolható pártviszályok, klikkesedések eredményeként jelenik meg. E mély konfliktusok előbb vagy utóbb polgárháborúhoz, a társadalom széteséséhez, és ezzel a természeti állapotba való visszakerüléshez vezet(het)nek. Ez képezi a természeti állapot második legfontosabb alternatíváját, ugyanis ez a verzió szolgáltatta az empirikus alapot Hobbes számára a retorikai, elvont eredeti helyzet lefektetésére (Sadler 2010).

Először a szövegekben mindenképp megjelenik a közismert verzió, a retorikailag felépített „tiszta" természeti állapot, amely hatalommentes körülmények között a mindenki mindenki elleni háborújához vezet. Az igaz, hogy a természeti állapotban a leggyengébbek „szövetkezhetnek", azaz egyezkedhetnek, vagyis ez az állapot nem az egymástól izolált individuumok világa, de az egyezkedés – amint korábban is utaltam rá – nem a béke, hanem a háború szolgálatában áll (hiszen mások táma-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

dására szolgál). Kérdés, hogy miről nincs semmilyen egyezmény a tiszta természeti állapotban.

Úgy tűnik, a Hobbes által ábrázolt eredeti helyzetben nincs semmiféle megegyezés közös erkölcsi normákban, erkölcsre vonatkozó érvelésekben, erkölcsi megítélésekben, normák kölcsönös elismerésében és azok tiszteletben tartásában (azaz kötelezően tartani magukat azok betartásához). Korábban is volt szó arról, hogy ilyen normák léteznek, természeti törvények formájában, de a természetes emberek között e téren semmilyen „egyeztetésre" nem került sor a társadalmi szerződés pillanatáig.

Ez az állapot azért vagy attól kezdeti, mert egyáltalán nincs jelen az emberek közötti békére irányuló kooperáció, az irányított együttműködés, és ennek hiánya a közösségi életet és a civilizációs fejlődést fojtja el csírájában. Ettől nevezhető ez „tiszta" természeti állapotnak, mi több, e kezdeti helyzet mint törvényen kívüli, amorális és aszociális állapot nem pusztán a politikai társadalom logikailag szükségszerű előzményeként (és okaként), de a civilizáció ellenlábasaként is tételeződik. Ami viszont mégis végigvonul ezen a kezdeti helyzeten, az nem más, mint az egyéni erkölcsök, mindegyik a maga normáival, ugyanis minden ember maga szabja meg és értelmezi önnön életének „erkölcsi normáit". Raymon Polin szavaival élve a természeti állapotban „*voltaképpen annyi erkölcs van – szám szerint – ahány ember és ahány egyéni életvitel*" (Polin 1981: 216), ami abból is adódik, hogy az emberek „*cselekedeteit egyéni nézeteik és vonzalmaik irányítják*", ezért „*nem várhatnak egymástól oltalmat vagy védelmet*", még a közös ellenségtől sem (Hobbes 2001: 194). A sajátos retorikával bemutatott állapot – úgy tűnik – a lehető legnagyobb mértékben cseng össze Hobbes feltételezett szándékaival, még akkor is, ha ez a történelmietlen helyzet soha nem is létezett. Nem véletlenül jelenti Hobbes államelméletének alapzatát.

Másodszor, a műből nemcsak a képzeletre épülő, elvont eredeti helyzet, hanem a jóval realisztikusabb „természeti állapotok" is kiolvashatók, amelyek alapegységét többnyire nem atomisztikus egyének, hanem inkább családok (beleértve a szolgákat és rokonokat), klánok, nemzetségek, törzsek, illetve települések képezik, a maguk belső és/vagy egymás közötti konfliktusaival. Az egyes egységeken belül a tagok közötti gyanakvás, bizalmatlanság és az ebből fakadó bizonytalanság éppúgy domináló tényező lehet, mint az egységek között fennálló konfliktus: „És mindenütt, ahol az emberek kis családokban éltek együtt, a kölcsönös rablást és fosztogatást foglalkozásnak tekintették", és ezt nem tartották a természeti törvény megszegésének (Hobbes 2001: 194).

A családok és rokonok közötti, Hobbes által lefestett konfliktusos állapot megalapozottsága olyan értelemben kérdőjelezhető meg, hogy a családtagok, rokonok (akár a szolgák is) egymástól kevésbé elzárt, egymással szemben kevésbé idegen magatartást tanúsító individuumok, hiszen mégiscsak lennie kellett valamilyen (családi, rokoni) kapocsnak közöttük, ami nem háborút szorgalmazó, hanem inkább „békét támogató" emberi kötelékeket jelent (King 1974), olyanokat, amelyek inkább

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
www. metszetek.unideb.hu

egyfajta szervezettség, engedelmesség és rend irányába mutatnak, illetve valamilyen biztonságra és viszonylagos stabilitásra utalnak az egységeken belül.

Ebben az állapotban, amint azt korábban is láttuk, nem írható le a bizonytalanság, a káosz, a totális háború lehetősége az egységeken belül, de főleg az egységek között, mindaddig, amíg a zabolátlan szenvedélyek uralják az emberi cselekedeteket. Ha figyelembe vesszük azonban a fentebb említett kötelékeket, az individuumok hordájánál viszonylag nagyobb szervezettséggel rendelkező egységek létét, akkor a természetes helyzet nem tűnik épp oly mértékben normákon kívüli, amorális és asszociális állapotnak, mint ahogy azt Hobbes szándékozta ábrázolni, vagy ahogy azt az olvasó gyakran hajlamos értelmezi Hobbes szövegeiből.

Tudjuk, az individuumra lebontott emberi sokaság esetében Hobbes a fizikai és szellemi egyenlőség premisszájára építkezett, és ebből adódik a viszonylagos egyenlőség, kihangsúlyozva, hogy nincs jelentős különbség e tekintetben ember és ember között, egymás legyőzése szempontjából. Ha azonban a kezdeti állapot emberi sokaságának bemutatásában egyfajta hangsúlyeltolódás történik a magányos egyénekről a nagyobb egységek (erőteljes családok, klánok, nemzetségek, települések) irányába, akkor nagyobb lehetőség nyílhat arra, hogy az emberi sokaság alapját képező viszonylagos egyenlőség átbillenjen a viszonylagos egyenlőtlenségre, melynek alapját az egységek közötti fokozottabb erőkülönbségek képez(het)ik. Ennek kihangsúlyozása viszont aligha szolgálná a szerzői szándékot, főleg akkor, ha arra gondolunk, hogy az egymást viszonylag egyenlő eséllyel legyőző individuumok helyét kisebb-nagyobb csoportok (szűk család, „háznép", települések) veszik át, olyanok, amelyekre nemcsak nagyobb szervezettség jellemző, mint amennyit Hobbes kész lenne elfogadni ebben az állapotban, hanem jelen lehet egyfajta, akár a kisebb méretű államokra jellemző tekintély is. Valahol ez a gondolat sejlik fel Hobbes szavaiból: „*egy nagy család, amely nem tartozik semmilyen államhoz, a felségjogok szempontjából egy kis birodalomnak tekintendő*" (Hobbes 2001: 225).

Egyfajta dilemmát jelenthet, hogy a pre-politikai család vagy csoport – az elmondottak alapján – nagyobb jelentőségre és szerepre tesz (tehet) szert a civil társadalom létrejöttében, mint amennyit Hobbes ismert el az általa felvázolt puszta természeti állapotban. Nem beszélve arról, hogy a szerződéssel létrejött államon belül is az egyes csoportok – erősebb családok és azok kibővített formái – komolyabb konfliktusnövelő (és hatalmi) erőforrást képezhetnek, mint amilyenre Hobbes gondolhatott az atomisztikus individuumok megállapodását követő politikai állapotban.

Egy utolsó gondolat: Hobbes részletes kifejtéssel különböztette meg a nemzés (atyai: szülő gyerekei felett) és a hódítás útján (despotikus: gazda szolgái felett) szerzett uralmat, illetve az instituált és a hódítás útján létrehozott államot (Hobbes 2001: 220–225). E megkülönböztetések arra utalnak, (legalábbis azt sejtetik), hogy a politikai közösségek egy része egyes, a természeti állapotban élő csoportok (nagyobb egységek) sikeres és hatékony hódításaiból fejlődött ki. E következtetés közép-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

pontba helyezése szintén gyengítő hatással lehet a társadalmi szerződés aktusának államalapító szerepére, és ezzel a Hobbes-i államelméletre.

Harmadszor, Hobbes írásából nemcsak a főszerepet játszó – retorikai alapú – atomisztikus individuumokból álló absztrakt természeti állapot olvasható ki, és a szövegből nemcsak a családokon és azok bővített formáin (is) nyugvó kezdeti helyzet bontakozik ki, hanem a történelmileg megalapozott, polgári társadalmakban is ott rejlik egyfajta természeti állapot, amelyet tulajdonképpen a bizalmatlanság és kölcsönös gyanakvás, az emberek között továbbra is fennálló konfliktusok, illetve az agresszívnak, bűnösnek és törvénytelennek minősülő emberi cselekedetek hívnak életre és tartanak fenn az állam, a közhatalom jelenléte ellenére is.

Erre utal az a megállapítás is, hogy a polgároknak a civil társadalomban joguk van az agresszió elleni önvédelemre (Sadler 2010: 15). Hobbes szerint senki nem kötelezhető korábbi egyezmény értelmében arra, hogy „támadóinak ne álljon ellen". A szerződés értelmében „*senki nem rendelkezik azzal a szabadsággal, hogy bárki védelmében az állammal szemben ellenállást tanúsítson*" (Hobbes 2001: 238), de minden olyan szerződés, amelyben „*valaki lemond testi védelméről, érvénytelen*" (Hobbes 2001: 236).

E szavak arra utalnak, hogy ha kisebb mértékben is, de az állam keretein belül továbbra is létrejöhetnek az emberek között olyan konfliktusok, amelyek a természeti állapotra jellemző potenciális veszélyforrások lehetnek. Ha tehát a természeti állapotra jellemző jegyek közhatalom mellett is fellelhetők, azt jelenti, hogy e hatalom nem jelent épp olyan mértékű garanciát a békére, mint amilyet Hobbes esetleg látott vagy láttatni szándékozott.

Ne feledjük, a sajátos Hobbes-i negatív emberképből kirajzolódó tulajdonságok (önzés, gyanakvás, bizalmatlanság, bírvágy stb.) aligha számolhatók fel az állam megjelenésével, ezek a jegyek – kordában tartásuk ellenére – továbbra is jelen vannak. Ezen túl, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a törvényes keretek között működő civil társadalomban a javak – ha kisebb mértékben is, mint korábban, de – továbbra is szűkösek, akkor arra juthatunk, hogy a szűkös javak a fentebb felsorolt tulajdonságjegyekkel együtt a fennálló jogrend mellett is egyfajta háború irányába mutató feszültségkeltő tényezők lehetnek. Még akkor is, ha „enyhébb" és szórványosabb formában, de a pre-politikai idők konfliktusos hangulatára emlékeztet ez. Erre utal Hobbes, amikor az útnak induló ember felfegyverkezéséről és erős kíséretéről, vagy indulás előtt az ajtók és szekrények bezárásról beszél, annak ellenére, hogy „*tudatában van, hogy a fennálló törvények és a felfegyverzett köztisztviselők megtorolnak minden rajta esett sérelmet*" (Hobbes 2001: 156).

A tévedés elkerülése érdekében szeretném nyomatékosítani, hogy a *Leviatán* idevágó részének teljes félreértelmezése lenne, ha azt állítanánk, hogy a civil társadalomban jelenlévő konfliktusok összetévesztendők a hipotetikus, „tiszta" természeti állapottal, amely – *per definitionem* – teljes mértékben közhatalommentes. A hang-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
www. metszetek.unideb.hu

súly itt jóval inkább arra helyeződik, amit maga Hobbes is elismer – az angol polgári forradalom fejleményeiből merített közvetlen tapasztalatai hatására –, hogy a jogrenden nyugvó társadalmak nem konfliktusmentesek, és gyenge hatalom mellett akár a szétesés szélére – egyfajta természeti állapotba – is kerülhetnek.

Negyedszer, Hobbes elismeri, hogy az általa ábrázolt elvont eredeti helyzet soha nem létezett, de a szuverén politikai entitások közötti viszonyok mindenképp természeti állapothoz hasonlóak: „És *ahogy annak idején a kis családok, úgy most a városok és királyságok, amelyek nem egyebek nagy családoknál (saját biztonságuk érdekében) minden állítólagos veszély ürügyén támadástól vagy a támadónak nyújtott esetleges segítségtől tartva, egyre növelik birodalmukat. És mindegyik minden erejével arra törekszik, hogy szomszédját nyílt erővel vagy cselszövéssel leigázza.*" (Hobbes, 2001: 194) Ez egyértelműen az államok közötti nemzetközi viszálykodásokra, a potenciális (vagy valós) háborús viszonyokra utal, és Hobbes további szavai ezt még inkább alátámasztják: „*A királyok és a szuverén hatalmasságok függetlenségük következtében minden időben szakadatlanul féltékenykednek egymásra, gladiátorok módjára viselkednek, fegyvereiket egymásra szegezik, és egyik a másikat figyeli, vagyis birodalmuk határain erődítményeket, helyőrségeket meg ágyukat állítanak fel. […] Ez pedig háborús magatartás.*" (Hobbes 2001: 157)

A tiszta természeti állapot és az államok viszonyrendszere között lényegi hasonlóság mutatható ki, egyfelől azért, mert Hobbes szerint az eredeti helyzetben a versengés, a bizalmatlanság és a dicsvágy a konfliktus kulcsfogalmai, míg ugyanezek a fogalmak jelentik a nemzetközi konfliktusok alapját is. Másfelől, ha az emberek motivációit, ésszerű cselekedeteit, illetve szenvedélyeit abban a Hobbes-i értelemben vett szuverén személyben egyesítjük, aki maradéktalanul képviseli és megjeleníti a társadalom tagjainak akaratát, akkor az egyes államok élén álló szuverének közötti viszonyok, illetve a tiszta természeti állapot emberei közötti viszonyok jellegüknél fogva analógiát mutatnak (Sadler 2010: 18). Nézzük, miért?

Tudjuk, az uralkodó nem részese a megállapodásnak, rá nem vonatkozik a szerződés, azt az emberek egymás között kötötték, hatalmát ezért a szuverén nem feltételesen kapja (Hobbes 2001: 200). Mivel az alattvalók az uralkodó cselekedeteinek és nézeteinek értelmi szerzői, a szuverén semmilyen cselekedete nem lehet alattvalóival szemben jogtalan és igazságtalan (Hobbes 2001: 201), az ellenállás vagy a vele szembeni engedetlenség azonban nemcsak igazságtalan, hanem aljas és gyáva cselekedet (Hobbes 2001: 199). Ezek alapján, a Hobbes által „megalkotott" szuverén hatalma nem korlátozható az alattvalók által, annak határait csakis „a halhatatlan Isten" korlátozhatja, hiszen a szerződéssel felhatalmazott személy (vagy testület) egyedül az Ő fennhatósága alatt áll.

Úgy tűnik tehát, hogy a külső (nemzetközi) ügyekben is az uralkodó saját lelkiismeretére és belátására támaszkodik, pont úgy, ahogy a természetes ember teszi az eredeti helyzetben. Ezt támasztja alá az is, hogy Hobbes szerint a „Nemzetek törvé-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

nye" és a „Természeti törvény" egy és ugyanaz a dolog. Következésképpen, a királyságok uralkodói voltaképpen természeti állapotban vannak egymással.

Talán nem véletlen Kateb idevágó megjegyzése, hogy a nemzetközi viszonyok olyan állapotokról szólnak, amelyeket kiválóan reflektál a Leviatán 13. fejezete (Kateb 1989: 355–391).

Ötödször, gyakorlati tapasztalataira támaszkodva, Hobbes a civilizált társadalomból a káoszba való visszaesés legveszélyesebb forrásának a társadalmi tagolódást, a politikai viszálykodást és a hatalmi klikkesedést tartotta, mondván, hogy a társadalmi és hatalmi megosztottság a polgárháború melegágya. Maga az a tény, hogy Hobbes több fejezetben is kitért e témára (17, 18 és 22. fejezetek), mi több, egy teljes fejezetet szentelt az államot gyengítő vagy a felbomlásához vezető „dolgoknak" (29. fejezet), sokat elárul arról, hogy a szerzőt milyen mértékben foglalkoztatta a kérdés.

Maga Hobbes nem titkolta, hogy az angol polgárháború képezte gondolatainak (tapasztalati) alapját, az egységes és erős szuverén hatalom léte pedig – a rend és a béke zálogaként – elméletének gerincét: „*Ha Anglia legnagyobb részében nem terjedt volna el előzetesen az a nézet, hogy e jogokat megosztották a király, a nemesség és az alsóház között, a nép sose lett volna megosztott, és sose hullt volna ebbe a polgárháborúba.*" (Hobbes 2001: 206) Egységes hatalom mellett, vélte Hobbes, nem került volna sor „*háborúságra először azok közt, akik a politika terén nem értettek egyet egymással, aztán meg azok közt, akik a vallásszabadság kérdésében ellentétes nézeteket vallanak*" (Hobbes 2001: 206).

A kiinduló tétel világos, amelynek értelmében az önmagában megosztott birodalom nem maradhat fenn. Úgy tűnik tehát, hogy a széthúzás és a fokozott megosztottság fordítja vissza a társadalmat a zűrzavaros állapotba, aminek számtalan forrása lehet, kezdve az állami berendezkedés miként jétől és a hatalom birtoklásának vágyától, a valláson belüli nézeteltéréseken és hitbeli különbségeken, valamint a dolgok „igazságos vagy „igazságtalan" voltának megítélése körüli vitákon át, az emberi természetben jelenlévő és konfliktusgeneráló tényezőkig. A széthúzásból eredő megosztottságnak elejét kell tehát venni, int Hobbes, ez azonban csak erős és egységes hatalommal valósítható meg, ugyanis ha a közhatalom „*nem elég erős, hogy biztonságot nyújtson nekünk, [akkor] minden ember mindenkinek mással szemben saját biztonsága érdekében törvényesen és joggal a maga erejére és képességére támaszkodik*" (Hobbes 2001: 193–194), ez pedig a „*sokaság zűrzavaros körülményeibe*" való visszaesés kezdete (Hobbes 2001: 199).

Hobbes határozott volt e kérdésben: „*Egyesített erővel győzelmet arathatunk a külső ellenségen, de aztán, amikor már nincs közös ellenség, vagy amikor a nép egyik csoportja ellenségnek tartja azt, akit a másik csoport barátnak tart, érdekeink különbözősége miatt szükségképpen szembefordulunk egymással, és visszazuhanunk a kölcsönös háborúskodásba.*" (Hobbes 2001: 195)

Nem véletlen tehát, hogy a hatalom oszthatatlansága (szuverén jellege) képezi a szerződés aktusának lényegét: „*Minden hatalmat és erőt egyetlen személyre, vagy*

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
www. metszetek.unideb.hu

egyetlen olyan gyülekezetre ruházunk át, amely akaratunkat szótöbbséggel egyetlen akarattá alakíthatja át." (Hobbes 2001: 197) Hobbes még ezt is tovább fokozza, mondván, hogy ez az aktus több puszta egyetértésnél és összhangnál, mivel *„ez mindenkinek egy és ugyanabban a személyben megtestesülő igazi egysége".* Ugyanezt az üzenetet tartalmazzák Hobbes további szavai, ugyanis ha két instituált uralkodó lenne, és így *„mindenki személyét ketten képviselnék, akik szembekerülve egymással, szükségképpen megosztanák azt a hatalmat, amely (ha békében akarunk élni) megoszthatatlan, […] a sokaságot a hadiállapotba taszítaná vissza, ellentétben azzal a céllal, amelynek érdekében bármiféle uralkodói hatalmat létrehoznak*" (Hobbes 2001: 209–210).

Retorikai módszerének ismeretében nem tűnik meglepőnek, hogy Hobbes több alkalommal is visszatért annak kihangsúlyozására, hogy a szuverén hatalomnak egységesnek kell lennie. Az ismétlés módszerét alkalmazta, feltehetően azért, hogy minél hatékonyabban és szélesebb körben felhívja a figyelmet mondandójára, főleg azok számára *„akik nem látják be, hogy e felségjogok megoszthatatlanok*" (Hobbes 2001: 206). A *Leviatán*ból kiderül, hogy Hobbes nem volt reményvesztett, hiszen – ahogy mondta – *„ma már csak igen kevesen akadnak Angliában*", akikben nem tudatosult a hatalom oszthatatlanságának ténye, de még e kevesek is el fogják ismerni ezt *„a béke legközelebbi visszatérése alkalmával*" (Hobbes 2001: 206).

A civil társadalomban felmerülő konfliktusok és a Hobbes által ábrázolt tiszta természeti állapot konfliktusai közötti különbség nagysága (tükrözve a konfliktus mértékét és jellegét), úgy tűnik, egyenes arányban van a közhatalom egységének mértékével. Hobbes üzenete – bonyolultsága ellenére – világos: az oszthatatlan szuverén hatalom léte a civil társadalom biztonságának és békéjének záloga, a tagolt társadalom és a megosztott hatalom pedig a kezdeti állapotba való visszaesés veszélyének fő forrása.

Összegzés

Gyenge és sebezhető pontjai ellenére, olyan meggyőző logikai érvsorozat vonul végig a *Leviatán*on, amelynek köszönhetően Hobbes óriási utat tehetett meg: többnyire az ösztönök vezérelte és katasztrófához közeledő állapottól jutott el az egységes közhatalom által ellenőrzött rendalapú és (viszonylag) békés társadalomig. A természetes emberek nyers erőhatalma jogrenddé, mi több, egyfajta igazságossággá intézményesült (Kevevári 2019: 55).

Azt Hobbes sem állította, hogy elmélete a tökéletes berendezkedés megalapozása, és azt sem vallotta, hogy az emberek élete kifogástalan az általa megalkotott korlátlan hatalommal rendelkező szuverén uralma alatt. Ez azért sem volna lehetséges, mert *„az emberi körülményekben mindig akad egy s más kellemetlenség*" (Hobbes 2001: 207). Maga Hobbes is tudatában volt annak, hogy könnyen lehet bírálatokat

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

fogalmazni, támadásokat indítani elméletével szemben, mondván, hogy „*az alattvalók helyzete igen nyomorúságos, hiszen ki vannak szolgáltatva a korlátlan hatalommal rendelkező személy vagy személyek gerjedelmeinek és más féktelen szenvedélyeinek*" (Hobbes 2001: 207).

Ne feledjük azonban, figyelmeztetett a szerző, hogy ha a hatalom képes kellő védelmet nyújtani, akkor „*a legrosszabb, ami bármely kormányformában a népet általában érheti, alig nyom valamit a latban, ha azzal a nyomorúsággal és szörnyű szenvedéssel hasonlítjuk össze, amely a polgárháborúnak vagy az olyan uratlan emberek féktelenségének velejárója, akik felett nem áll se törvény, se kényszerítő erő, amely a fosztogatástól és bosszútól visszatartaná őket*" (Hobbes 2001: 207–208). Ennek érzékeltetésére és alátámasztására kiváló alap a szerző által felvázolt, áldatlan természeti állapot, amelyben főszerep jut az antropológiai pesszimizmusnak, de a Hobbes által felvázolt negatív emberkép mégsem egy mizantrópról árulkodik (Bayer 2001: 116).

Hobbes művében gyakoriak a kompromisszumot nem tűrő megnyilvánulások, ezért sem tűnik túlzásnak azt állítani, hogy a kompromisszummentes politikai gondolkodás hívei ma is sokat tanulhatnak a *Leviatán* szerzőjétől. Retorikája többnyire következetes, de merev, szigorú és túlzottan mechanisztikus gondolkodásmódja – lássuk be – redukcionizmus felé hajlik.

Hatalomelméletének abszolutisztikus jellege vitán felüli, mégis a természeti állapotból való kilépés szükségszerűségének kihangsúlyozásával – úgy gondolom – Hobbes szavai máig ható üzenettel bírnak a rend és a szabadság tekintetében is: egy társadalom csak a jogon alapuló rend keretein belül lehet tartósan szabad, hiszen a szabadság szükséges a célok eléréséhez, a rend pedig sajátos eszközként biztosítja a polgárok összehangolt szabadságát.

Hatalomközpontú gondolkodásával (és írásaival) Hobbes valósággal kiprovokálta a politika leglényegesebb kérdéseiről szóló vitákat, és mint kiemelkedő politikai filozófus páratlan hatást gyakorolt a későbbi gondolkodókra, és egészében véve a modern politikai gondolkodásra. Eszmetörténeti hatásának részletezése helyett (ami nem lehetett célja jelen tanulmánynak) álljanak inkább itt Ludassy Mária sokat elárulló szavai:

„*Ha kilóra mérjük, Hobbes Leviatánjának kritikai kommentárjai kenterbe verik a politikai filozófia klasszikusainak interpretációit." […] A fejedelem szerzőjéről szóló művek számát, […] a kilencvenes évektől a Marx-monográfiákat. […] Ez az első olyan szisztematikus államelmélet, mely a „nagy" filozófia egy fejezeteként, sőt kitüntetett státusú filozófiai diszciplínaként prezentálja a politikum örök kérdéseit.*" (Ludassy 1999: 9)

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1

Irodalom

Abbott, Ph. (1981): The Three Families of Thomas Hobbes. *The Review of Politics*, v. 43/2.

Bayer József (2001): *A politikai gondolkodás története.* Budapest, Osiris Kiadó

Gauthier D. P. (1979): *The Logic of Leviathan*. Oxford, Clarendon Press

Hobbes, Th. (1994) [1640]: *The Elements of Law*. Oxford, Oxford University Press

Hobbes Th. [1642]: *De Cive.* Public Library UK (http://www.public-library.uk/ebooks/27/57.pdf) (Utolsó letöltés ideje: 2020. 08. 30.)

Hobbes, Th. (1998) [1651]: *On the Citizen*. Cambridge, Cambridge University Press

Hobbes, Th. (2001) [1651]: *Leviatán*. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó

Horváth Barna (2001) [1943]: *Angol jogelmélet*. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor

Kateb, G. (1989): Hobbes and the Irrationality of Politics. *Political Theory*, 17(3): 355–391.

Kevevári I. (2019): A fenavad, aki uralkodik felettünk: a szuverenitás fogalmának dekonstrukciója Jackes Derrida kései előadásaiban. *Iustum Aequum Salutare* XV. (1): 53–70. http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20191sz/03_Kevevari_IAS_2019_1.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2020. 07. 28.)

King, P. (1974): *The Ideology of Order: A Comparative Analysis of Jean Bodin and Thomas Hobbes*. New York, Barnes And Nobles

Kontler L. (1986): Thomas Hobbes és a társadalom politikuma. *Világosság*, 10: 611–620.

Ludassy M. (1999): *Elhiszem, mert ésszerű*. Budapest, Osiris Kiadó

MacPherson, C. B. (1962): *The Political Obligation of Possessive Individualism*. Oxford, Oxford University Press

Mintz, S. I. (1996): *The Hunting odf Leviathan*. Bristol, Thoemmes Press

Nagy L. (2005): A klasszikus szerződéselmélet és szerepe Thomas Hobbes és John Locke filozófiájában. Debrecen (PhD-disszertáció)

Oakeshott, M. (1975): *Hobbes on Civil Association*. Oxford, Basil Blackwell

Orthmayr Imre (2013): Szerződéselmélet, aranykorelmélet és társadalomtudomány. *Magyar Filozófiai Szemle*, 57(1): 9–37. http://real.mtak.hu/34260/1/Orthmayr_Imre_Szerzodeselmelet_aranykorelmelet_es_tarsadalomtudomany_u.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2020. 07. 11.)

Plamenatz, J. (1992): *Man and Society*. *Political and Social Theories from Machiavelli to Marx*. *Volume I: From the Middle Ages to Locke*. London – New York, Longman

Pocock, J. G. A. (1990): „Thomas Hobbes: Atheist or Enthusiast? His Place in the Restoration Debate" In *History of Political Thought*, 11(4): 737–749.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/1

Polin, R. (1981): *Hobbes, Dieu at les hommes*. Paris, Presses Universitaires de France, In: Sadler, G. B. (2010): The State of Nature in Hobbes' Leviathan. Fayetteville State University

Sadler, G. B. (2010): The State of Nature in Hobbes' Leviathan. Fayetteville State University. https://digitalcommons.uncfsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1010&context=govt_hist_wp (Utolsó letöltés ideje: 2020. 08. 24.)

Sorell, T. (1986): *Hobbes*. London, Routledge & Kegan Paul

Stephen, L. (2013)[1904]: *Hobbes*. London, Hard Press Publishing

Stone, L. (1965): The Results of the English Revolution of the Seventeenth Century, *Three British Revolutions.* In: Kontler (1986): Thomas Hobbes és a társadalom politikuma. *Világosság*, 10: 611–620.

Warrender, H. (1957): *The Political Philosophy of Hobbes.* Oxford, Clarendon Press

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Magyar kutatók külföldön: a női és férfi karrierutak főbb jellemzői[1]

FÉNYES HAJNALKA[2] – PAKSI VERONIKA[3] – TARDOS KATALIN[4] – MARKOS VALÉRIA[5] –SZIGETI FRUZSINA[6]

ABSZTRAKT

A nemzetközi mobilitás napjainkra nemcsak a sikeres kutatói életút részévé vált, de egyre erősebb szakmai elvárásként fogalmazódik meg. Az elmúlt évtizedekben ugrásszerű növekedésnek indult migrációt a nemzetközi szakirodalom már mélyebben vizsgálja, de a magyar kutatók külföldi karrierjéről keveset tudunk. Ráadásul, ahogyan a kutatói karrierek, úgy a nemzetközi mobilitás is erősen meghatározott a nemek alapján, és számos módon összekapcsolódhat az egyenlőtlenségek különböző típusaival. Tanulmányunk célja feltárni a külföldre távozott magyar kutatók főbb jellemzőit, különös tekintettel a nemek közötti azonosságokra és különbségekre. A kutatás online kérdőív segítségével vizsgálta a PhD-fokozattal rendelkezők mobilitását: karrierjét, munkaszerződését, munka és magánéletének egyensúlyát, jövőterveit, valamint a fokozat hasznosíthatóságát. Eredményeink azt mutatják, hogy a férfiak külföldi munkaerőpiaci helyzete előnyösebb a nőkéhez képest, a munka-magánélet egyensúlya kihívás a nők számára, de mégis könnyebb külföldön, ugyanakkor a gyermekvállalásra negatív hatással van. A fokozatba fektetett tőkék megtérülését a férfiak egyértelműbben érzékelik, a nők elégedettsége mérsékeltebb.

KULCSSZAVAK: PhD-fokozat, nemzetközi mobilitás, magasan képzett migráció, karrier, nemek közötti esélyegyenlőség, munka-magánélet egyensúlya

[1] A kutatás a „Karriermodellek és karrierépítés a kutatás-fejlesztésben. Különbségek és egyenlőtlenségek a munkaerőpiaci lehetőségek, a személyes kapcsolathálók és a munka-magánélet egyensúlya tekintetében" című NKFIH 116102 és 116099 konzorciális pályázat támogatásával készült. Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Mátay Melindának a hólabdás kérdezés lebonyolításáért.

[2] Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék; fenyes.zsuzsanna@arts.unideb.hu
[3] Társadalomtudományi Kutatatóközpont Szociológiai Intézet; paksi.veronika@tk.mta.hu
[4] IBS Nemzetközi Üzleti Főiskola; Társadalomtudományi Kutatatóközpont Szociológiai Intézet; tardos.katalin@tk.mta.hu
[5] Kopp Mária Intézet a Népesedésért és Családokért; markosvaleria.90@gmail.com
[6] Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet; szigeti.fruzsina.89@gmail.com

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

ABSTRACT

Hungarian Academics Working Abroad: Female and Male Career Paths

Transnational mobility has not only become an integral part of the successful, internatonally driven career path of academics, but is emerging to a great extent as a major performance requirement. Similarly to academic careers in general, international mobility of researchers is also a gendered process to a great extent. This paper aims to assess the most important characteristics of Hungarian researchers working abroad with special attention put on the similarities and differences identified in the career path of female and male researchers. With an online self-administered questionnaire distributed through a snowball sampling methodology among Hungarian PhD-holders working abroad for more than one year, we investigated the motivation for international mobility, the career path, work contracts, work-life balance, future career plans and the perception of the value of the PhD degree. Our key findings indicate that male researchers's labour market position is more advantageous abroad than female researchers' and overall they are more convinved of the positive value of their PhD degree, while female academics were statisfied, but at a more moderate level.

KEYWORDS: PhD degree, international mobility, migration of the highly qualified, career, gender equality, work-life balance

Bevezetés

A tudományos kiválóság egyre objektívebb mérőszámai – mint például a magas presztízsű folyóiratokban publikálás, konzorciális kutatócsoportok vezetése vagy az abban való részvétel – a kutatói munkát egyre erősebben kapcsolják a nemzetközi kutatási térhez, ami egyre nagyobb mértékben igényli a kutatók nemzetközi mobilitását (Abramo et al. 2009). Statisztikai adatok is alátámasztják, hogy a PhD-val rendelkezők más felsőfokú végzettségű társaikhoz képest sokkal mobilabbak a munkaerőpiacon, 15-30%-uk dolgozott már más országban, és a mobilitástapasztalattal rendelkező kutatók nagyobb eséllyel tervezik az ismételt külföldi munkavállalást (OECD 2013). A nemzetközi mobilitás tehát jelentős mérföldkövévé vált a kutatói életútnak, és napjainkra már olyan erős elvárásként jelenik meg, hogy az európai intézményekben dolgozó kutatók közel 90 százaléka az álláskeresés és a szakmai előmenetel meghatározó tényezőjeként nevezi meg (European Commission 2017).

A tudományos karrierek azonban jelentősen meghatározottak a társadalmi nemek szerint (Xie – Shauman 2003). A nemek horizontális szegregációja már a felsőoktatásban jelentkezik, ahol a műszaki és természettudományi képzésekben a nők jelentősen kisebb arányban vannak jelen a férfihallgatókhoz képest. Ez a szegregáció a munkaerőpiacon tovább erősödik azáltal, hogy a műszaki és természettudományi végzettségű nők jelentős része vagy nem választja, vagy elhagyja a pályát – ez a jelenség az úgynevezett szivárgó vezeték metafora (leaky pipeline) (Berryman 1983). A pályaelhagyásnak számos oka van, a pályán maradó nőknek pedig a vertikális szegregációval is számolniuk kell: a nők szakmai előrehaladása lassabb a

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2

férfi kollégáikhoz képest, s jellemzően meg is akad egy bizonyos szint után – ez az úgynevezett üvegplafon jelenség (Xie – Shauman 2003), s ez kifejezetten igaz a magyar kutatónőkre is (Fényes 2018; Központi Statisztikai Hivatal 2011). A nők előtt álló akadályok összetettek, de a legmeghatározóbb tényezők a munka és magánélet egyensúlyának nehézségei, ami a nők gyermekvállalásával függ össze. A láthatatlan üvegplafon eredményeképpen a tudományos pályán dolgozó nők között kevesebb a PhD-fokozattal rendelkező és a döntéshozó pozíciókban levő, valamint sokkal több az elvált és a gyermektelen a férfi kutatókhoz képest (Mason et al. 2013).

Ahogyan a kutatók életútját, úgy az országokon átívelő mobilitását is számos tényező alakítja, ugyanakkor csak kevés – statisztikákon túlmutató – kutatás foglalkozik a témával (Bilecen – Van Mol 2017, González Ramos Bosch 2013). Pedig a mobilitást egyészt jelentősen befolyásolja a kutatási szektorban erősödő neoliberális és piacorientált verseny, valamint a kormányzati és az egyéb intézményi érdekek, melyek új tudás létrehozását tűzik ki célul a nemzetközi mobilitás és együttműködések erősítése révén (Kim 2009, 2017). Márészt számos olyan strukturális és egyéni tényező formálja, mint például a karrierlehetőségek az egyes tudományterületeken, a jövedelmi vagy családi helyzet (OECD 2013). A külföldön dolgozó magyar diplomások csoportjának részletesebb vizsgálatát még kevesebb kutatás célozta meg (Csanády – Személyi 2006, Horváth – Kmetty 2008), és a legmagasabban képzettek magyarok külföldre áramló csoportjára, a PhD-val rendelkezőkre pedig tudomásunk szerint még nem fókuszált kutatás. Tekintettel arra, hogy a nemzetközi tudományos mobilitás csak az utóbbi évtizedekben növekedett meg jelentősen, arról is kevesebb tudással rendelkezünk, hogy a külföldi mobilitás milyen módon kapcsolódik össze az egyenlőtlenségek különböző típusaival. Bilecen és Van Mol (2017) annak a véleményének ad hangot, hogy mind a hozzáférés, mind a nemzetközi mobilitás kimeneteiben is megmutatkozhatnak az egyenlőtlenségek. A fokozattal rendelkezők életútjának vizsgálata egyrészt segítené az úgynevezett agyelszívás, vagy – napjainkra jellemzőbben – a cirkuláris mobilitás jelenségének megértését, a fokozatba fektetett tőkék megtérülését, a sikeres nemzetközi karrierek „titkát", továbbá a nemi egyenlőtlenségek feltárása rávilágíthatna a nemek közöti egyenlőtlenségek további sajátosságaira, és segíthetné a nőket az akadályok leküzdésében.

Jelen tanulmány ezért a tartósan külföldön dolgozó magyar kutatók életútját elemzi a nemek közötti eltérő mintázatok szempontjából. Kutatási kérdésünket a következőképpen fogalmaztuk meg: A tartós (1 évnél hosszabb) nemzetközi mobilitásban résztvevő magyar kutatók körében milyen nemek közötti különbségek és egyenlőtlenségek tapasztalhatók a családösszetétel, a munka-magánélet összehangolása, a tudományos és munkahelyi előmenetel, valamint a PhD-fokozat megtérülésének szubjektív észlelése között? A kutatási adatokat online kérdőív segítségével gyűjtöttük össze 2019 során, hólabda módszerrel (N = 147). Hipotézisünk szerint a nők objektíve és szubjektíve is hátrányosabb helyzetben vannak a külföldre távozó magyar kutatók körében a férfiakhoz képest mind családösszetétel, munka-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

magánélet összehangolása, tudományos és munkahelyi előmenetel, valamint a PhD-fokozat megtérülésének tekintetében. A tanulmány először a nemzetközi és hazai szakirodalmat tekinti át és mutatja be a magasan képzett migráció vonatkozó főbb jellemzőit, majd a módszertan és az eredmények ismertetése után a kutatás konklúzióját és továbbvitelét ismerteti.

Szakirodalmi áttekintés

NEMZETKÖZI MOBILITÁS ÉS A KUTATÓI/TUDOMÁNYOS KARRIER

A tudáselit elvándorlása, az úgynevezett agyelszívás (brain drain) már a 20. század közepétől vizsgált jelenség, amit csak a ’90-es évektől nevez a szakirodalom leginkább képzett vagy diplomás migrációnak, nemzetközi mobilitásnak. Az agyelszívás mindig hullámokban jelenik meg, általában krízishelyzetek vagy jelentősebb gazdasági-társadalmi változások kísérőjelenségeként. Hatása lehet pozitív, amennyiben továbbtanulásra, továbbképzésre motiválja a munkaerőt (Stark et al. 1998), vagy elősegíti a nemzetközi tapasztalat megszerzését (Davenport 2004). Ugyanakkor jellemzően inkább negatív a megítélése: a tudáselit kivándorlásával elvész a tudásba befektetett tőke, ami szignifikánsan csökkenti az adott ország GDP-jét (Horváth – Kmetty 2008). A ’90-es évek felgyorsult gazdasági növekedése azonban egy új jelenséget hozott magával: az addig kivándorolt munkaerő részben hazaáramlását. A mobilitás már nem egy-, hanem többirányú, ismétlődő folyamat is lehet, amit a szakirodalom már cirkuláris mobilitásként nevez (Horváth – Kmetty 2008).

Az egyik legátfogóbb, nemzetközi mobilitást vizsgáló kutatás az európai uniós „MORE3” kutatás (European Commission 2017). A vizsgálat a célországokat vizsgálva kimutatta, hogy az eltérő gazdasági életszínvonal és az egyes országok tudományos intézményrendszerének fejlettsége közötti különbözőségéből adódóan az európai országok vonzósága nem egyforma, így a tartós nemzetközi mobilitás célországai jellemzően a magasabb jövedelmi színvonalat biztosító és fejlett kutatási infrastrukturális biztosító országok közül kerülnek ki. Jellemző a keletről nyugati irányba történő mozgás: ez az asszimmetria a mobilitás irányait tekintve fenntartja az agyelszívás és a „brain gain” folyamatait, ellentétben a kétirányú mozgás által megvalósítható, elvben nagyobb tudás létrehozását biztosító „brain circulation” (agykörforgás) folyamatával szemben (European Commission 2017). Az európai tudományos kutatók a legvonzóbb nemzetközi mobilitási célországoknak az Egyesült Államokat, és az európai, de az Európai Unión kívüli országokat, mint Izland, Norvégia és Svájc értékelték a legvonzóbbnak. A megkérdezett kutatók értékelése alapján az európai országok a legfejlettebb kutatási infrastruktúrával rendelkező országokhoz képest gyengébb értékelést kaptak a tudományos teljesítményt segítő munkakö-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

rülmények kialakítása, a karrierlehetőségek, a kutatási támogatások és a megfelelő kutatói munkakörök elérhetősége tekintetében (European Commission 2017).

A MORE3 projekt eredményei azt is kimutatták (European Commission 2017), hogy a PhD-fokozat megszerzésének időszakában a PhD-hallgatók és fiatal kutatók közel egyötöde vett részt nemzetközi mobilitásban (16% külföldön tanult és 18% volt több mint három hónapos külföldi munkán), de a PhD-tanulmányok nemzetközi helyszínére utazáson kívül kevéssé volt jellemző az azon túli nemzetközi mobilitás. Európai uniós átlagot tekintve nincsen különbség a férfi és női fiatal kutatók nemzetközi mobilitásában (17,7% a férfiak és 18,8% a nők esetében). Ugyanakkor országonként jelentős különbségek fordulhatnak elő: a spanyol fiatal kutatók körében a nők mobilabbak mint a férfiak (70,4% és 37,7%), míg Dániában vagy Belgiumban például a férfiak voltak a mobilabbak. Magyarországgal kapcsolatban csak a férfiakra vonatkozó adat áll rendelkezésre: a fiatal kutató férfiak 21,1%-a volt mobil 2016-ban (European Commission 2017).

A fiatal kutatók motivációjában legfontosabb a kiemelkedő tudósokkal való együttműködés lehetősége, a magas színvonalú képzéshez való hozzájutás, valamint a nemzetközi tapasztalatnak köszönhető szakmai előmeneteli lehetőségek voltak. A családi állapot meghatározó a PhD-szerzés időszakában a külföldi mobilitás motivációja tekintetében, de ennek hatása csökkenő jelentőségű, ha a partner/házastárs is tudományos kutató. Ugyanakkor, a kezdő kutatók kétharmada nem volt nemzetközileg mobil. A PhD időszakában a nemzetközi mobilitás legfontosabb akadályai között szerepeltek a személyes okok és a megfelelő pozíció/finanszírozás hiánya (European Commission 2017).

A posztdoktori nemzetközi mobilitásra vonatkozóan a MORE3-kutatás eredményei szerint az Európai Unióban a tudományos kutatók közel egyharmadáról (27%) mondható el, hogy az elmúlt évtizedben három hónapnál több időt töltött külföldön. A hosszú távú tartós nemzetközi mobilitás általában kevésbé jellemző a dél- és kelet-európai országokban. A férfi és női posztdoktori kutatók körében fokozatosan csökkennek a különbségek a tartós nemzetközi mobilitás területén, de a családi összetétel továbbra is meghatározó. A női posztdoktor kutatók 25,1%-a, míg a férfi posztdoktor kutatók 28,7%-a volt három hónapnál hosszabb külföldi munkán a kérdezést megelőző 10 évben. A magyar posztdoktori kutatók körében az európai átlaghoz képest némileg magasabb volt a nemzetközi mobilitás aránya, de a férfi és női kutatók körében nem volt különbség (a posztdoktor nők 33,2%-a, a férfiak 33,1%-a volt mobil) (European Commission 2017).

A posztdoktorok körében a tartós nemzetközi mobilitás fő motivációja a nemzetközi networképítés, a szakmai előmenetel, illetve szintén a kiemelkedő tudósokkal való együttműködés lehetősége volt. Másfelől fő akadályai a nemzetközi mobilitásnak a megfelelő pozíció megtalálása, a földrajzi mobilitást és kutatást elősegítő pénzügyi erőforrások hiánya, illetve logisztikai problémák voltak. A megkérdezett kutatók a tartós nemzetközi mobilitás hatását pozitívan értékelték és összhangban

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2

voltak az eredeti motivációkkal: a nemzetközi networképítés, együttműködések kialakítása, valamint szakmai előmenetel. Tehát a tudományos kutatók általában a szakmai előmenetelüket szeretnék elősegíteni a nemzetközi mobilitás segítségével, és alapvetően személyes és családi okok vagy a megfelelő pozíció, forrás hiánya miatt döntenek a helyben maradás mellett (European Commission 2017).

KÜLÖNBSÉGEK A FÉRFI ÉS NŐI KUTATÓK NEMZETKÖZI TARTÓS MOBILITÁSÁBAN

Jöns (2011) Németországban a Humbold ösztöndíjasok körében vizsgálta meg a rövid idejű nemzetközi, ún. „cirkuláris" mobilitást és annak jellemzőit a nemek közötti egyenlőtlenségekkel kapcsolatban. A longitudinális vizsgálat kimutatatta, hogy a női kutatók országok közötti mobilitása növekszik, de alacsonyabb, mint férfi társaiké, főképp a természettudományokban. Jöns kiemeli, hogy azok a kutatók, akik strukturális okok miatt nem tudnak részt venni a nemzetközi mobilitásban és tudáslétrehozásban, szisztematikus hátrányoknak vannak kitéve kutatói pályájukon, ezért is fontos, hogy az intézmények figyelemmel kövessék, hogy a nemzetközi mobilitási folyamatokban milyen egyenlőtlenségek fedezhetőek fel. Loeb (2006) a szakirodalom áttekintése után arra a következtetésre jutott, hogy a családi állapot hatása a teljesítményre nem teljesen egyértelmű, de a legfőbb mintázatok azért látszanak: a házas kutatók hatékonyabbak, mint a nem házasok, a kisgyermek jelenléte a családban negatív hatással van a nők teljesítményére, de a férfiakéra nem, a házas, ún. tenure pályán mozgó férfiak több időt tudnak a kutatásra fordítani, mint női kollégáik, akik szignifikánsan több időt töltenek háztartási munkával. A szerző ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy az ösztöndíjak és egyéb szakmai teljesítmények elbírálási folyamatai elfogultak lehetnek, és a nők munkáját sokkal „keményebben" bírálják (Loeb 2006).

Schaer és munkatársai (2017) fiatal kutatópárok körében vizsgálták meg a nemzetközi mobilitással kapcsolatos egyeztetéseiket és kialakított megoldásaikat, amelyek során megpróbálják az intézményi és társadalmi struktúrák által rájuk kényszerített nemi viszonyokat feloldani. A szerzők amellett érvelnek, hogy a nemi viszonyok dinamikus természetűek és átalakulás alatt állnak, és nem feltétlenül biztos, hogy a „szivárgó vezeték" (leaky pipeline) metaforával leírt folyamat oksági kapcsolatba hozható a nemzetközi mobilitást egyre inkább elvárássá alakító intézményi struktúrákkal. Ugyanakkor a szerzők azt is kiemelik, hogy a szülővé válás sokszor a tradicionális nemi szerepekhez tereli vissza a párokat. Ennek ellenére egyre gyakoribbá válik, hogy a nők is a mobilitás elsődleges aktorává (primary movers) válnak, vagy nem kívánják automatikusan követni hozzátartozóként házastársukat (tied movers). Folyamatban van olyan új, mobilitással kapcsolatos partnermegoldások kialakítása, mint az „ingázó elsődlegesen mobil" (commuting primary mover), vagy az „ingázó követő házastárs" (cumminting tied mover) (Schaer et al. 2017).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Cañibano és munkatársai (2016) spanyol PhD-fokozattal rendelkező kutatók nemzetközi mobilitását vizsgálták egy több mint 10 ezer fős mintán. Eredményeik azt mutatták, hogy a spanyol kutatónők mobilisabbak voltak férfi társaiknál, de a nemzetközi utak gyakorisága kisebb és a külföldi tartózkodás időtartama rövidebb volt, továbbá inkább a karrier korai szakasza során volt tapasztalható a nagyobb mobilitás, és a női kutatók az anyaországhoz közelebbi úticélokat valósítottak meg (Cañibano et al. 2016).

A szakirodalomban számos kutatás világított rá arra, hogy a nemzetközi mobilitási mintázatokra befolyással van a kutatók neme, családi állapota. Toader és Dahinden (2018) a posztdoktori kutatók tartós nemzetközi mobilitási trendjeit vizsgálták az UCLA, a Cambridge-i és a Zürichi Egyetemen kvalitatív módszerekkel. Arra mutattak rá, hogy a nemi szerepek sokkal differenciáltabbakká váltak a tradicionális modellnél, minthogy kizárólag a férfi kutató legyen az „elsődlegesen mobil" és a női partner/házastárs pedig a „kötötten" mozgó fél (tied mover). Ugyanakkor leszögezték, hogy a gyermekvállalás továbbra is jelentősen befolyásolja a nemi szerepeket, de arra hívták fel a figyelmet, hogy az intézmények családbarát politikája kifejezetten pozitívan befolyásolhatja a nemek közötti egyenlőség alakulását is (Toader – Dahinden 2018).

A szülői státusz, azaz a gyermek léte vagy nemléte a családban is meghatározóan hathat a karrierutakra, így a mobilitásra is. Uhly és szerzőtársai (2015) arra keresték a választ kutatásukban, hogy a családi feladatok mennyiben képeznek egy „üvegkerítést" (glass fence) a nők számára a nemzetközi együttműködésekben való részvételnél. Nemzetközi adatokat használva arra a következtetésre jutottak, hogy a nők kevésbé vesznek részt nemzetközi együttműködésekben. Bár mindkét partnerre pozitív hatással volt a tudományos karriert folytató házastárs, a férfiak többet profitáltak ebből. Ugyanakkor a partner foglalkoztatási státusza meghatározóbbnak bizonyult a nők nemzetközi együttműködésekben való részvételénél mint a gyerekek, tehát igazából az alkotta az „üvegkerítést" (Uhly et al. 2015).

A nők és a kisgyermekes családok nemzetközi mobilitását a szakmai okokon túl jelentősen befolyásolják az egyéni és családi szempontok, motivációk. Fernandez-Zubieta és munkatársai (2013) tíz ország kutatóinak bevonásával vizsgálták a kutatók szakmai terveit, a döntéseik mögött húzódó motivációkat. Vizsgálatukban kiemelt szerepet kapott a különbözőségek feltárása a családi állapot és a társadalmi nemek alapján. Eredményeik azt mutatják, hogy a különböző mobilitási mintázatok mögött eltérő motivációk állnak, és a vizsgált dimenziók – családi állapot és társadalmi nem – szerepe kritikus a karriereket formáló döntésekben. A kisgyermekes szülőket nagy eséllyel befolyásolják a gazdasági okok (fizetés), biztonság és személyes okok. Ezen belül a férfi kutatókat inkább a gazdasági okok, a női kutatókat pedig a biztonság és személyes okok. Mindez arra utal, hogy a kutatók hajlamosak követni a tradicionális nemi szerepeket (Fernandez-Zubieta et al. 2013).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

González Ramos és Bosch (2013) mélyinterjúkon alapuló kutatása ugyanakkor a migráció pozitív hatását villantották fel tanulmányukban: vizsgálatukban a nemzetközi mobilitás a nők számára menekülést jelentett az otthoni kedvezőtlen munkahelyi körülményektől, ami akár segítheti nemcsak a szakmai karriert, de a családi életükben is kedvező változást hozhat. Ugyanakkor mindez megkívánja a szakmai és magánéletük nemcsak hosszútávú, de napi megtervezését. Azt is hangsúlyozták, hogy a megfelelő munka-magánélet egyensúly eléréséhez erős családi és intézményi támogatás, valamint megfelelő állami támogtás szükséges (González Ramos – Bosch 2013).

A felsőfokú végzettségűek körében gyakori jelenség a házassági homogámia, azaz ahol a partner, házastárs szintén felsőfokú végzettséggel rendelkezik (Paksi 2014). A kutatók esetében sok esetben a partner is kutatói karriert fut be – ez az ún. kettős akadémiai karrier – ezért a kutatópárok esetében felmerül a kérdés, hogyan tudják összeegyeztetni a két szakmai karriert a magánéletükkel, valamint egyforma eséllyel tudják-e építeni a karrierjüket. Vohlídalová (2014) a cseh kutatónők kapcsán vetette fel, hogy a politikák szintjén kevés figyelem fordul arra, hogyan hat a nemzetközi mobilitás a karrierekre, különösen a női életutakra. Kutatásában kutatópárok tartós mobilitását és családi életüket vizsgálta mélyinterjús módszerrel. Eredményei jól mutatják, hogy – általában a migráló kutató párjának – nagy lemondásokkal jár mind a privát, mint a családi életében. Kutatását azzal a konklúzióval zárja, hogy a kettős karrierek esetében az akadémiai mobilitás a társadalmi nemek által erősen meghatározott, mert a párok munkája és szakmai élete erősen egymásba fonódik (Vohlídalová 2014). Tzanakou (2017) tanulmányában úgy hívja fel a figyelmet a kettős karrierek problémájára, hogy három európai országban vizsgálta meg az egyetemeken újonnan indult „kettős karrier szolgáltatások"-at (dual career services). Az európai kezdeményezéseket az USA-ban már régebb óta működő szolgáltatásokkal hasonlította össze, hogy vajon azok tovább erősítik vagy inkább csökkentik a társadalmi nemek esélyegyenlőségét (Tzanakou 2017). Zippel (2011) pedig intézményi perspektívából vizsgálta a kettős karriereket, valamint hogy a jóléti államok mennyire befogadóak vagy kizáróak a gondoskodói munka irányában a kettős karrierek támogatása során (Zippel 2011). Acker (2004) pedig a témába irányuló kutatása eredményeképpen olyan konklúzióra jutott, ami a kettős karriereket a szivárgó metafora által is bemutatott jelenéhez köti: a kettős karrier magas fokú mobilitást generál, feszültséget szül a partnerek között, ami gyakran a nők pályaelhagyásához vagy lassabb szakmai előrehaladásához vezet (Ackers 2004).

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

MAGYAR KUTATÓK KÜLFÖLDÖN

A külföldön dolgozó magyar diplomásokat mélyebben Személyi László és Csanády Márton (2011) vizsgálta. A két online adatfelvételükre válaszoló több mint 350 fő kifejezetten magasan kvalifikált volt, egynegyedük legalább két tudományterületen szerzett felsőfokú végzettséget, 10%-uk rendelkezett PhD-fokozattal, és 4%-uk volt a Magyar Tudományos Akadémia tagja. A legfőbb célország az USA, Anglia, Benelux államok és Németország volt, ahogyan ezt a fent említett OECD-adat is mutatta. A mintában felülreprezentáltak a jog, a közgazdaság és a természettudomány területén diplomát szerzettek. A migráció hátterében célként szintén a jobb anyagi helyzet és a munkahelyi karrier, elismertség állt, valamint a bizonytalan hazai politikai helyzet. Noha a megkérdezettek azt állították, hogy a külföldi kapcsolataik nem játszottak szerepet a döntéseikben, mégis majdnem felüknek volt rokona vagy barátja az adott országban. 40%-uknak szándékában állt visszatérnie az anyaországba, egyharmaduk csak 10 év után, és 30%-uk egyáltalán nem. Mindkét adatfelvételük azt erősítette meg, hogy minél több időt tartózkodik a munkavállaló külföldön, annál kisebb az esélye a hazatérésének. A mi kutatásunk szempontjából fontos eredménye, hogy a visszatérés esélye azok esetében volt nagyobb, akik ingatlannal rendelkeztek Magyarországon, akik öt évnél nem régebben mentek ki, és nem az oktatási-kutatási szférában dolgoztak. A visszatérés esélyét azonban nem befolyásolta sem a házasság, sem a gyermekszám, sem az akkori kinti fizetés, sem pedig az, hogy a kiutazás előtt volt-e munkahelye vagy sem (Személyi – Csanády 2011: 42). A szerzőpáros végül arra is felhívta a figyelmet, hogy a külföldön dolgozó magyar kutatók alig tartanak kapcsolatot hazai szakmai szervezetekkel.

Tudomásunk szerint hazánkban eddig nem vizsgálták a külföldre vándorolt PhD-fokozattal rendelkezők csoportját. A Magyarországon dolgozó magasan képzettek e speciális csoportját azonban már több kutatás helyezte a kutatás fókuszába. Fábri György kérdőíves panelvizsgálata három hullámban vizsgálta a fokozattal rendelkezők attitűdjeit, a fokozat értékét, hasznosíthatóságát a munkaerőpiacon (Fábri 2018). Azt találta, hogy valamennyi szakterületen lényegesen alacsonyabb az anyagi, mint a szakmai megbecsültséggel való elégedettség, és az anyagi elégedettség a nők körében alacsonyabb, továbbá 2002 és 2014 között jelentősen megnőtt a fokozat előnyéről beszámolók aránya. Fényes Hajnalka egy kvantitatív kutatás másodelemzése során arra mutatott rá, hogy a vizsgált kutatók tudományos eredményessége nem tért el nemenként, de a nők hátrányos helyzete – vertikális szegregáció és a karrierlassulás a tudományos pályán – hangsúlyosan megjelent (Fényes 2018). Jelen tanulmány szerzői egy konzorciális kutatás keretében vegyes módszerekkel vizsgálják a fokozattal rendelkezők karrierjét, és egy most megjelent tanulmányban (Tardos – Paksi 2020) bemutatták, hogy a kutatók hogyan látják a saját és a másik nem karrierlehetőségeit, milyen segítő és akadályozó tényezőket azonosítanak a munka-magánélet egyensúly kapcsán, illetve léteznek-e esélyegyenlőséget elősegítő intéz-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

kedések, jó gyakorlatok a munkahelyeiken. A munka-magánélet egyensúlyával kapcsolatban mind a nők, mind a férfiak az egyéni megküzdési stratégiák, a szervezeti támogatási rendszerek és a társadalmi környezet, elvárások és attitűdök szintjén is megfogalmaztak véleményeket. A nők relatíve nagyobb arányban hangsúlyozták az egyéni megküzdési stratégiákat, míg a férfiak a társadalmi normákat, elvárásokat és attitűdöket. A kutatók továbbá kifejezetten tájékozatlanok voltak a lehetséges szervezeti támogató, humánpolitikai, esélyegyenlőségi, vagy családbarát intézkedések fontos szerepéről a munka-magánélet összehangolásában (Tardos – Paksi 2020).

Módszertan és minta

Kutatásunk alapsokaságát a tartósan – több mint egy éve – külföldön dolgozó PhD-fokozattal rendelkező magyar kutatók alkotják. A teljes népesség nagyságát csak megbecsülni lehet, nincs pontos statisztika a jelenség természeténél fogva. A külföldre irányuló migrációs tendenciákról vannak kutatási adatok, de a használt módszertanokkal eltérő értékeket kapunk, a különbségek jelentősek, 120 és 637 ezer között mozognak (Blaskó et al. 2014, Központi Statisztikai Hivatal 2016). A teljes kutatói népesség 66 ezer főből állt 2018-ban (Központi Statisztikai Hivatal 2019).

A célzott személyek nehezen elérhető volta miatt a kutatásban a mintát *hólabdás mintavétellel* alakítottuk ki. A mintába kerüléshez mind a három alábbi kritériumnak egyszerre kellett érvényesnek lennie**:**

1. PhD/CSc-fokozattal rendelkezik (lehet Magyarországon vagy külföldön szerzett fokozat);
2. Magyarországon született és/vagy magyar állampolgár;
3. Legalább 1 éve külföldön (nem Magyarországon) dolgozik.

A hólabdás mintavétel során egyszerre több csatornán keresztül próbáltuk meg elérni a válaszadókat: az NKFIH-s kutatásunk más részeiben (fókuszcsoportok, egyéni interjúk) szereplő személyeket megkértük, hogy ismeretségi körükben terjesszék az online kérdőív elérhetőségét. Ezen felül a következő csoportok irányába terítettük a felkérő levelünket: Facebook, PhD-fokozattal rendelkezők, MTA Társadalomtudományi Kutatóintézet, USA magyar érdekeltségű tudósklubok, magyarországi doktori iskolák, Magyar Szociológiai Társaság, Nők a Tudományért Egyesület, Tárki, Magyar Pszichológiai Társaság, SOTE Magatartástudományi Intézet, Bergeni Egyetem magyar kutatói, CEU PhD-fokozattal rendelkezők, Magyar Kémikusok Egyesülete, Magyar Pszichiátriai Társaság, Jogi Informatikai Társaság, Neumann János Számítógép-Tudományi Társaság, Magyar Mérnöki Kamara, Semmelweis Rácz Károly Doktori Iskola – celluláris és molekuláris élettan, valamint elméleti és klinikai immunológia, BME telefonkönyv lista.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2

A kutatás adatgyűjtési módszere az *online kérdőív* volt. 2019 áprilisa és októbere között zajlott az adatgyűjtés. Az online kérdőív fő témáihoz a következők tartoztak: motiváció a nemzetközi mobilitásra, a külföldi munkavállalás munkaerőpiaci és szakmai előnyei és hátrányai, a szakmai életutak alakulása, család, munka-magánélet, a saját karrier jövőképe és a pályaelhagyás, a PhD-fokozat szubjektív megtérülése.

Összesen 154 fő töltötte ki a kérdőívet, ebből 147 fő felelt meg a fenti hármas követelménynek. A kutatási minta nem reprezentatív, de elég nagy a fontosabb mintázatok feltárására, elemzésére. A minta alapmegoszlásai a következők: A mintában 60% férfi és 40% nő szerepel, összhangban azzal, hogy az össznépességben is kevesebb a PhD- vagy kandidátusi fokozattal rendelkező nő, mint férfi (Központi Statisztikai Hivatal 2011). Életkor szerinti megoszlást tekintve, a mintában szereplő PhD-fokozattal rendelkezők 30%-a 40 év alatti és 70% 40 év feletti életkorú volt. A nők valamivel fiatalabbak (a nők átlagéletkora 44 év, a férfiaké 47 év, bár a különbség éppen nem szignifikáns, $p = 0{,}067$), ami azzal függ össze, hogy a nők fokozatosan áramoltak be az oktatás legfelsőbb szintjeire és a tudományos életbe (Fényes 2018). Tudományterületek szerint a mintában szereplők 57%-a a természet- és műszaki tudományok, 43%-a társadalom- és bölcsészettudományok területén szerezte fokozatát. A minta összetételét a magyarországi kutatók csoportjához hasonlítva megállapíthatjuk, hogy a nők és a társadalom- és bölcsészettudományi területek felülreprezentáltak.

Eredmények

Az online kérdőívünkre beérkezett válaszok alapján jól látható, hogy a nemzetközi mobilitás célországai szignifikánsan különböznek a nők és a férfiak körében. A jelenlegi lakóhely tekintetében az EU-tagállamból több nő, az USA-ból kicsit több férfi válaszolt kérdőívünkre (1. táblázat). Úgy tűnik, hogy a magyar kutatónők körében vonzóbbak a közelebbi, európai desztinációk, mint ahogyan az Cañibano és munkatársai (2016) kutatásában is megfigyelhető volt, amikor spanyol PhD-fokozattal rendelkező kutatók nemzetközi mobilitását vizsgálva kimutatták, hogy a spanyol kutatónők egyrészt mobilisabbak voltak férfi társaiknál, másrészt az anyaországhoz közelebbi úticélokat valósítottak meg (Cañibano et al. 2016). További magyarázó ok lehet a választott desztinációk eltérő mintázatára nők és férfiak között, hogy a természet- és műszaki tudományterületeken dolgozók szignifikánsan nagyobb arányban választják az USA-t mint úticélt (31%) a társadalomtudományi területekhez képest (13%), és jól ismert adat, hogy a természet- és műszaki tudományterületeken felülreprezentáltak a férfiak (Xie-Shauman 2003).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

1. táblázat. Jelenlegi lakóhely nemek szerint (%)

	Férfi	**Nő**	**Összesen**
EU-tagállam	52	74	66
USA	29	16	24
Egyéb ország	19	10	16
Összesen N	100% 89	100% 58	100% 147

Az aláhúzva szereplő értékeknél az adjusted reziduals abszolút értéke nagyobb, mint kettő. (Khi-négyzet próba, p = 0,012) *Forrás:* Saját szerkesztés

A FÉRFIAK ÉS NŐK TÁRSADALMI ÉS CSALÁDI HÁTTERE

A férfiak és a nők anyagi helyzete nem tért el szignifikánsan a mintában, mint ahogy a születéskori településtípus, a szülők iskolázottsága és tudományos fokozata, valamint a fokozatok tudományterülete sem. A családi állapotnál a szakirodalommal összhangban (Fényes 2018), az *adjusted reziduals* értékek szerint több a házas, házastárssal élő férfi (72%), mint nő (56%), bár összességében az eredmény nem szignifikáns. A házastárs iskolai végzettsége, tudományos fokozata és annak tudományterülete sem tért el a megkérdezettek neme szerint.

Azonban a gyerekszámban már szignifikáns eltérés volt megfigyelhető a külföldön élő, fokozattal rendelkezők körében: a nők felülreprezentáltak a gyermektelenek és az egygyerekesek, míg a férfiak a háromgyerekesek körében (2. táblázat). Hangsúlyoznunk kell, hogy a kutatónők körében a gyermektelenség szignifikánsan magasabb, mint a férfikutatók körében (46% kontra 23%), valamint további érdekes adat, hogy míg a 40 év alatti fiatal kutatóknál nincsen még különbség abban, hogy van-e vagy nincs gyermeke – mind a férfi és női kutatók egyharmadának van gyermeke és kétharmadának nincsen – ezzel szemben a 40 év feletti korosztályban az olló kinyílik a férfiak és nők között: a férfiak 9%-ának nincs csak gyermeke, míg a 40 év feletti kutatónők több mint egyharmada (!) gyermektelen (34%). Ezek az eredmények összhangban vannak a nemzetközi kutatási eredményekkel, miszerint a férfiak jobban össze tudják egyeztetni a munkájukat és családi életüket, és a gyermekvállalás a nők számára nagyobb kihívás a tudományos pályán, mint férfi kollégáik számára (Mason et al. 2013).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

2. táblázat. Gyermekek száma nemenként (%)

	Férfi	**Nő**	**Összesen**
Egy gyermek	23	56	34
Kettő gyermek	52	38	48
Három gyermek	19	3	14
Háromnál több gyermek	6	3	5
Összesen	100%	100%	100%
N	69	32	101

Az aláhúzva szereplő értékeknél az adjusted reziduals abszolút értéke nagyobb, mint kettő. (Khi-négyzet próba, p = 0,005) *Forrás:* Saját szerkesztés

TANULMÁNYOK, TUDOMÁNYOS FOKOZATOK

A megkérdezettek 10-20%-a több MA/MSc diplomával rendelkezett, és ebben nem volt eltérés a nemek között, vagyis a több lábon állás, a több diplomával való rendelkezés nem jellemzőbb a mintában szereplő nőkre a férfiakhoz képest. Nem volt eltérés továbbá a nyelvtudás tekintetében sem, illetve abban sem, hogy milyen tagozaton és finanszírozási formában végezték a PhD-képzést. A PhD-képzés tudományterülete azonban szignifikánsan eltért nemenként (3. táblázat), ami visszatükrözi a hazai tudományos élet horizontális szegregációját, miszerint a természettudományokban a férfiak, míg a társadalom- és bölcsésztudományban a nők felülreprezentáltak (Fényes 2018).

3. táblázat. A PhD-fokozatok tudományterületi megoszlása nemek szerint (%)

	Férfi	**Nő**	**Összesen**
Természettudományok	50	20	38
Műszaki tudományok	11	7	9
Orvostudományok	9	4	7
Agrártudományok	1	4	2
Társadalomtudományok	16	33	23
Bölcsészettudományok	13	31	20
Művészetek	0	0	0
Hittudomány	0	2	1
Összesen N	100% 86	100% 55	100% 141

Az aláhúzva szereplő értékeknél az adjusted reziduals abszolút értéke nagyobb, mint kettő. (Khi-négyzet próba, p = 0,003) *Forrás:* Saját szerkesztés

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2

KÖZELKÉP

A kandidátusi fokozatban és a habilitációban, valamint azok tudományterületében nem tapasztaltunk különbséget nemek szerint. Viszont a DSc, azaz az MTA doktora) címet megvizsgálva már megjelent a vertikális szegregáció nemenként: míg a férfiak 30%-a, addig a nők csak 9%-a rendelkezett vele (4. táblázat).

4. táblázat. DSc (MTA doktora) címmel rendelkezők aránya nemek szerint (%)

	Férfi	**Nő**	**Összesen**
Rendelkezik	30	9	22
Nem rendelkezik	70	91	78
Összesen N	100% 76	100% 45	100% 121

Az aláhúzva szereplő értékeknél az adjusted reziduals abszolút értéke nagyobb, mint kettő. (Khi-négyzet próba, p = 0,006) *Forrás:* Saját szerkesztés

MUNKAHELYI KARRIER

A megkérdezettek legfontosabb magyarországi munkahelyének típusa, régiója, jellege nem tért el nemenként. Abban azonban, hogy mi motiválta a magyar kutatókat a jelenlegi külföldi munkavállalásra, hat esetben találtunk szignifikáns eltérést. Az 5. számú táblázat alapján jól látható, hogy a kedvezőbb megélhetési feltételek és magasabb jövedelem (p = 0,026), a szakmai előrejutási lehetőség (p = 0,012), a kihívás (p = 0,008) és a tapasztalatszerzés (p = 0,004) a férfiakat jobban motiválta, mint a nőket, ami összhangban van a hagyományos nemi szerepekkel. Ezt erősíti az is, hogy mintánkban a női kutatók szignifikánsan gyakrabban említették, hogy ők követték házastársukat/partnerüket külföldre (tied movers) (p = 0,000), illetve a családi és magánéleti okokra is gyakrabban hivatkoztak, amelyek valószínűleg szintén részben a partnerrel való együttmozgásra utalnak (p = 0,004). Az eredményeink megerősítik, hogy a magyar kontextusban is jelentősek maradnak a tradicionális nemi szerepek, és ennek megfelelően tipikusabb jelenség, hogy a kettős kutatói párok közül a nők követik partnerüket a külföldi munkavállalás során (Ackers 2004, Tzanakou 2017). Másfelől fontos látni azt is, hogy a férfi és női kutatók a nemzetközi mobilitás motivációjaként ugyanabban a sorrendben említették az első öt leggyakoribb tényezőt (5. táblázat).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
CC BY

6. táblázat. A nemzetközi mobilitás motivációja nemek szerint (%)

	Férfi	**Nő**
Kedvezőbb munkakörülmények	53	47
Kedvezőbb megélhetési feltételek, magasabb jövedelem	58	40
Szakmai előrejutási lehetőség	54	33
Kihívás	49	28
Tapasztalatszerzés	46	22
Házastárs/partner követése külföldre	2	19
Szakmájában nem tudott elhelyezkedni itthon	14	17
Család, magánéleti okok	3	17
Kényszerhelyzet	17	14
Vonzó állásajánlat	3	9
Nyelvtanulás	16	5
Nemzetközi pályázatban való részvétel miatt	7	5
Politikai helyzet	6	3
Szervezeti átalakítások, bizonytalanságok	2	3

Az aláhúzva szereplő értékeknél az adjusted reziduals abszolút értéke nagyobb, mint kettő.
Forrás: Saját szerkesztés

A vizsgálatban résztvevő kutatók jelenlegi külföldi munkaszerződésének jellegében szignifikáns eltérés mutatkozott nemenként. A férfiak nagyobb arányban (49%) kaptak azonnal, a foglalkoztatás elején határozatlan idejű szerződést, mint a nők (40%). Ezzel összhangban látható, hogy a határozatlan, de az elején határozott idejű munkaviszony a nőkre volt jellemzőbb. Másfelől, az egy évnél rövidebb határozott munkaszerződés pedig a férfiaknál volt inkább jellemző, amely jelenség egyik lehetséges értelmezése, hogy a nők a külföldi munkavállalás kapcsán nagyobb biztonságra törekednek, és csak biztosabb munkavállalási feltételek esetén vállalják azt. Összességében vizsgálva viszont elmondható, hogy a külföldön dolgozó magyar kutatók kétötöde határozott idejű szerződéssel dolgozik, ami mindkét nem bizonytalanabb munkaerőpiaci pozíciójára utalhat (6. táblázat).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

7. táblázat. A munkaszerződés jellege nemek szerint (%)

	Férfi	**Nő**	**Összesen**
Határozatlan idejű (mindig is az volt)	49	40	46
Határozatlan idejű (de az elején határozott volt)	10	21	14
Határozott idejű (egy évnél rövidebb)	9	0	5
Határozott idejű (egy évnél hosszabb)	33	39	35
Összesen N	100% 78	100% 52	100% 134

Az aláhúzva szereplő értékeknél az adjusted reziduals abszolút értéke nagyobb, mint kettő. (Khi-négyzet próba, p = 0,043) *Forrás:* Saját szerkesztés

Az elemzés során kitértünk a vezető beosztások vizsgálatára is. Itt további különbségek rajzolódtak ki a nemek között, azaz a vertikális szegregáció nemcsak a nagydoktori cím, de a vezető pozíció gyakoriságában is megmutatkozik. Noha a különbségek statisztikailag nem szignifikánsak, érdemes jelezni, hogy amíg a férfiak 38%-a, addig a nők 23%-a tölt be vezető pozíciót jelenlegi külföldi munkahelyén (7. táblázat).

8. táblázat. Vezető beosztásban dolgozó kutatók aránya nemek szerint (%)

	Férfi	**Nő**	**Összesen**
Vezető beosztásban dolgozik	38	23	32
Nem vezető beosztásban dolgozik	62	77	68
Összesen N	100% 84	100% 53	100% 137

Az aláhúzva szereplő értékeknél az adjusted reziduals abszolút értéke nagyobb, mint kettő. (Khi-négyzet próba, p = 0,059) *Forrás:* Saját szerkesztés

A munkaerőpiaci helyzet alaposabb feltárása céljából a kérdőívben rákérdeztünk a jelenlegi másodállás és a magyar, illetve külföldi munkanélküliség helyzetére is. A másodállás és a magyarországi munkanélküliség hasonló arányban fordult elő a férfiak és nők körében, viszont külföldi munkanélküliséget a nők éltek meg gyakrabban (a nők 31%-a, a férfiak 14%-a) (8. táblázat). Azaz a kutatásunkban megkérdezett nők majdnem egyharmada volt már munkanélküli külföldön, s ez az arány több mint kétszerese a megkérdezett férfiakénak. Ez az eredményünk viszont már kifejezetten a nők hátrányosabb külföldi munkaerőpiaci helyzetét tükrözi.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2

9. táblázat. A külföldi munkanélküliség előfordulási gyakorisága nemek szerint (%)

	Férfi	**Nő**	**Összesen**
Volt munkanélküli	14	31	21
Nem volt munkanélküli	86	69	80
Összesen N	100% 88	100% 58	100% 146

Az aláhúzva szereplő értékeknél az adjusted reziduals abszolút értéke nagyobb, mint kettő. (Khi-négyzet próba p = 0,011) *Forrás:* Saját szerkesztés

A kutatás során arra is kíváncsiak voltunk, hogy a külföldre távozó PhD-fokozattal rendelkezők mennyire végeznek tudományos tevékenységet, illetve mennyiben jellemző rájuk a pályaelhagyás. Az elemzés nem mutatott ki eltérést nemek szerint az oktatási és a kutatási feladatok gyakorisága kapcsán, ahogyan a publikációk típusában sem voltak különbségek (idegennyelvű, scopus és impact faktoros publikációk aránya). Abban azonban, hogy hány projekt vezetője volt a megkérdezett, szignifikáns különbség mutatkozott nemenként (p = 0,032). A férfiak átlagosan 2,0, a nők pedig csak 1,2 projektnek voltak a vezetői, ami megint csak a vertikális szegregáció jelenlétére utal.

Az anyagi helyzet, a DSc cím megszerzése, az oktatói-kutatói tevékenység végzése és a vezetői pozíció betöltése alapján klaszteranalízist végeztünk. A klaszterelemzéssel három csoport rajzolódott ki:

- Az első, legnagyobb csoportba (59%) tartozók oktatói és kutatói tevékenységet végeznek, de a többség nem rendelkezik DSc-fokozattal, nincsenek vezető pozícióban és az anyagi helyzetük inkább közepes az adott ország átlagához képest.
- A második, legkisebb csoportba (12%) tartozók is alig rendelkeznek DSc-fokozattal, ráadásul nem oktatnak és nem kutatnak munkahelyükön, emellett alig jellemző rájuk a vezető pozíció. Ilyen formában pályaelhagyóknak tekinthetjük őket. Ugyanakkor egy kicsit jobb anyagi helyzetűek, mint az előző csoportba tartozók.
- A harmadik (közepes nagyságú) csoport (29%) tagjai rendelkeznek a legjobb anyagi helyzettel, ők végeznek oktatói és kutatói tevékenységet, vezető beosztásban vannak, és sokan rendelkeznek DSc-fokozattal is.

Női-férfi bontásban vizsgálva a külföldön dolgozó, PhD-fokozattal rendelkezők mintáját, a nők hátrányosabb külföldi munkaerőpiaci és anyagi helyzete vált láthatóvá. Az erdmények azt mutatják, hogy a férfiak szignifikánsan nagyobb gyakorisággal vannak jelen a harmadik csoportban, több mint egyharmaduk jó anyagi helyzetű,

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

vezető beosztású, magas fokozattal rendelkező oktató-kutató. A pályaelhagyás azonban hasonló gyakoriságú a külföldön dolgozó, PhD-val rendelkező férfiak és nők között, viszont azok körében, akik házastársukat „követték" a nemzetközi mobilitásban (tied movers), szignifikánsan magasabb volt a pályaelhagyás (31%) (9. táblázat).

10 táblázat. A karriertípusok megoszlása nem szerint (%)

	Férfi	**Nő**	**Összesen**
Közepes anyagi helyzetű oktató-kutatók	53	69	59
Közepes anyagi helyzetű pályaelhagyók	11	14	12
Jó anyagi helyzetű, vezető beosztású, magas fokozattal rendelkező oktató kutatók	36	17	29
Összesen N	100% 89	100% 58	100% 147

Az aláhúzott értékeknél az adjusted reziduals értéke nagyobb, mint 2, azaz több eset esik, mint ami a véletlen elrendezésből következne. (Khi-négyzet szign. = 0,033)
Forrás: Saját szerkesztés

A MUNKA ÉS MAGÁNÉLET ÖSSZEHANGOLÁSA

A munka és magánélet összehangolásával kapcsolatban – a várakozásokkal és a fenti eredményekkel szemben – nemenként nem volt eltérés egyik kérdésnél sem. A külföldön dolgozó PhD- vagy kandidátusi fokozattal rendelkezők általában elégedettek voltak e két terület összehangolásával: a döntő többség az „inkább elégedett vagyok" (43%) és a „teljes mértékben elégedett vagyok" (42%) választ jelölte meg. A válaszok alapján arra lehet következtetni, hogy aki nő létére eljut a tudományos élet ezen szintjére, külföldön dolgozva nem érzékel több problémát, mint férfi kollégái, vagy legalábbis nem ad neki hangot. A munkát a magánélettel, a családi feladatokkal és a gyerekvállalással a megkérdezettek 82–85%-a tudja inkább igen vagy teljes mértékben összeegyeztetni, nemektől függetlenül. Azonban a válaszok alapján úgy tűnik, hogy az összehangolás könnyebb külföldön, mint Magyarországon, mert a válaszadók 16%-a Magyarországon, 84%-a külföldön (ahol most él) tartja jobban összeegyeztethetőnek a munkát és a magánéletet a saját szakmájában. Azonban annál a kérdésnél, hogy általában mennyire lehetséges az egyensúly megteremtése egy nő és egy férfi számára külföldön, a megkérdezettek, nemüktől függetlenül, azt a választ adták, hogy a nők számára nehezebb. A nők esetében 38%-ban teljesen, 54%-ban többé-kevésbé, míg a férfiak számára 44%-ban teljesen és 50%-ban többé-kevésbé megvalósítható a munka és a magánélet összehangolása a kérdezettek szerint.

A párkapcsolatban élők partnerhez viszonyított szakmai karrierjének megítélésében szignifikáns eltérés volt nemek szerint. A férfiak nagyobb arányban mondták,

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
www. metszetek.unideb.hu

hogy inkább vagy teljesen az ő karrierjük van előtérben a párjukéhoz képest (46% kontra 15% a nőknél), tehát tudatában vannak a jobb helyzetüknek, a nők viszont többen mondták, hogy egyformán előtérben van a két karrier (70%), vagy inkább párjuk karrierje van előtérben (15%) (10. táblázat).

11. táblázat. A szakmai karrierek megítélése a házas-/élettárshoz viszonyítva, nemek szerint (%)

	Férfi	**Nő**	**Összesen**
Az enyém van teljesen előtérben	20	9	16
Inkább az enyém van teljesen előtérben	26	6	18
Egyformán fontos mindkettő, és ezt egyszerre tudjuk…	38	55	44
Egyformán fontos mindkettő, de csak időben eltolva…	16	15	16
Inkább a páromé van előtérben	0	9	4
A páromé van teljesen előtérben	0	6	2
Összesen N	100% 80	100% 53	100% 133

Az aláhúzva szereplő értékeknél az adjusted reziduals abszolút értéke nagyobb, mint kettő. (Khi-négyzet próba, p = 0,000) *Forrás:* Saját szerkesztés

JÖVŐTERVEK ÉS ELÉGEDETTSÉG

A vizsgálat végezetül feltérképezte a külföldön dolgozók jövőterveit is. A jövőtervekben az esetleges magyarországi visszatérés vagy vissza nem térés okainál a nők többen hivatkoztak családi okokra, és a vissza nem térés okainál a különbség szignifikáns nemek szerint (11. táblázat).

12. táblázat. A családi okok, mint visszatartó erő a magyarországi visszatérésre nemek szerint (%)

	Férfi	**Nő**	**Összesen**
Nem választotta	79	59	71
Családi okok	21	41	29
Összesen N	100% 89	100% 58	100% 147

Az aláhúzva szereplő értékeknél az adjusted reziduals abszolút értéke nagyobb, mint kettő. (Khi-négyzet próba, p = 0,009). *Forrás:* Saját szerkesztés

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

A jelenlegi munkahellyel való elégedettséget vizsgálva, a férfiak inkább „teljesen" elégedettek voltak helyzetükkel, mint a nők, összhangban a fentebb bemutatott eredményeinkel (pl. hogy többen töltenek be vezető pozíciót, jobbak az anyagi körülményeik). Azonban fontos hangsúlyozni, hogy a kutatásunkban részt vett, külföldön dolgozó magyar PhD-fokozattal rendelkezők döntő többségében inkább elégedettek munkaerőpiaci helyzetükkel (12. táblázat).

13. táblázat. Munkaerőpiaci helyzettel való elégedettség nemek szerint (%)

	Férfi	**Nő**	**Összesen**
Teljes mértékben	48	30	41
Inkább igen	39	46	41
Inkább nem	13	21	16
Egyáltalán nem	1	4	2
Összesen N	100% 88	100% 57	100% 145

Az aláhúzva szereplő értékeknél az adjusted reziduals abszolút értéke nagyobb, mint kettő. (Khi-négyzet próba, p = 0,129) *Forrás:* Saját szerkesztés

Fábri György korábbi kutatási eredményei azt mutatták, hogy a PhD-fokozattal rendelkezők több mint 70%-ának anyagi és egzisztenciális szempontból is megérte fokozatot szerezni (Fábri 2018). Jelen kutatásban még magasabb ez az arány (81%), de a figyelmet inkább a nemek szerinti különbségekre irányítjuk. A PhD- és kandidátusi fokozat megtérülésének értékelésénél is nemi véleménykülönbségek mutatkoztak: anyagi és egzisztenciális szempontból a férfiak többen voltak teljes mértékben elégedettek a fokozat megtérülésével, de érdekes, hogy a teljes mértékben elégedetlenek körében is felülreprezentáltak. A nők ellenben nagyobb arányban érezték, hogy ebből a szempontból inkább nem érte meg fokozatot szerezni (13. táblázat).

14. táblázat. A PhD(CSc)-fokozat megítélése anyagi, egzisztenciális szempontból nemenként (%)

	Férfi	**Nő**	**Összesen**
Igen, teljes mértékben megérte	56	33	47
Igen, inkább megérte	30	41	34
Nem, inkább nem érte meg	7	26	14
Nem, egyáltalán nem érte meg	8	0	5
Összesen N	100% 88	100% 58	100% 146

Az aláhúzva szereplő értékeknél az adjusted reziduals abszolút értéke nagyobb, mint kettő. (Khi-négyzet próba, p = 0,000) *Forrás:* Saját szerkesztés

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

Amikor a fokozat értékének megtérülését a szakmában való elhelyezkedés és a munkaerőpiaci pozíciók javítása szempontjából elemeztük, szintén azt találtuk, hogy bár alapvetően mindkét nem elégedett, a nők számára mégis kevésbé térült meg a befektetés, mint a férfiak számára. Ez ugyanúgy összhangban lehet azzal, hogy a nők körében kevesebben töltöttek be vezető pozíciót a vizsgálat időpontjában (14. táblázat).

15. táblázat. A PhD-fokozat megítélése a szakmában való elhelyezkedés és a munkaerőpiaci helyzet javítása szempontból nemek szerint (%)

	Férfi	**Nő**	**Összesen**
Igen, teljes mértékben megérte	66	52	61
Igen, inkább megérte	26	25	25
Nem, inkább nem érte meg	4	21	11
Nem, egyáltalán nem érte meg	5	2	4
Összesen N	100% 86	100% 56	100% 142

Az aláhúzva szereplő értékeknél az adjusted reziduals abszolút értéke nagyobb, mint kettő. (Khi-négyzet próba, p = 0,006) *Forrás:* Saját szerkesztés

Összegzés

Tanulmányunk a PhD-fokozattal rendelkező, tartósan – több mint egy éve – külföldön dolgozó magyar kutatókat vizsgáltuk a nemzetközi mobilitás motivációja, a családösszetételük, a munka-magánélet összehangolásának sikeressége, a tudományos és munkahelyi előmenetel és a PhD-fokozatszerzés megtérülésének szubjektív észlelése tekintetében, elsősorban a nemek közötti hasonlóságokat és különbségeket állítva az elemzésünk középpontjába. Kutatásunkban arra kerestük a választ, hogy milyen nemek közötti különbségeket és egyenlőtlenségeket tapasztalunk a családösszetétel, a munka-magánélet összehangolása, a tudományos és munkahelyi előmenetel, valamint a PhD-fokozatszerzés megtérülésének szubjektív észlelése között? Eredményeinkkel szeretnénk hozzájárulni ahhoz a tágabb kérdéshez is, hogy vajon a női és férfi kutatók tartós nemzetközi mobilitása esélyt jelent-e a férfi és női kutatók közötti hagyományos egyenlőtlenségek – mint a horizontális és vertikális szegregáció – csökkentésére?

A mintában a megkérdezettek majdnem kétharmada férfi, és a férfiak átlagosan idősebbek a nőkhöz képest. Mindezek összhangban vannak azzal, hogy a nők csak fokozatosan áramoltak be a tudományos életbe, és az idősebb kutatói generációban

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2

több a férfi, mint a nő. Viszont a fiatalabb korosztályoknál a külföldön dolgozók körében kiegyenlítődni látszik a nemzetközi mobilitás gyakorisága: a 40 év alattiaknál fele-fele arányban szerepelnek a nők és a férfiak. A társadalmi háttér vizsgálata során az anyagi helyzetben, a szülők iskolázottságában és tudományos fokozataiban nem volt eltérés a férfiak és nők között. A férfiak és nők családi háttere azonban eltérő volt, összhangban Fényes (2018) eredményeivel. A kutatásunkban szereplők döntő többségében egyformán elégedettek voltak a munka-magánélet egyensúlyukkal, azonban érdekes, hogy a férfiak közt mégis több volt a házas, szignifikánsan több gyermekük volt, a 40 évnél idősebb kutatónők körében pedig kiugróan magas volt a gyermektelenek aránya. Tehát ezen adatok szerint a nők számára objektíve nehezebbnek tűnik összeegyeztetni a magánéletet a tudományos munkával. Mindazonáltal a külföldön dolgozó, PhD-fokozattal rendelkező nők szubjektíve könnyebbnek érezték a munka-magánélet összehangolását külföldön, mint Magyarországon.

A PhD-fokozat tudományterületét tekintve a mintánkban is látható volt a horizontális szegregáció, összhangban a nemzetközi szakirodalommal (Xie – Shauman 2003): a természettudományok területén szignifikánsan több férfi, a társadalom- és bölcsésztudományoknál több nő vett részt a vizsgálatban. A vertikális szegregáció ugyanúgy megmutatkozott, mert a nők között kevesebben rendelkeztek DSc-fokozattal, munkáját tekintve több férfi töltött be vezető beosztást, ahol átlagosan több kutatási projektet is vezettek. Bár a férfiak és nők tudományos teljesítményében nem találtunk szignifikáns különbséget, a nők munkaerőpiaci pozíciója több tekintetben is bizonytalanabbnak bizonyult: többen éltek meg külföldi munkanélküliséget és a határozatlan idejű szerződés előtt jellemző volt a határozott idejű szerződéses foglalkoztatásuk. Ezen eredményekkel összhangban a férfiak elégedettebbek voltak jelenlegi munkaerőpiaci helyzetükkel és a PhD-fokozat munkaerőpiaci megtérülésével, mint a nők. Anyagi és egzisztenciális szempontból szintén több férfi volt elégedett a fokozat hasznosíthatóságával. Összességében a nőkre jellemzőbb volt a „mérsékelt" elégedettség, a férfiak pedig inkább „teljesen" elégedettek voltak a fokozat megtérülésével kapcsolatban.

Kutatásunk hipotézise szerint azt feltételeztük, hogy a nők objektíve és szubjektíve is hátrányosabb helyzetben vannak a külföldre menő magyar kutatók körében a férfiakhoz képest mind a családösszetétel, a munka-magánélet összehangolása, a tudományos és munkahelyi előmenetel és a PhD fokozatszerzés megtérülésének tekintetében. Kutatásunk eredményei alapján látni lehet, hogy a külföldön tartósan dolgozó magyar kutatók szakmai életútja során kombinálódhatnak az „otthonról hozott" hátrányok és a befogadó országra jellemző nemek közötti egyenlőség/egyenlőtlenség fejlettségének megfelelő hatások.

Fontos leszögezni, hogy a fent ismertetett egyenlőtlenségek ellenére, a kutatók döntő többsége alapvetően sikeresnek értékelte saját élet- és karrierútját. Szintén a nemzetközi mobilitással összefüggő előnyös kimenet, hogy a férfiak és nők tudo-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

mányos teljesítményében nem mutatkozott szignifikáns különbség. A férfiak ugyan gyakrabban voltak vezetői beosztásban, de pozitívum, hogy a különbség nem volt szignifikáns. Tehát a vertikális szegregáció bizonyos dimenzióiban azt mondhatjuk, hogy kisebb egyenlőtlenségek mutatkoztak, vagy nem jelentkeztek meghatározó mértékben. Szintén a külföldi munkavállalás előnyös kimenetére utal a szubjektív munka-magánélet egyensúlyának magasabb fokozata, illetve a férfiak és nők véleménye közötti nem szignifikáns különbségek.

A tradicionális hátrányok közül megmaradt a „horizontális szegregáció" vagyis a PhD-fokozat tudományterület szerinti jelentős nemi különbségek. Szintén a hagyományos férfi és női szerepekre vezethető vissza, hogy a nemzetközileg mobil női kutatók nem elhanyagolható hányada a férfi partnerüket követte, mint hozzátartozó (tied movers) még akkor is, ha saját jogon is rendelkeztek PhD-val. Ez a kezdeti támogató döntés a kutatás adatai szerint a későbbiekre is kihatással van, a jövőben tartósan megmarad és nagyobb valószínűséggel vezet pályaelhagyáshoz – ahogyan arra más, kettős karriereket vizsgáló kutatás is rávilágított (Vohlídalová 2014). Ez a családi szerepekben megmutatkozó alárendeltség később a férfi partnernél materializálódhat munkaerőpiaci biztonságban, vezető beosztásban, több projekt vezetésében, magasabb tudományos fokozatban, mint amire jelen kutatás is rámutatott. Kutatásunkban a tartós nemzetközi mobilitás során tapasztalt egyik legfontosabb egyenlőtlenség a gyermekvállaláshoz kapcsolódik. A vizsgálat egyértelműen eltérő mintázatokat mutatott a férfiak és nők gyermekvállalásával kapcsolatban a nők hátrányára. Míg a 40 év alatti férfiak és nők körében még nincsenek megfigyelhető különbségek a gyermekvállalásban, addig a gyermektelen és egygyermekes kutatónők magas aránya, különösen a 40 év feletti korosztályban, felhívja a figyelmet arra, hogy a külföldön dolgozó, magasan képzett nők ugyanúgy „nagyobb árat fizetnek" a családalapítás kapcsán, mint nemzetközi társaik (Mason et al 2013).

Kutatásunk azonban nem korlátok nélküli; a hólabdás módszer következtében nem tudtunk reprezentatív mintán dolgozni, és az eredmények szélesebb általánosíthatóságra nem alkalmasak. Viszont egy nagyon nehezen elérhető célcsoport esetében a módszer célravezetőnek mutatkozott, és lehetőséget engedett főbb mintázatok, a nemek közötti egyenlőtlenségek egyes fontos aspektusainak kimutatására. Jövőbeli kutatásoknak érdemes megvizsgálniuk, hogy a fiatal magyar kutatói generációban hogyan változnak a nemi szerepek, és ezek lehetővé teszik-e a gyermekvállalással kapcsolatos egyenlőtlenségek csökkentését – akár Magyarországon, akár külföldön dolgoznak – egy olyan időszakban, amikor a kutatókkal szemben egyre nagyobb teljesítményelvárás mutatkozik, beleértve a nemzetközi mobilitás és együttműködés fokozódó tendenciáit is.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2

Irodalom

Abramo, G. – D'Angelo, C. A. – Di Costa, F. (2009): Research collaboration and productivity: Is there correlation? Higher Education, 57(2): 155–171. https://doi.org/10.1007/s10734-008-9139-z

Ackers, L. (2004): Managing relationships in peripatetic careers: Scientific mobility in the European Union. Women's Studies International Forum, 27(3): 189–201. https://doi.org/10.1016/j.wsif.2004.03.001

Berryman, S. E. (1983): Who will do science? Trends, and their causes in minority and female Representation among holders of advanced degrees in science and mathematics. A Special Report. Rockefeller Foundation, New York

Bilecen, B. – Van Mol, C. (2017): Introduction: International academic mobility and inequalities. Journal of Ethnic and Migration Studies, 43(8): 1241–1255. https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1300225

Blaskó Z. – Ligeti S. A. – Sik E. (2014): Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In: Kolosi T. – Tóth Gy. I. – Török G. – Tóth Cs. – Fábián Z. – Kovács A. – Palócz É. (szerk.): Társadalmi Riport 2014. Tárki, Budapest, 351–372.

Cañibano, C. – Fox, M. F. – Otamendi, F. J. (2016): Gender and patterns of temporary mobility among researchers. Science and Public Policy, 43(3): 320–331. https://doi.org/10.1093/scipol/scv042

Csanády M. – Személyi L. (2006): Brain drain. Közelkép a diplomás magyarokról. Századvég, 41: 3.

Davenport, C. (2004): The promise of democratic pacification: An empirical assessment. International Studies Quarterly, 48(3): 539–560. https://doi.org/10.1111/j.0020-8833.2004.00314.x

European Commission (2017): MORE3 study: Support data collection and analysis concerning mobility patterns and career paths of researchers. Publications Office. https://data.europa.eu/doi/10.2777/710643 (Utolsó letöltés ideje: 2020. 12. 05.)

Fábri G. (2018): A doktori fokozat értéke a munkaerőpiacon – a doktoráltak véleménye alapján. Kultúra és Közösség, 9(4): 49–58.

Fényes H. (2018): Mennyit ér egy tudományos fokozat – különös tekintettel a tudományos eredményesség és előmenetel nemi különbségeire. Szociológiai Szemle, 28(1): 60–82.

Fernandez-Zubieta, A. – Marinelli, E. – Pérez, S. E. (2013): What drives researchers' careers? The role of international mobility, gender and family. Sociology and Technoscience, 3(3): 8–30.

González Ramos, A. M. – Bosch, N. V. (2013): International mobility of women in science and technology careers: Shaping plans for personal and

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2

professional purposes. Gender, Place & Culture, 20(5): 613–629. https://doi.org/10.1080/0966369X.2012.701198

Horváth Á. – Kmetty Z. (2008): Mást gondolnak a világról? A külföldön élő magyarországi diplomások értékrendje. Társadalmi Regiszter, 1: 153–171.

Jöns, H. (2011): Transnational academic mobility and gender. Globalisation, societies and education, 9(2): 183–209. https://doi.org/10.1080/14767724.2011.577199

Kim, T. (2009): Transnational academic mobility, internationalization and interculturality in higher education. Intercultural Education, 20(5): 395–405. https://doi.org/10.1080/14675980903371241

Kim, T. (2017): Academic mobility, transnational identity capital, and stratification under conditions of academic capitalism. Higher Education, 73(6): 981–997. https://doi.org/10.1007/s10734-017-0118-0

Központi Statisztikai Hivatal (2011): A doktori fokozattal rendelkezők életpályája. Statisztikai Tükör, 3.

Központi Statisztikai Hivatal (2016): Mikrocenzus 2016. Központi Statisztikai Hivatal

Központi Statisztikai Hivatal (2019): Kutatás-fejlesztés 2018. Központi Statisztikai Hivatal

Loeb, J. W. (2006). The status of female faculty in the US: Thirty-five years with equal opportunity legislation. Management Revue, 157–180. https://doi.org/10.5771/0935-9915-2006-2-157

Mason, M. A. – Wolfinger, N. H. – Goulden, M. (2013): Do babies matter? Gender and family in the ivory tower. Rutgers University Press, New Jersey. https://doi.org/10.36019/9780813560823

OECD (2013): Key findings of the OECD-Knowinno project on the careers of doctorate holders. OECD. http://www.oecd.org/sti/inno/CDH%20FINAL%20REPORT-.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2020. 12. 05.)

Paksi V. (2014): A magasan képzett nők gyermekvállalása és a tudományterület hatása. Kultúra és Közösség, 45(4): 143–151.

Schaer, M. – Dahinden, J. – Toader, A. (2017): Transnational mobility among early-career academics: Gendered aspects of negotiations and arrangements within heterosexual couples. Journal of Ethnic and Migration Studies, 43(8): 1292–1307. https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1300254

Stark, O. – Helmenstein, C. – Prskawetz, A. (1998): Human capital depletion, human capital formation, and migration: A blessing or a „curse"? Economics Letters, 60(3): 363–367. https://doi.org/10.1016/S0165-1765(98)00125-6

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/2

KÖZELKÉP

Tardos K. – Paksi V. (2020): Tudományos karrierutak kutatói értékelése: Női és férfiperspektívák. In: A. Gergely A. – Kapitány Á. – Kapitány G. – Kovács É. – Paksi V. (szerk.): Kultúra, közösség és társadalom. Tanulmányok Tibori Timea tiszteletére. Centre for Social Sciences – Magyar Szociológiai Társaság, Budapest, 93–122.

Toader, A. – Dahinden, J. (2018): Family configurations and arrangements in the transnational mobility of early-career academics: Does gender make twice the difference? Migration Letters, 15(1): 67–84. https://doi.org/10.33182/ml.v15i1.339

Tzanakou, C. (2017): Dual career couples in academia, international mobility and dual career services in Europe. European Educational Research Journal, 16(2–3): 298–312. https://doi.org/10.1177/1474904116683185

Uhly, K. M. – Visser, L. M. – Zippel, K. S. (2015): Gendered patterns in international research collaborations in academia. Studies in Higher Education, 1–23. https://doi.org/10.1080/03075079.2015.1072151

Vohlídalová, M. (2014): Academic mobility in the context of linked lives. Human Affairs, 24(1): 89–102. https://doi.org/10.2478/s13374-014-0208-y

Xie, Y. – Shauman, K. A. (2003): Women in science: Career processes and outcomes. Harvard University Press, Cambridge, MA

Zippel, K. (2011): How gender neutral are state policies on science and international mobility of academics? Sociologica, 1. https://doi.org/10.2383/34631

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Informalitás: egymás eszköziesítésének kultúrája

Esszé a bizalom és a társas kapcsolatok összefüggésének dinamikáiról[1]

GRÜNHUT ZOLTÁN[2]

Mariann-nak emberségéért

ABSZTRAKT

Jelen írás esszéisztikus módon – tudományos szisztematizálás és művészi közvetítés nélkül – próbálja az életet (a normatív értelemben felfogott jó életet) megszólítani, s egy olyan kutatási programkísérletet adni, amelynek segítségével a mindennapjaink egyik megszokott, ám mégis reflexíven felszámolni indokolt és kritikailag elutasítani hivatott jelenségét: az informalitást, egész pontosan annak a társadalmi egyenlőtlenségeket létrehozó és tartósító, tehát mindenképpen káros formáját, alaposabban megérthetjük, illetve vizsgálhatóvá-megragadhatóvá tehetjük. Az alább kifejtésre kerülő érvelés reflexió Böröcz József hasonló tárgyú és szándékú kutatási törekvéseire, amelyek mit sem veszítettek aktualitásukból az elmúlt évtizedek során.

KULCSSZAVAK: informalitás, bizalom, bizalmatlanság, kapcsolatok, emberség

ABSTRACT

Informality: the Culture of Treating Others Instrumentally
An Essay about the Dynamics of the Relationship between Social Relations and Trust

The current paper, without scientific systematization and artistic meditation, tries to address life itself (the normatively understood 'good life') in an essayist way. It strives to draw up some core pillars of a research program about a commonly known everyday phenomenon, informality, more precisely its distorted form which is inducing social inequalities and injustices, and which, because of this, should be seen reflexively and critically. The proposed argument is a theoretical reflection on József Böröcz's still actual and progressive scientific endeavor to create a framework for the sociology of informality.

KEYWORDS: informality, trust, distrust, relations, humaness

[1] Jelen munka az NKFIH által támogatott „Az Európai Unió normatív szerepvállalása" című kutatás része (a PD124706 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD17 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

[2] Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, e-mail: grunhut@rkk.hu

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Bevezetés

Húsz évvel ezelőtt az *East European Politics and Societies* jelentette meg Böröcz József azon írását, amelyet legutóbb a *Replika* közölt újra.[3] Mindez hangsúlyozottan azzal a céllal történt, hogy Böröcz eredeti kutatási szándékát, az informalitás szociológiájának témáját, ismét reflektorfénybe helyezzék. Merthogy a jelenség, amelyet a szerző történeti keresztmetszetben igyekezett megragadni, problémafeltevéssé formálni, illetve abból levezethető kérdésekké alakítani, ma is jól észlelhető a magyar társadalmi kultúrában: az alrendszerek vagy mezők (gazdaság, politika, közigazgatás, jog, tudomány, oktatás-nevelés stb.) mindegyikének strukturális logikáját áthatja az informalitás. Közbeszédben a jelenséget úgy szokás említeni, mint szívességnyújtás és -viszonzás mechanizmusaiból kibontakozó, az érintetteket kölcsönösen privilegizált helyzetbe hozó „mutyizást", amely az előírt és szabályozott, vagyis formalizált „nagykapu" mellett szinte mindig megtalálható „kiskapukon" keresztül zajlik. Ezen sablonos értelmezési konstelláció miatt nehezen elkerülhető, hogy a formalitásról és informalitásról szóló diskurzusok ne csússzanak be a moralitás tartományába, ami többnyire nem szerencsés, mivel ez a vizsgálni szándékolt társadalmi dinamikák és strukturális logikák redukcionista azonosításához vezethet. Nem olyan egyszerű ugyanis a képlet, hogy a formalizált referenciákat követő formális magatartásokat mindig helyeseknek, míg az informális mintákat szem előtt tartó informális viselkedéseket pedig kivétel nélkül helyteleneknek minősíthetnénk. Gondoljunk csak bele: miféle élet lenne, ha a bárkivel (közte a szerelmünkkel, családtagjainkkal, barátainkkal, ismerőseinkkel) kialakított érintkezéseink mindig formalizált korlátok között valósulnának meg! Micsoda eljogiasítása lenne ez a viszonyrendszereinknek. Persze mondhatjuk erre, hogy a magánszférában maradó interakciók esetén elfogadható az informalitás, s csak a közszférabeli, a nyilvánosság színe előtt zajló, legalábbis legitim átláthatósági igényének hatálya alá tartozó cselekvéseknek kell világos, formális kereteket adni. De vajon a magánügy és a közügy ennyire élesen elválasztható? Ha a rokonomtól, barátomtól, ismerősömtől, aki történetesen polgármester, cégtulajdonos, iskolaigazgató, orvos, tanár, vagy szinte bármi más egyéb pozíciót betöltő, szívességet (információt, közbenjárást, intézkedést, szolgáltatást stb.) kérek, akkor az magánügy vagy közügy? Ha a Karcsitól kérem, magánügy, ha Karcsitól, az autószerelőtől kérem, már közügy? Nem valószínű, hogy erre konzekvens séma lenne állítható. De ha az interszubjektív érintkezések perspektíváját félre is rakjuk, a különböző entitásokra, így a családra, kisebb közösségekre, vagy magára a társadalomra, illetve bármely vállalkozásra, egyesületre, hivatali szervezetre szintén igaz, hogy működését legalább annyira megbéníthatja a formális keretek merev betartása, mint amennyire szétzilálhatja az informális mechanizmusok elburjánzása. Formalitásra és informalitásra tehát egyaránt szükség van; mind-

[3] Böröcz József (2019): Kistársadalom – kiskapuk. Replika 30(112): 123–143.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

kettő tud funkcionális értelemben előremutató és hátráltató lenni (Misztal 2000). Ez azonban nem oldja fel annak szükségességét, hogy a káros következményű informális mechanizmusokat szociológiailag megragadjuk és kielemezzük. A kérdés: hogyan?

Az informalitások szociológiája – általános elméleti keret

Böröcz (2019) az egyéni viszonyrendszerek informális mechanizmusait, azok társadalmivá válását összehasonlító történeti diagnózisban vizsgálja. Megközelítése hasonlít a világrendszer-elméletek érveléséhez, amennyiben több évszázadon átnyúló, centrumot és perifériát elhatároló, eltérő kapitalizmusvariációkba kifutó fejlődési (kényszer)pályák adják azt a narratívát számára, amelyen belül a magyar eset értelmezése ugyan további sajátosságokkal látható el, ám az általános elméleti keretet mindez nem írja felül.[4] Érvelésének magja, hogy Kelet-Európában a kapitalizmus kibomlása, illetve ahhoz szorosan illeszkedve a nemzetállamok kialakulása egyaránt megkésve zajlott le a centrumtérséghez képest. Az iparosodás lassan és körülményesen történt, a nemzeti burzsoázia gyengének bizonyult, nem jöttek létre nagyvállalatok, hiányzott a nagytőke. Az állam erőtlen és alulszervezett maradt, csak megkésve bürokratizálódott. Sem a közigazgatás, sem a közszolgáltatások nem intézményesültek kellő ütemben. Az egész államstruktúra konstans legitimációs válságban szenvedett. Mindezen tendenciák odavezettek, hogy a kelet-európai emberek megrekedtek horizontnélküli kisvilágaikban. Vagyis a viszonyrendszereiket – a lassú strukturális változások dacára is – rendületlenül megbéklyózta az a gondolkodásmód és megismerési logika, amely a „*kis ügyletek, kis profitok, kis vágyak, kis lehetőségek, kis távlatok világa nagyon sajátos, kistársadalmi világképében fejeződik ki*" (Böröcz 2019: 134). Egyszerűen tehát nem, illetve csak nagyon megkésve alakultak ki azok a nagy (gazdasági, politikai, civil társadalmi) szervezetformák, amelyek a formalizálódás úttörői lehettek volna. Túlságosan sokáig hiányoztak azok a formális referenciák, amelyek a nyilvánosságra tartozó közügyekben való részvételt formális magatartásokhoz rendelhették volna. Ehelyett maradtak a kisvilágokban megszokott és alkalmazott, az informalitás kötőszöveteként szolgáló kisemberi rutinok. Böröcz e rutinokat úgy írja le, miszerint azok egy „*szellemes, sokszor önellentmondásos, szívességeken, összetartozás- és kizárástudaton alapuló, presztízsben és soha, semmilyen formában nem rögzített, apróbb-nagyobb privilégiumokban és újraelosztási-sormegkerülési lehetőségekben jutalmazott, rokon- és ellenszenvre, baráti és ellenséges taktikázásra, lobbizásra, klikk- és koalícióalakításra, csoport-együttműködésre, -lojalitásra, a közvetlen és közvetett kényszerek, zsarolás és viszontzsarolás mil-*

[4] Böröcz alapérvelését különösen jól lehet párhuzamba állítani Arrighi (1994) és Wallerstein (2010) elméleti mondanivalójával.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
www. metszetek.unideb.hu

lió apró trükkjére alapozott, mozgékony és fölöttébb alkalmazkodóképes gazdasági integrációs forma" adekvát praxisai (Böröcz 2019: 136–137). Ennyiben úgy tűnhet, hogy az informalitás a megélhetés (értsd: a gazdaság) egyéni tevékenységeihez tapad, ám valójában messze túllép azokon, s – Böröcz kifejezésével élve – egy *társadalom-alaktan*i jelenséggé válik. Azaz, nem csupán strukturális logika, hanem az emberek közötti kapcsolódások kulturális mintája.

Eltérő módszereket alkalmazva, ugyanerre a megállapításra jut Sik Endre (2012), amikor elméletileg rögzíti a magyar társadalmi kultúra kapcsolatérzékeny jellegét. E kifejezéssel arra utal, hogy nemcsak köztudomású a lakosság számára: személyes kapcsolatokon keresztül minden könnyebben, gyorsabban, hatékonyabban elintézhető, de teljesen elfogadott (normalizált), sőt elvárt (tehát preskripcióként támasztott) előfeltétele a társadalmi státuszszerzésnek (vagyis az anyagi és szimbolikus gazdagodásnak) a kapcsolatok ápolása, bővítése, kiaknázása. Ezt Sik a következőképpen fogalmazza meg: „*Egy ilyen világban élni azt jelenti, hogy mindenki tudja, hogy a kapcsolatok fontosak, s ezért azokat ápolni érdemes (a haszon elvének megfelelően), hogy mások is ezt teszik, s ezért a kapcsolatokat ápolni kötelesség (a közösségbe tartozás elvének megfelelően), s hogy ez így természetes is (kulturális hatás).*" (Böröcz 2019: 166)

Félreértés ne essék, az emberi érintkezéseknek elemi lényege, hogy a felek *Együtt-működnek* (közösséghez tartozásra törekednek) és *együtt-Működnek* (igénylik mások visszacsatolását), azaz egymásra odafigyelnek, különböző módokon reagálnak, mentálisan-emocionálisan reflektálnak egymás reakciókat kérő fel- és meghívásaira; vagyis cselekednek és viszontcselekednek a kapcsolódás közösen (nem mindig kölcsönösen) konstruált terében. Nem az egyén számára fontos kapcsolatok gyűjtésével van a probléma, s különösen nem a kapcsolatteremtéssel általában. Az informalitás káros, mégpedig a társadalmi integráció, vagy még átfogóbban az embertársi összetartozás szempontjából romboló hatásai az olyan kapcsolati dinamikákban bontakoznak ki, amelyek magánjellegű személyes egyezkedések, alkudozások, taktikázások stb. tárgyává teszik a széles nyilvánosságra, de ami még fontosabb: a széles nyilvánosság minden tagja számára megismerhető és jóváhagyható eljárásrendbe tartozó ügyek intézését. Abban, hogy a Karcsi barátom, az autószerelő – miután szívességet kérve *odaszóltam* neki – soron kívül, olcsóbban, jobb alkatrészt használva, és/vagy nagyobb szakmai odafigyeléssel kicseréli a gömbcsuklót a kocsimon, azaz kivételezésben részesít, abban nem az a társadalmilag leginkább romboló, hogy *mit* mesterkedünk kettecskén. Attól kell elborzadni, *hogyan* tesszük azt – tudniillik egyenlőtlenségeket produkálva, ha pedig sorozatosan csináljuk ezt, akkor folyamatosan reprodukálva azokat. A nyilvánosság tagjai az ilyetén működő eljárásrendet – az adott eset tartalmától, annak jelentőségétől eltekintve – aligha legitimálhatják. Vagyis az informalitásnak azok a formái károsak – a megakorrupciós maffiaoligarchia pénzsíbolástól a teljesen hétköznapi „légy olyan kedves" szívességcserékig –, amelyek társadalmi egyenlőtlenségeket hoznak létre és tartanak fenn.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

E kártékony dinamikát a Havas–Fáber szerzőpáros a következőképpen fogalmazta meg: „*Abban az országban, ahol a »kiskapukon« keresztül jól definiálható* társadalmi csoportok kapnak olyan ajánlatokat, amelyeket nem illik (vagy lehet) visszautasítani, az *informalitások* tőkésítéséért folyó rivalizálás fogja helyettesíteni a kiválóság- (rászorultság-, semlegesség stb. – G. Z.) *alapú szelekciós struktúrákat, ami végső soron az egyenlőtlenségek növelésének és az autonóm szakmaiság erodálásának irányába hat.*" (Havas – Fáber 2019: 146). Böröcz (2019) érvelése tükrében pedig mindez azért lehetséges, mert történelmi léptékben elmaradottnak tekinthető strukturális tényezők miatt az emberek csak kistársadalmi világokban tudják elképzelni magukat, kis távlatok szerinti túlélésekért folytatott megoldások közepette. Az én képtelen meghaladni önmagát, s valós társadalmi kontextusba helyezni érdekeit, céljait, szükségleteit, ideáit, érzéseit, gyakorlatait. Csak önmagát látja – másokban is. S akik azt tükrözik vissza, amit látni akar, azokkal összekapcsolódva egyengeti (kis vagy nagy privilégiumok – így is, úgy is csak) kis szabadságokra korlátozott kisszerű életét.

Az informalitás újragondolása: kapcsolatok

Az eddigiek tükrében azt mondhatjuk, hogy az informalitás mint strukturális logika és kulturális minta – vagyis az egyéni gondolkodásmódot és praxisalkalmazást befolyásoló referenciakeret – az emberek viszonyrendszereiben ölt testet. Ahogy az egyének egymáshoz kapcsolódnak, abban jelenik meg tehát az informalitás dinamikája. De semmiképpen nem önmagában a kapcsolódásokkal van baj, s azt sem állíthatjuk, hogy a társas érintkezések informális mechanizmusokkal való telítődése mindig és minden körülmények között káros lenne. Pontosan ezért nem lehet az informalitást elméletileg megragadni pusztán a kapcsolatokon keresztül. A vizsgálódást mégis innen érdemes indítani.

A szociológiai szakirodalomban három klasszikus szerző neve megkerülhetetlen, ha a kapcsolatok teoretikus jelentőségét akarjuk röviden felgöngyölíteni: Bourdieu (1986), Granovetter (1983) és Lin (1991) egyaránt hangsúlyozzák, hogy a személyes relációknak erőforrás-értékük van a célorientált egyéni cselekvések eredményessége szempontjából. E cselekvések arra irányulnak, hogy megerősítsék a szubjektum társadalmi rendszerben elfoglalt státuszát, azon keresztül a tárgyiasult formát öltő és szimbolikus gazdagságát, továbbá az abból fakadó hatalompotenciálját. Mindhárom szerző egyetért abban is, hogy (1) a társadalmi rendszer versengő, (2) annak struktúrája – mind a státuszok, mind az erőforrások átváltási értéke szempontjából – hierarchikusan szerveződik, (3) az erőforrások rendelkezésre állása pedig azok értéknövekedésével egyenes arányban korlátozott. A kapcsolatok tehát konvertálható, azaz más erőforrásokra átváltható, s ezzel a státuszelérésben (s annak megtartásában) felhasználható erőforrások.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Bourdieu (1986) – marxista érvelést követve – tőkeként fogja fel a kapcsolatokat, mivel szerinte egy adott személyes reláció tényleges átváltási értékét mindig a fennálló társadalmi rendszer magas státuszú szubjektumai képesek meghatározni. Mégpedig kizárás által. Ez egyfelől mások (ezáltal is alacsonyabb státuszúakká válók) kirekesztése az adott kapcsolatokból (ez a hozzáférés megtagadása). Másrészt a kizárás érvényesül abban a formában is, hogy ugyanezen rétegeket megfosztják a fennálló társadalmi rendszer alapját adó, gazdagságot és hatalmat nyújtó, tehát megszerezni és birtokolni érdemes tárgyak és szimbólumok meghatározásának kompetenciájától (ez a strukturális jelentésadásból való kitagadás). Utóbbi mechanizmussal jelölik ki a magas státuszúak – közvetve-közvetlenül – az értékes kapcsolatok körét, míg előbbivel biztosítják az alacsony státuszúak abból való kirekesztését. Bourdieu szerint e kettős kizárás tükrében alapvetően az elitrelációk tűnnek fel értékes kapcsolatokként, ugyanakkor azok nem teljesen statikusak, hanem az adott társadalmi rendszer, illetve az annak folyamatos stabilizálására (esetleges megbontására) tett kísérletek függvényei.

Mivel Bourdieu strukturalista perspektívából kíván adni egy társadalomelméleti leírást, amely főként az egyenlőtlenségek reprodukálódását akarja megérteni, ezért az általánosítható tendenciákra koncentrál, s az egyéni szint lehetséges finomságai kevéssé foglalkoztatják. Ezzel szemben Granovetter és Lin sokkal inkább cselekvéselméleti kiindulópontból értelmezik ugyanezen társas érintkezéseket. Bourdieu-vel ellentétben így középszintű elméleteket kínálnak, s arra kíváncsiak, milyen szerepe lehet az egyéni kapcsolatrendszernek az individuális cselekvések eredményességében. Granovetter (1983) e nézőpontból megkülönbözteti az erős kötéseket, amelyek a szubjektum szoros relációiban, tehát a családdal, közeli rokonokkal és barátokkal fenntartott, többnyire intimebb jellegű érintkezéseiben érvényesülnek, a gyenge kötésektől, amelyek az egyént a távolabbi ismerőseihez kapcsolják, az előbbi relációkhoz képest lényegesen lazább és távolságtartóbb módon. Granovetter úgy gondolja, hogy az erős kötések – szocializáció révén – a szubjektum önalkotása és folyamatos újraalkotása (percepciói és interpretációi, azaz ideái formálása, valamint az azokra épülő praxisai megválasztása) szempontjából fontosak. Egyfajta stabil talapzatok a mindennapos interakciók kiszámíthatatlanságában. Az egyén igyekszik támaszkodni az erős kötései biztonságára, ugyanakkor pontosan az intimitásuk és intenzivitásuk miatt e kapcsolatok korlátozott számúak és zártak. Éppen ebből következik Granovetter szerint, hogy a már birtokolt vagy könnyen elérhető erőforrásokhoz képest, amelyek az erős kötésekben halmozódnak fel, elsősorban a gyenge kötéseiből tud felvenni új erőforrásokat a szubjektum cselekvései eredményességének megtámogatásához. Utóbbiak révén tehát inkább tudja előmozdítani a materiális-szimbolikus gazdagodását és hatalomgyarapodását. Lin (1991) tulajdonképpen ugyanezt fogalmazza meg a homofilikus (tehát homogénebb, zártabb és intenzívebb) és a heterofilikus (azaz heterogénebb, nyitottabb és extenzívebb) kapcsolatok elkülönítésekor,

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

aláhúzva, hogy az egyén utóbbiak révén hatékonyabban képes erőforráskészleteit bővíteni.

Mindezek alapján levonhatunk néhány elméleti következtetést: Bourdieu, Granovetter és Lin szerint a kapcsolatoknak (1) instrumentális jelentőségük van a célorientált egyéni cselekvések eredményessége szempontjából, (2) a minél magasabb státuszú egyénekkel kialakított relációk vélhetően értékesebbek, (3) a minél extenzívebb egyéni kapcsolathálózat feltételezhetően szintén értékesebb. Mindezt rögzítve az informalitáshoz azonban még nem kerültünk sokkal közelebb. A Bourdieu által felvetett kizárási mechanizmusok tükrében ugyanakkor indokolt felfigyelni a státuszféltékenység és státuszirigység, illetve az azokkal összefüggő kapcsolatszerzési és kapcsolatvédési dinamikákban rejlő viszonyrendszer-torzulásokra. Merthogy a kizárás logikája miféle megismerési módra és praxisra utal? Egyfelől benne van az idealizált kiemelkedés és a protektív kirekesztés szándéka, vagyis a személyes kapcsolódásokkal összefűzött egyének elkülönülése másoktól. Másrészt – s ez lesz különösen fontos a további érvelés szempontjából – a kizárás folyamatos jelentésadással, értékbecsléssel, címkézéssel, kategorizálással, összeméréssel párosul, tehát a szubjektum egy kontemplatív (megfigyelői) pozícióból, objektivitásra törekedve, azaz pusztán a racionalitás érdekkövető sémáira támaszkodva igyekszik embertársait instrumentális jelentőségük alapján megítélni. Az elkülönülés *partikularizálódás*sal jár, ami egy bizonyos fokig természetes folyamat, habár társadalmi trenddé válva okvetlenül veszélyezteti mind a kohéziót, mind az integrációt. A kizárásban rejlő tárgyiasítása, eszköziesítése másoknak azonban ennél alapvetőbb torzulásra mutat rá, amennyiben az embertársi viszonyrendszerek *parcializálódás*át jelenti. S ennek mindenki áldozatul esik az egyén szemlélete szerint, merthogy az értékes és az értéktelen kapcsolatait is, válogatás nélkül, e méregető lencsén keresztül azonosítja a szubjektum. A parcializálódás megértésében segít nekünk a bizalom elmélete.

Az informalitás újragondolása: bizalom

A bizalom meglehetősen új társadalomtudományi koncepciónak tekinthető, amely párhuzamosan több diszciplína területén látszik elméletileg kibontakozni (Uslaner 2018). Valamennyi érvelésben közös pont, hogy bizalomra azért van fokozott szükség, mert a mindennapi társas érintkezések egyre inkább kockázatokkal sűrűsödnek fel (Giddens 1990). E generatív trend hátterében strukturális változások állnak: a valamikor stabil referenciakereteket adó, kulturálisan rögzített minták (egységes normák, bevett szokások és konvenciók, elfogadott jelentések és narratívák, rutinszerű viselkedési formák és gondolkodási módok) folyamatos kihívásokkal kerülnek szembe (Beck 1998, 2003). Bizonyos körülmények közepette, eltérő helyzetekben és szituációkban megkérdőjeleződnek vagy egyenesen érvényüket veszítik e referenciák (logikák és szemantikák), ami miatt az egyének standard viszonyítási pon-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

tok nélkül maradnak (Luhmann 1979). Megismerési szintű ideáikat (percepcióikat és interpretációikat), valamint azokra alapozott praxisaikat ezért rendre felülvizsgálni, újraalkotni kényszerülnek. Mindez individualizációhoz, tehát az én, illetve az ént körülölelő természeti, társadalmi, tárgyi, s nem tárgyiasult formában megtermelt eszmei-érzelmi világ szubjektív konstitúciójához (egyénesítéséhez és egyediesítéséhez) vezet (Kapitány és Kapitány 2013). Ez kockázatokkal jár, hiszen az emberek egyre kevésbé tudják adekvátan előfeltételezni, miként fognak az interakcióbeli partnereik cselekedni (Luhmann 1994). Rögzült minták hiányában az *elvárások horizontja* és a *tapasztalások tere* elválni látszik egymástól (Koselleck 1979). Az egyénnek gondolni kényszerülnek a kockázatokkal: lehetséges kimeneteleket kell felvázolniuk maguk számára az érintkezéseik vonatkozásában, s e szcenáriók közül egy vagy több lehetséges változat mellett kell elköteleződniük (Hardin 2006). Ezen elköteleződésben ölt formát a bizalom és bizalmatlanság egyvelege (Misztal 1996).

Egyveleg, amennyiben az emberek többsége az esetek (érintkezések) jórészében egyszerre érez bizalmat és bizalmatlanságot, éppen ezért az interakcióbeli partnereik felé, gyors reakcióváltásokkal, bizalmat és bizalmatlanságot is mutathatnak. A bizalom/bizalmatlanság érzése affektív, tehát nem döntés függvénye. Ezen érzés kimutatása vagy éppen visszafojtása azonban már kognitív (Hardin 2002). A bizalomkutatás terén túlságosan jellemző az a tételállítás, miszerint az interakció vállalása (amennyiben az adott érintkezésnek van kockázattartalma) valamilyen fokú bizalommutatást követel meg. Ezt szokás képletszerűen is felírni az alábbi módon: *A megbízik B-ben, hogy az y-t fog cselekedni t időben* (Baier 1986, Bauer – Freitag 2018, Hardin 1993, Sztompka 1999). E képlet reflektál a kockázati komponensre, a jövőidejűségre, valamint a felek kölcsönösen aktív viszonyulására (*A* bizalmat mutat, *B* pedig a cselekvése majdani kimenetele alapján lesz megbízható vagy megbízhatatlan). Ám a képlet mégis félrevezető, mert az érintkezés bizonyos időben, határozott kimenetel elvárásához kötött vállalását úgy állítja be, mintha *A* többé vagy kevésbé megbízna *B*-ben. Számtalan esetben lehet a séma azonban a következő: *A* nem bízik meg *B*-ben, de különböző részinformációk alapján, illetve azokra támaszkodó, racionálisan mérlegelt feltételezések (mint ideák) tükrében úgy véli, hogy *B* y-t fog cselekedni t időben (Grünhut et al. 2019a). Ez utóbbi esetében nincs szó *A* részéről kifejezett bizalomról *B* felé. Az *A* egyén affektív szinten bizalmatlanságot érez, s az érintkezést pusztán azért vállalja *B*-vel, mert kognitív módon úgy dönt különböző részletek számbavétele alapján, hogy *B*-nek érdekében áll azt cselekednie, amit vár tőle (*B* érdeke beágyazódik, magában foglaltatik *A* érdekében). Ha ezt a viszonyulást bizalomként értelmezzük – ahogy azt például Hardin (2006) teszi –, akkor azt állítjuk, hogy az észszerű igazolásokkal visszafojtott bizalmatlanság már önmagában bizalom. De lehet-e egy ilyen érvelés igaz?

A kérdés megválaszolásához azt kell végiggondolni, hogy *B* megbízhatósága mikor múlik valójában saját cselekedeteinek kimenetelén, azaz mikor bír *B* annak

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

önálló ágenciájával, hogy megbízható legyen *A* számára. Ha az *A* egyén affektív módon bizalommal van *B* felé, akkor *B* visszaerősíti ezt a bizalmat, amennyiben úgy cselekszik, ahogy azt *A* várja tőle. Ám ha *A* bizalmatlanságot érez *B* irányában, de ezt a bizalmatlanságát visszafojtja, mert különböző részinformációk tükrében úgy véli, *B*-nek érdekében áll azt cselekednie, amit vár tőle, tehát kognitív módon úgy dönt, vállalja az érintkezést *B*-vel, akkor *B* hiába cselekszik úgy, amiként azt *A* előre kiszámította, ebből *A* nem feltétlenül *B* megbízhatóságát fogja levonni következtetésként, ami bizalomérzete megalapozását szolgálhatná. Arra is juthat: jól kalkulált előre, átgondoltan okoskodott, vagy akár az is igaz lehet: mérlegelve teremtette meg a kettejük közötti viszony kölcsönös függőségét. Amennyiben *A* ténylegesen bizalmat előlegez *B* számára, akkor *B*-nek önállóságában áll megbízhatónak lenni *A* előtt. De ha *A* egyén visszafojtott bizalmatlanságot érezve, csak racionális érvei tükrében hajlandó interakcióra lépni *B*-vel, akkor *B*-nek nincs feltétlen ráhatása *A* érzéseire; saját megbízhatósága nem önmagán és cselekedetein múlik. Egyszerűen azért, mert *A* nem bizalomalapú, hanem észszerűen előre mérlegelt érdekalapú viszonyulást alakított ki vele. A két eset teljesen más konstellációt ír le, amennyiben az előbbi szerint *A* elvárásainak érvényesülése *B* megbízhatóságát támasztja alá, s így a megelőlegezett bizalom visszaerősítését szolgálja, miközben utóbbi relációban *A* elvárásainak realizálódása inkább a racionális viszonyulás és az érdekbázisú feltételezés funkcionalitását igazolja.

Több kérdés is adódik a fenti érvelésből: 1) Mi a másik felé megelőlegezett bizalom tényleges alapja? 2) Miként sérülhet vagy tűnhet el ez az alap, s hogyan lehet interakciókat vállalni ennek hiányában? 3) Át lehet-e dolgozni a bizalmatlanságot bizalommá?

Az *A megbízik B-ben, hogy az y-t fog cselekedni t időben* képlet tehát nem feltétlenül helytálló mindennemű, az *A* egyén által vállalt társas érintkezésre. Amelyekre igaz, azokra azért az, mert van a képletben egy általános és egy konkrét formula, s ezek elválaszthatatlanok egymástól. A konkrét rész reflektál a *B* szubjektumra, a tőle elvárt *y* cselekedetre, illetve mindezek *t* időbeliségére. Ez egy egzakt bizalomviszonyulást fejez ki *A* részéről, de csak azért, mert általános, helyesebben fogalmazva: szituációfüggetlen módon előfeltételezi azt, hogy *A megbízik* (Grünhut et al. 2019a). Megbízik, mégpedig általában az embertársaiban, vagyis az arctalan, névtelen, ismeretlen Másikban. Csak a bármiféle megkötés nélkül, embertársait általában megbízhatónak vélő, azaz szubjektív bizalomdiszpozícióval bíró egyén tud az interakcióbeli konkrét partnereinek olyan bizalmat előlegezni, amelyet azok önmaguk és cselekedeteik által megerősíthetnek vagy megsérthetnek. Erről az embertársak felé általában érzett bizalomról két dolgot kell tudni. Egyrészt alapja egy olyan, minden embertárs egyedi szubjektivitásaként, de mégis közös kötőszöveteként (jóhiszeműen) vélelmezett *emberség*, ami a kölcsönös összetartozás eszméjéből

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

(nembeliség[5]*),* helyesebben annak affektív megéléséből fakad. Pontosan ezért is tud érzelmi diszpozícióként működni. Másrészt kialakulását tartós, ismétlődő jellegű, azaz újra és újra megtapasztalt, pszichológiailag releváns, erkölcsi tartalmú életélményeknek köszönheti az egyén (Uslaner 2002). Eseti csalódások, félreismerések – különösen, ha azok nem intim relációkhoz kötődnek – nem tudják megingatni e viszonyulást. Amennyiben a másik megbízhatósága kétségesnek tűnik annak személyes tulajdonságaiból fakadó előfeltevések tükrében, avagy utólagos tapasztalat alapján, attól még a szubjektum embertársakba vetett bizalma nem rendül meg. Az embertársak részéről, s így a *nembeliség* jegyében az adott másiktól várt *emberség* pszichológiailag releváns, morális tartalmai a következő fogalmakkal írhatók körül: erkölcsi felelősség (normák követése, szabályok betartása, tiszteletreméltóság); jóindulatúság (kedvesség, nagylelkűség); nyíltság (egyenesség, őszinteség, szavahihetőség); igazságosság (egyenlő bánásmód, elfogultságmentesség, becsületesség); önzetlenség (mások érdekeinek figyelembevétele); nagyvonalúság (segítőkészség, oltalmazás); empátia (szenzibilitás, szociális érzékenység) (Sztompka 1999). Ezek, mint minden emberben meglévő alapvető beállítódások jelennek meg azon egyén tudatában, aki affektív módon bízni képes embertársaiban (Barber 1983). A szubjektum tisztában van vele: nem mindenki ilyen valójában, mégis emocionálisan megalapozva vallja azt: bárki részéről előfeltételezhető ez az *emberség*. Vagyis az adott másikon múlik, hogy megbízható-e.

Átkanyarodva a második kérdésre: ez a szubjektív beállítódás mint bizalom-diszpozíció akkor sérül meg, esetleg számolódik fel, ha az egyént sorozatosan káros életélmények érik, megrázó személyes traumákon kell átesnie, és/vagy strukturális körülmények miatt, szocializációs nyomásként olyan behatásokat szenved el, amelyek ellehetetlenítik a *nembeliség* vélelmezését és affektív átélését. Ez az egyén azért nem képes hinni az *emberség*ben, mert nemcsak híján van ilyen jellegű – fent részletezett – pszichológiailag releváns, morális tartalmú tapasztalatoknak, hanem ráadásul pontosan efféle összefüggésbe tartozó szenvedésélményeken, szocializációs kényszerítéseken ment/megy keresztül. *Emberség* helyett a Másik embertelenségét előfeltételezi (interiorizálja), s így bizalom helyett, érzelmileg megalapozott bizalmatlanságdiszpozícióval bír. Nincs számára *nembeliség*, mert nem létezik szerinte *emberség*. Senkiben nem lehet megbízni. A kérdés: mi alapján lehet így érintkezni

[5] Jelen esszé a *nembeliség* fogalmát a marxi-lukácsi értelemben használja (tudatában azok konfliktusosságának, de szem előtt tartva azok szintetizálható közös mondanivalóját) a következők szerint: a *nembeliség* az emberiség fejlődésfolyamatának egységes iránya, tendenciája, a szabadság és a korlátozottság-alávetettség történelmileg változó, dialektikus összekapcsoltsága, amely a folytonos ön- és osztálymeghaladás fejlődési irányát követi, végeredményben a szabadság kiteljesedését előmozdítva. A szabadság mint emberi lényeg és a (világ)társadalom szabadsága mint társadalmi lényeg egy és ugyanaz; egyén és társadalom csak egyként lehet szabad. E megbonthatatlan kölcsönhatás maga a *nembeliség*. A szabad ember *emberség*esen viszonyul embertársaihoz, hiszen azok *emberség*esen viszonyulnak hozzá. Az emberi és a társadalmi lényeg ilyen módon olvad össze.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

másokkal? Ha az embertársakról általában csak rosszat lehet előfeltételezni, akkor mindig az adott partnerre, a konkrét közös szituációra, a fennálló körülményekre kell odafigyelni (Grünhut et al. 2019b). Ezeket a részleteket kell aprólékosan számba venni, felmérni, átgondolni, összevetni, jelentésekkel ellátni, azaz racionális következtetések szempontjából előkészíteni és mérlegelni.[6] A részletek helyes megismerésén múlik az, hogy a szubjektum megelőzhesse az érintkezéssel járó esetleges kudarcokat, rossz tapasztalatokat, szenvedéseket. Észszerűen alátámasztott biztosítékokhoz, illetve azok révén kontrollpozícióhoz kell jutnia az egyénnek, vagyis el kell hinnie, hogy a másikkal, a szituációval, s a körülményekkel kapcsolatos részleteket hidegfejű és kívülálló racionalitással tárta fel és ismerte meg (azaz uralja a helyzetet). Egy lépéssel az érintkezésbeli másik előtt próbál járni, aki – feltételezhetően – hasonló mód észszerű gondolkodása tükrében ugyanazon következtetésekre fog jutni, mint maga az egyén. Ezen bizalmatlanságdiszpozícióból fakadó logika és igazolásadás nemcsak a *nembeliség* ellen hat (az egyén kivonódott pozícióra törekszik, önmagában áll szemben az embertársakkal), hanem az adott partner jelenvalóságának az elfelejtését is kikényszeríti (nem a másikra mint egyediségre figyel a szubjektum, hanem a jelentésekkel ellátott részleteit, körülményeit próbálja megismerni) (Grünhut et al. 2019a). Nincs bizalom, pusztán részinformációk racionális mérlegelése. Ha az érintkezésből az elvárt kimenetelek következnek, akkor az az észszerű megismerés diadala.

A harmadik kérdés vonatkozásában – az eddigi érvelés alapján – azt kellene mondanunk, hogy a bizalmatlanság soha nem lesz átdolgozható bizalommá. Egyszerűen azért, mert hiába a tapasztalat, hogy az érintkezésekből az elvárt kimenetelek következnek, a bizalmatlan egyén nem kerül közelebb a *nembeliség*hez – kognitív és affektív értelemben sem. Helyes előfeltételezéseit ugyanis a racionalizmussal magyarázza, s nem az *emberség* létével. Vagyis a társas érintkezések vállalhatóságának észszerű igazolása, azaz a bizalmatlanságdiszpozícióból fakadó logika újra és újra, reproduktív módon visszaerősíti a bizalmatlanságot (Grünhut et al. 2019a). Ebből a körforgásból nem lehet kilépni; a kivonódott létállapotból nincs visszajutás vagy átlépés a *nembeliség*be. Ami miatt ez a radikálisan determinisztikus megállapítás helytelen az az, hogy senki sem végletesen bízó vagy bizalmatlan. Mindenkiben a bizalom és a bizalmatlanság valamilyen egyvelege él, működik és hat egyéni diszpozícióként. Minél bizalmatlanabb valaki embertársaival szemben, annál valószínűbb, hogy a racionális igazolásadás megismerését és praxisát fogja alkalmazni, s annál komolyabb számára a fenyegetés: ezt a viszonyulási módot nehezére esik majd feladni. Idegenekkel, ismerősökkel, barátokkal, sőt még a közeli rokonaival (szüleivel, szerelmével, gyerekeivel) érintkezve is észszerűségre fog támaszkodni az egyén.

[6] Lukácsnak (1971) az eldologiasodásról alkotott társadalomelméleti érvelésére érdemes itt utalni, mint általános keretre.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

Ennek releváns patológiás következményei lesznek mind a személyére, mind a társas érintkezéseire (Sik 2018). Reménytelenségről mégis túlzás lenne szólni. A bizalmatlan szubjektum ugyan nem tudja megélni (tudatilag) és átélni (érzelmileg) a *nembeliség*et, nem tud jóhiszemű ideák tükrében és pozitív érzésekkel kötődni az embertársaihoz, s ebből kifolyólag nehezére esik bizalomtelt viszonyrendszereket kialakítani, ám ez utóbbi mégsem teljesen esélytelen, ha partnereiben, különösen intim kapcsolataiban felfedezi az *emberség* fényét. Ha ezen interakcióiban tartósan és sorozatosan olyan élményei vannak, amelyek racionálisan nem megmagyarázható szeretet-, jóindulatúság-, kedvesség-, nagylelkűség-, őszinteség-, becsületesség-, önzetlenség-, nagyvonalúság-, segítőkészség-, gondoskodás-, és empátiatapasztalatokkal gazdagítják, akkor ez az *emberség* felerősítheti és kiterjeszthetővé teszi a megsorvadt bizalomérzetét (Wilson 1993).

Informalitás: a kapcsolatok és a bizalom összefüggése

Jelen esszé azt a programszerű kutatási feltevést ajánlja, miszerint az informalitás *társadalom-alaktan*i jelensége beazonosítható, de legalábbis mint makroteényző szociológiailag megragadható a személyes kapcsolatok-kapcsolathálók kiterjedtsége és az embertársakba vetett bizalom összefüggése alapján. Három idealizált társadalomállapotot kell ennek mentén végiggondolnunk. Az első eset egy olyan kollektívát ír le, ahol az egyéneknek kevés személyes kapcsolatuk van, s általában bizalmatlanok embertársaikkal, a (hamis, mert valójában megalapozatlan) bizalomrádiuszuk tehát szűk: csak a családra és a közeli barátokra terjed ki (Fukuyama1997).[7] Ez a közösség a *familiaritás* problémájával küzd (Banfield 1958). Partikuláris tendenciák jellemzőek rá; be- és elzárkózás szakítja el egymástól az embereket, a formális intézmények szerepe másodlagos, az állam erőtlen, civil társadalom tulajdonképpen nincs, a lokális szintű, hagyományos rendiség (bevett szabályok, merev hierarchiák és függőségek, státusz-, pozíció- és szerepkülönbségek) struktúrái rögzítik a viszonyokat.

Ennek éppen ellentéte az az ideális állapot, amikor az egyének sok személyes kapcsolattal rendelkeznek, s általában megbíznak az arctalan, névtelen, ismeretlen embertársaikban (Seligman 1997). Ebben a közösségben érvényesülni tud a *nembeliség*. Univerzalizmus bontakozik ki, mivel a fent említett individualizációs tendenciákat, illetve azok potenciális kockázattartalmait úgy mérséklik az egyének ideáik és praxisaik szintjén, hogy a partnereikről előfeltételezik az *emberség* szubjektív beállítódását. Emiatt a hagyományos (lokális és ezért partikuláris jelentőségű) struktúrák referenciaértéke elhalványulhat, a tradicionális minták (logikák és szemantikák) érvényüket veszíthetik, minden gyorsan változhat és egyediesedhet (intézményi

[7] A fenti érvelés alapján, az egyén e szűk bizalomrádiusz címzetteire kiterjedő bizalma valójában nem bizalom, csupán racionálisan visszafojtott bizalmatlanság.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

absztrakciós folyamatok indulhatnak meg), mivel egy lényegesen átfogóbb és univerzálisabb összetartozás: a *nembeliség emberség*tartalma lesz a közös kötőszövet.

Számunkra most azonban a harmadik leírás a lényeg. Ebben a társadalomban a relatíve sok személyes kapcsolat alacsony bizalommal párosul az embertársak felé.[8] Vagyis a viszonylagosan extenzív, ráadásul tudatosan kiterjesztett kapcsolathálók dacára az egyének szűk bizalomrádiusszal rendelkeznek. Minden tartósabb relációt a partikuláris viszonyrendszereik erős kötésű, zárt szövetébe akarnak bevonni, s ezzel óvni. Törekednek tehát a heterofilikus (heterogénebb és kevésbé intenzív) érintkezéseikből erőforrásokat felvenni, egyúttal e kapcsolatokat homofilikussá (homogénebbé, szorosabbá) formálni. Mindez az érintkezések instrumentális célzatú ápolására és használatára utal, amennyiben a kapcsolathálók kialakításának és fenntartásának alapja nem az embertársakba vetett bizalom (azért kell minden relációt erős kötéssé változtatni, mert nincs bizalomtartalmuk). Nem beszélhetünk familiaritásról, hiszen a feleket nem a vérség, rokonság, intenzív barátság köti össze, de nincs *nembeliség* sem, hiszen az embertársak általában megbízhatatlannak tűnnek fel az egyének számára. E kollektív közeg tagjai nem zárkóznak el végletesen egymástól, mégsem mutatnak bizalmat egymás felé. Viszonyrendszereiket valami egészen másra alapozzák: valamire, amit racionálisan igazolni tudnak önmaguk számára. Ebben ragadható meg az *informalitás*, vagyis az az érdekközösség, amely a partikularitás látszatát adja, de hiányzik belőle egyrészt az intimitás, másrészt a tartósság is. A mindig változó egyéni érdekek szerint alakulnak, formálódnak, illetve halványulnak (aztán esetleg akár újraélénkülnek) ezek a kapcsolatok. Összetartó mechanizmusuk pusztán a szívességkérés és szívességnyújtás kölcsönössége. Eszköziesítik egymást e viszonyrendszerekben az emberek. A racionális érdekérvényesítés részletei tükrében érintkeznek, azaz parciális elemeikre bontják fel egymást, valamint a közös társadalmi, természeti, tárgyi és nem tárgyiasult formában megtermelt eszmei-érzelmi világukat. Az embertársak felé általában érzett bizalom, a *nembeliség* affektív megélése nélkül kiterjeszteni szándékolt egyéni kapcsolathálók olyan viszonyokra utalnak, amelyekben a résztvevők egymást racionálisan megindokolt kivételezettségben részesítik, miközben a társadalmi Egészről nem vesznek tudomást. Érintkezéseikkel azért készek mindenféle reflexív és kritikai hozzáállás (megismerési szintű hibabelátás vagy erkölcsi dilemma) nélkül társadalmi egyenlőtlenségeket produkálni és reprodukálni az informalitás kultúrájában élő emberek, mert ez az észszerű magatartás számukra – a társadalom úgyis embertelen.

[8] Ne zavarjon meg minket, hogy nagy nemzetközi összehasonlító adatfelmérések, mint amilyen az European Social Survey vagy International Social Survey Programme, konzekvensen azt igazolják Magyarország esetében, hogy a lakosság java csak kevés baráttal és intim kapcsolattal rendelkezik, miközben az emberek többsége csak nagyon kevés partnerrel tudja megbeszélni a legbensőbb személyes dolgait. Mindez nem ütközik ugyanis azzal, hogy a magyar társadalom kapcsolatérzékeny, tehát az egyének instrumentális célzattal, a másikat eszközként használva, felé bizalmat nem mutatva igenis tudatosan gyűjtik a kapcsolatokat.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

A Böröcz által leírt „*kis ügyletek, kis profitok, kis vágyak, kis lehetőségek és kis távlatok*" horizontnélküli világa egy olyan viszonyrendszer kibomlása tehát, ahol a kapcsolatoknak instrumentális jelentőségük van: az egyének érdektudatosan, racionális belátások szerint érintkeznek, az általános bizalmatlanság légkörében. Egocentrikusan haszonmaximalizáló értékkalkulációk objektíven észszerű sémái mentén gondolják végig mindazon részleteket, amelyek viszonyrendszereik mozgatóivá válnak önmaguk szubjektív ágenciája helyett. Elutasítják az *emberség* esélyét, s így ellehetetlenítik a *nembeliség* élményét. Csak az én (mint ego) és a konkrét másik (mint hasonlóan racionális alterego) számít. Az önmeghaladással emocionálisan közelebb hozható absztrakt Másik (vagyis a névtelen, arctalan, ismeretlen embertársak Egésze) elfelejtődik e megismerési mód következtében. A bizalom nélkül kialakított, instrumentálisan felfogott személyes kapcsolatok az egyén szenvedéstelt kiszakadtságtapasztalatának és bizalmatlanságának újratermelőivé válnak a racionális szívességcserék által. Az ördög a részletekben lakozik – tartja a mondás; a részletekben, amely elhomályosítja az Egész megélésének (tudatosításának) és átélésének (érzelmi befogadásának) élményét!

Összegzés

Böröcz József húsz évvel ezelőtt fogalmazta meg az informalitás szociológiájának néhány előremutató problémafelvetését és vizsgálati kérdését, amelyek mit sem veszítettek relevanciájukból. Társadalmunkat manapság is át- meg átszövik az olyasféle informális érintkezési mechanizmusok, amelyek az érintetteket kölcsönösen privilegizált helyzetbe hozzák, miközben a makroszintű integrációt pedig egyenlőtlenségekkel, s éppen ezért különféle igazságtalanságokkal terhelik meg. Hajlamosak vagyunk e káros következményű érintkezések esetében kizárólag megakorrupciókra és oligarchia-manipulált pénzsíbolásokra gondolni, vagyis olyan relációkra, amelyekben az „átlagember" nem vesz részt, de még ha szigorúbb kritikai lencsét alkalmazunk is, akkor sem jut reflexiónk a különböző hálapénzeken *(baksis)* túl. Pedig az „ügyolajozó" szívességcserék bizony nagyon mélyen rögzült rutinjaink. Kulturális mintákként működő praxisreferenciák ezek minden társadalmi alrendszerben, szektorban és szegmensben. Célorientált egyéni megismeréseink és gyakorlataink nem észlelnek (kognitív értelemben) és nem is éreznek (affektív szinten) kategóriahibát az informális működési módban, mivel individuálisan hasznos és racionális, kollektíven pedig elvárt e logika alkalmazása. Hogy közben miként torzulnak viszonyrendszereink, az teljességgel feledésbe merül. Jelen esszé Böröcz ezen előterjesztéseire reflektálva ajánlja a személyes kapcsolatok és az embertársakba vetett bizalom összefüggésének továbbgondolását, mint adekvát megközelítést az informalitás jelensége vonatkozásában. Egyúttal az esszé túl is megy Böröcz eredeti kutatási törekvésein, amennyiben kimondja: az informalitás egyenlőtlenségeket és igaz-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3

ságtalanságokat létrehozó-tartósító *társadalom-alaktan*i formája, ami az emberi viszonyrendszereket racionális szívességcserékre kárhoztatja, nem csak „kiskapuk" használatában és „mutyizásban" mutatkozik meg. Egymás eszköziesítése olyan makro- és mikroszintű patológiák velejárója, amelyek reproduktívan ellehetetlenítik az egyéni és társadalmi bizalmat, akadályozzák a mások *emberség*ébe vetett hit érzelmileg megalapozott kibontakozását, s így súlyos korlátok elé állítják a *nembeliség* meg- és átélését. Vagyis az informalitás egy sokkal átfogóbb lencsén keresztül nézve az emberi lényeg, azaz a szabadság megrekedtségének szimptómája.

Irodalom

Arrighi, G. (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. Verso, London

Baier, A. (1986): Trust and Antitrust. *Ethics* 96(2): 231–260.

Banfield, E. C. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. New York State University, New York

Barber, B. (1983): *The Logic and Limits of Trust*. Rutgers University Press, New Jersey

Bauer, P. C. – Freitag, M. (2018): Measuring Trust. In: Uslaner, E. (ed.): *Social and Political Trust*. Oxford University Press, Oxford

Beck, U. (1998): *World Risk Society*. Polity, Cambridge

Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég, Budapest

Bourdieu, P. (1986): The Forms of Capital. In: Richardson, John (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Greeenwood, New York

Böröcz J. (2019): Kistársadalom – kiskapuk. *Replika* 30(112): 123–143. DOI: 10.32564/112.11

Fukuyama, F. (1997): *Bizalom*. Európa Kiadó, Budapest

Giddens, A. (1990): *Th e Consequences of Modernity*. Polity, Cambridge

Granovetter, M. (1983): The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*, 1(1): 201–233.

Grünhut Z. – Kömüves D. – Bodor Á. (2019a): A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából. *Replika* 30(113): 11–24. DOI: 10.32564/113.2

Grünhut Z. – Bodor Á. – Hegedűs M. (2019b): A bizalom morális-emocionális és racionális igazolásainak empirikus vizsgálati lehetőségei. *Replika* 30(113): 25–43. DOI: 10.32564/113.3

Hardin, R. (1993): The Street-level Epistemology of Trust. *Politics and Society*, 21(4): 505–529.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/3
CC BY

Hardin, R. (2002): *Trust and Trustworthiness*. Sage, New York

Hardin, R. (2006): *Trust. Key Concepts Series*. Polity, London

Havas Á. – Fáber Á. (2019): Az informalitások szociológiája felé. *Replika*, 30(112): 145–149. DOI: 10.32564/112.12

Kapitány Á. – Kapitány G. (2013): *Szellemi termelési mód*. Kossuth Kiadó, Budapest

Koselleck, R. (1979): *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Columbia University Press, New York

Lin, N. (1991): Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás: a státuselérés strukturális elmélete. In: Angelusz R. – Tardos R. (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. MKI, Budapest

Luhmann, N. (1979): *Trust and Power*. John Wiley, New York

Luhmann, N. (1994): *Risk: A Sociological Theory*. Aldine de Gruyter, New York

Lukács Gy. (1971): *Történelem és osztálytudat*. Gondolat Kiadó, Budapest

Misztal, B. A. (1996): *Trust in Modern Societies*. Polity, Cambridge

Misztal, B. A. (2000): *Informality: Social Theory and Contemporary Practice*. Routledge, New York

Seligman, A. (1997): *The Problem of Trust*. Princeton University Press, Princeton

Sik D. (2018): Adalékok az eldologiasodás fenomenológiájához. *Replika* 29(108–109): 79–95. DOI: 10.32564/108-109.6

Sik E. (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest

Sztompka, P. (1999): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge University Press, Cambridge

Uslaner, E. (2002): *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge University Press, Cambridge

Uslaner, E. (ed.) (2018): *Social and Political Trust*. Oxford University Press, Oxford

Wallerstein, I. (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest

Wilson, J. Q. (1993): *The Moral Sense*. Free Press, New York

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Start-up stúdió: üzleti modell innováció
(Az INNONIC Zrt. példája)[1]

FARKAS ÉVA[2] – MAKÓ CSABA[3] –
ILLÉSSY MIKLÓS[4] – HEIDRICH BALÁZS[5]

ABSZTRAKT

A közbeszéd leginkább gyűjtőfogalomként használja a start-up kifejezést a technológiai újdonságok értékesítésére alapított vállalkozások jellemzésére. Ugyanakkor az új vagy újszerű ötlet piacra vezetésén túl, a legtöbb üzleti funkciót (marketing, értékesítés, termék/szolgáltatásfejlesztés, HR stb.) innovatív és proaktív módon látják el, valamint a bizonytalanság és a szűkös erőforrások mellett a gyors szervezeti fejlődés és gazdasági növekedés ígéretét hordozzák magukban. Az intenzív növekedéshez és a fenntarthatósághoz azonban a támogató társadalmi-gazdasági és intézményi környezet elengedhetetlen feltétel. Esettanulmányunkban egy, a debreceni régióban található, nemzetközi piacokon működő vállalkozás példáján mutatjuk be az úgynevezett start-up stúdiók jelentőségét a vállalati innováció katalizálásában. Hasonlattal élve, azt vizsgáljuk, hogy a stúdió mint „anyahajó", milyen szervezeti-vezetési módszerek, kulturális minták használatával és milyen mechanizmusokon keresztül járul hozzá a start-up vállalkozások sikeréhez.

KULCSSZAVAK: start-up, start-up stúdió, szervezeti innováció, inkrementális innováció

ABSTRACT

Start-up studio, the business model innovation (The example of INNONIC Zrt.)

Public discourse mostly uses the term start-up as a simplified collective category to describe companies founded to sell technological innovations. At the same time, in addition to bringing a new or novel idea to market, most business functions (marketing, sales, product/service development, HR etc.) are performed in an innovative and proactive way.

In spite of the uncertainty of the market and limited resources, one of the key characteristics of such organisations is the high potential of the rapid economic development. In order to be able to take the advantage of the business opportunity, a supportive socio-economic and institutional

[1] A kutatási projektet az Innovációs és Technológiai Minisztérium Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Programja és a Budapesti Gazdasági Egyetem között létrejött együttműködési megállapodás (NKFIH-1259-8/2019) támogatja.

[2] Deutsche Telekom Systems Solutions Hungary Kft., e-mail: farkaseva10@gmail.com
[3] Nemzeti Közszolgálati Egyetem, e-mail: Mako.Csaba@tk.mta.hu
[4] MTA Kiválósági Központ Társadalomtudományi Központ, e-mail: Illessy.Miklos@tk.mta.hu
[5] Budapesti Gazdasági Egyetem, e-mail: Heidrich.Balazs@uni-bge.hu

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

environment is essential to obtain intensive growth and sustainability. In our case study, we are aiming to illustrate the importance of so-called start-up studios in catalysing innovation by the example of a company operating in international markets in the Debrecen region. Illustrating our findings by an analogy, we examine how the studio as a "mother ship" uses organizational-management methods, cultural patterns, and through what mechanisms it contributes to the success of start-ups.

KEYWORDS: start-up, start-up studio, organizational innovation, incremental innovation

Bevezető

A start-up mint vállalkozási forma egyre gyakrabban szerepel a szakmai közbeszédben, lefedve annak teljes spektrumát: a vállalati oldalról indulva, a gazdaságot érintő döntésekért felelős közpolitikuson át, egészen a technológiai és társadalmi újításokat meghatározó kutató-fejlesztő közösségekig.

A fogalom jelentését tekintve minimális eltérések lehetnek területenként, viszont közös pont mindenütt az, hogy a start-up kifejezés pozitív többlettartalommal bír: a gazdasági, pénzügyi és technológiai innováció sikerének ígéretét hordozza.

Start-upot indítani és működtetni nem IT-szektorspecifikus kiváltság, még csak nem is szükséges hozzá radikális technológiai innováció piacra vezetése, ennél lényegesebbek a vállalkozás stratégiai és vezetési jellemzői, valamint a szervezeti érettség lépcsőfokain való előrehaladás tervszerű megvalósítása.

Start-up stúdió mint az inkrementális innovációk ösztönzője című esettanulmányunkban a debreceni régióban található, nemzetközi piacokon működő INNONIC Zrt. példáján mutatjuk be az úgynevezett start-up stúdiók jelentőségét a vállalati innováció katalizálásában. Hasonlattal élve, azt vizsgáljuk, hogy a stúdió mint „anyahajó", milyen szervezeti-vezetési módszerek, kulturális minták használatával és milyen mechanizmusokon keresztül járul hozzá a start-up vállalkozások sikeréhez.

Az esettanulmány egy komplex kutatási programba illeszkedik, amelyben a vállalati innovációt meghatározó jelenségeket és a fejlődést elősegítő társadalmi-gazdasági, valamint szervezeti-vezetési folyamatokat elemeztük. A választott módszer kvalitatív jellegéből adódóan segít a komplex összefüggések megértésében, valamint a start-up mint a vállalati/szervezeti innováció mélyebb, intézményi kontextusának feltárásában. Yin (2009) szerint az esettanulmány ideális kutatási stratégia, amikor hogyan, mikor és miért kérdéseket fogalmazunk meg, és akkor, amikor a kutató minimális ellenőrzést képes gyakorolni az eseményekre a vizsgált tevékenység (real-life environment) környezetében (Tomory 2014).

A 2019. január és 2020. február között végzett empirikus vizsgálatunkban félig strukturált egyéni és csoportos interjúkat folytattunk a start-up stúdió vezetőivel, illetve egy, a stúdió által támogatott start-up vállalkozás képviselőivel. Adatgyűjtésünk kiegészült továbbá a rendelkezésünkre bocsátott dokumentumok, valamint online tartalmak elemzésével, amelyek lehetőséget adtak arra, hogy megértsük a

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

start-up stúdió belső ökoszisztémájának működését, beleértve a különböző üzleti funkciókat is, amilyen például a humánerőforrás-menedzsment.

A vállalati esettanulmány módszertanából adódóan dolgozatunk nem a klasszikus interjú- és fókuszcsoport-feldolgozási sémákat követi. Az adatgyűjtés során a kontextus megismerése és megértése volt a célunk, sokkal inkább, mint az interjúalanyok narratívájának összehasonlítása. Ebből adódóan a tanulmány az üzletimodell-innováció kialakulásának körülményeit, valamint a jelenlegi működési mechanizmusokat holisztikus szemlélettel, leíróan mutatja be.

Munkánk alapvetően három főbb tartalmi részből tevődik össze. Elsőként törekszünk megadni az elméleti kereteket, definiálni az alkalmazott terminusokat, és általánosan jellemezni a start-up stúdiókat. Ezt követően megkülönböztetett figyelmet kap a munkánkban a lokális formális és informális támogató intézményrendszer (ökoszisztéma), valamint természetesen magának az inkubációs „ernyőszervezetnek", a start-up stúdiónak a vállalkozások életre hívásában betöltött központi szerepe.

Elméleti és definíciós megjegyzések

START-UP VÁLLALKOZÁSOK

Egyetemes, általánosan használt definíció nem létezik arra, hogy mitől lesz egy újonnan induló vállalkozás start-up. A témával foglalkozó kutatók és gazdasági szakemberek jelentős része saját fogalmi kereteket alkalmaz, leginkább olyat, ami az eredmények magyarázatát megkönnyíti. Ez alól a mi munkánk sem kivétel.

A főként internetes blogokban és online közösségek fórumain, bejegyzéseiben elérhető meghatározások eltérő fókusszal, de azonosítható dimenziók mentén jellemzik az újonnan létrejött cégeket:

- az üzleti ötlet újszerűsége,
- a megvalósítást szervezeti keretbe foglaló üzleti modell ismételhetősége,
- a modell skálázhatósága (a tevékenység időbeli kiterjesztése, valamint a termék/szolgáltatás portfólió rugalmas fejlesztésének lehetősége),
- a magas növekedési potenciál,
- a gyors szervezeti fejlődés ígérete,
- az üzlet beindítására és a hosszú távú megtérülésre vonatkozó magas kockázat,
- a bizonytalan jövő

szinte minden meghatározás lényegi elemét képezi. Csákné és Radácsi végzett áttekintő kutatást a definíciók tartalmára vonatkozóan (Csákné – Radácsi 2018a, 2018b).

A definíciós fejtegetések némelyike a szervezetre és az üzletre vonatkozó indikátorokon kívül taglal egy sajátos nézőpontot is, mégpedig a start-upokban tevékenykedők vállalkozói attitűdjét (Frank – Lueger – Korunka 2007).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Szerb, Komlósi és Varga (2017) széleskörű kutatást végzett a rendelkezésre álló szakirodalomban a gyors növekedésű vállalkozások, az ún. „gazella" terminus tartalmát tekintve, ahol ugyancsak kiemelik a vállalkozói képességek jelentőségét a növekedési potenciál kiaknázásában.

Ha figyelembe vesszük, hogy a kockázatvállalás az egyik legfontosabb mozgató mechanizmus a start-up vállalkozások elindításakor, akkor felértékelődik az alapító(k) egyéni beállítódásának és az együttműködési készségének a jelentősége. Ez utóbbi a start-up közösség tagjait jelentősen befolyásolja, ugyanis a különböző eszmecseréken, informális és formális úgynevezett meet-upokon való megjelenés és aktív szerepvállalás kvázi implicit norma. Ugyanakkor ez a fajta társadalmi integráció nemcsak elvárás, hanem kölcsönösen előnyös interakciót biztosító lehetőség is, ugyanis a legújabb szervezeti és technológiai innovációk ilyen eseményeken ismerhetők meg, valamint fontos piaci és közösségi visszajelzések is gyűjthetők.

Ezek az események egyfelől a kapcsolati tőke kiterjesztéséhez és a hálózat élénken tartásához járulnak hozzá, valamint segítenek a vállalkozások kulcsszereplőinek (egyéni és szervezeti szinten egyaránt) pozicionálni önmagukat az ökoszisztémában.

Mindemellett a start-up meghatározások jelentős része kiemeli azt a bizonytalansági tényezőt, ami az új ötletből induló vállalkozások sajátossága, ugyanis az elvárt gyors növekedés előre nem pontosan definiált feltételek között kell megtörténjen. Ami ennek vállalkozói szintű vetületét illeti, gyakori jelenség, hogy stabil, kiszámítható állásból váltanak a kiemelkedő, de nem biztos üzleti sikert ígérő start-up irányába a vállalkozók (Csákné – Radácsi 2018b).

Több megközelítést áttekintve, az online Investopedia definícióját elfogadva, kutatásunkban start-upnak azokat a vállalkozásokat nevezzük, amelyek a szervezeti életciklus korai fázisában vannak ugyan, de az üzleti ötlet már rendelkezésre áll (Startup – What is a Startup? é. n.). Ekkor a vállalkozó célja az ötlet megvalósítása egy szervezetileg stabil és rentábilis üzlet kiépítésével, a szolgáltatás vagy termék rendszeres értékesítésével, az állandó, fizetőképes ügyfélkör kialakításával.

Ezt kibővítjük továbbá Bhargava és Herman (2017) osztályozásával, amely három fontos jellemzőt emel ki a start-upok minősítése során. Elsőként az úgynevezett skálázhatóságot, ami olyan belső növekedési képességet jelent, amelynek köszönhetően jelentős anyagi és nem anyagi ráfordítás nélkül, viszonylag gyorsan tudnak reagálni a piaci lehetőségekre. Ezt kiegészíti a nagy növekedési potenciál, amelyben a növekedés folyamatos a szervezet méretét és a bevételt tekintve is. Az eddigiek mellett hangsúlyos feltétel a kilépési stratégia megléte. Ez utóbbi magába foglalja az alapítók és tulajdonosok azon döntésének lehetőségét, hogy részben vagy teljes egészében értékesítik a vállalatot.

A nagy növekedési potenciállal rendelkező vállalkozások a kvalitatív jellemzőkön túl, statisztikai értelemben is külön kategóriát alkotnak. Az Eurostat definíciója szerint úgynevezett „gazellákról" akkor beszélünk, ha:

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

– a vállalkozás 5 évnél fiatalabb, és
– az éves növekedés a munkavállalók vagy a forgalom tekintetében 20% vagy ennél magasabb, valamint
– a növekedés 3 éven keresztül megfigyelhető (Eurostat 2019).

Az általunk start-up kategóriába sorolt vállalkozások a fentiek szerint gazellának tekinthetőek azzal a kitétellel, hogy a többnyire korai vállalkozási életszakasz miatt, nem minden esetben rendelkeznek több éves mérhető eredménnyel.

A mikroszemléletű megközelítésen túl, tágabb gazdasági kontextusban is tekinthetünk a start-up vállalkozásokra. Ezek a fiatal, nagy növekedési potenciállal rendelkező cégek az újdonságok, újítások piaci bevezetésében játszanak jelentős szerepet, és az ország innovációs teljesítményéhez a nemzetközileg is versenyképes üzleti réteg reprezentánsaiként járulnak hozzá (Makó et al. 2020).

A START-UP STÚDIÓK JELLEMZŐI

Amikor a start-up vállalkozások sajátosságainak azonosítására törekedtünk, a hazai innovációs kutatásokban mindeddig viszonylag szerény figyelmet kapott intézmény, a start-up stúdiók működésének bemutatására vállalkoztunk.

A definíciók megközelítésenként jelentősen eltérnek, azonban közös lényegi elem, hogy „céggyárként", meghatározott lépéseket követve indítják el az új vállalkozásokat, függetlenül a tevékenység jellegétől. Elkülönítenek bizonyos fejlődési fázisokat az újonnan alapított egységek életciklusa mentén, kijelölnek ezekhez kapcsolódó állomásokat és a mérföldkövekhez üzleti elvárásokat.

Szigeti (2016) nyomán akkor beszélünk start-up stúdióról, ha

– mozgósítható több, akár egy időben létrehozott start-up alapításához szükséges tőke;
– rendelkezésre áll egy központi csapat vállalatalapítási kompetenciákkal;
– adottak az infrastrukturális feltételek, amelyek képesek kiszolgálni párhuzamosan akár több induló vállalkozást is a kezdeti időszakban;
– a központi vezetői csapat az alábbi lépések mentén támogatja az ötletek piacra vezetését;
  - ötletgyűjtés – piacképes és megvalósítható tervek folyamatos és rendszeres gyűjtése;
  - validálás – megvalósíthatóság és fenntarthatóság elemzése, piackutatás, pilot termékek és szolgáltatások piacra vezetésének tesztelése;
  - alapító és vezetői kör kialakítása – ügyvezető és technológiai vezető kiválasztása;
  - kiépítés, skálázhatóság megteremtése – üzletileg önálló, rentábilis szervezet kialakítása, vezetői kör bővítése, ügyfélkör kialakítása;

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

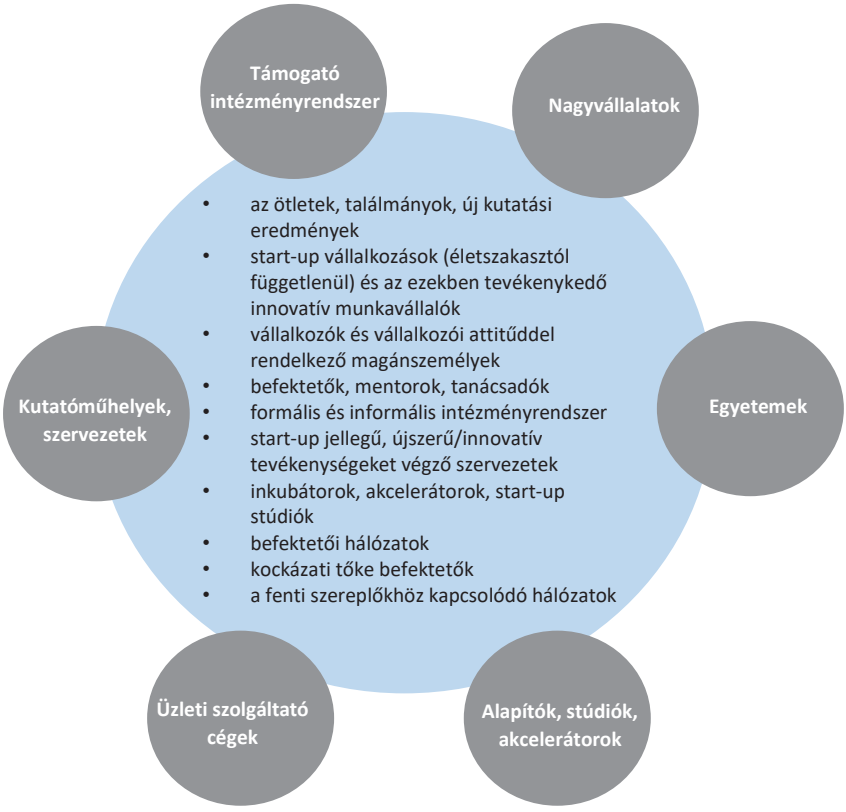

1. ábra. Start-up ökoszisztéma elemei
Forrás: What is Startup Ecosystem? (é. n.)

– az üzleti eredmény folyamatos nyomon követése során döntést hoz a folytatásról, ami lehet:
  - a szervezet feloszlatása és az erőforrások szétosztása a támogatott prosperáló vállalatok között,
  - tőkeakkumuláció a stúdió felől a start-up irányába,
  - külső tőke bevonása a növekedés felgyorsítására, illetve
  - egy adott ponton a teljes vállalkozás értékesítése.

A start-up stúdiók a gazdasági ernyő szerepkörön túl, mintegy megteremtik az általuk kezelt vállalkozások számára az ökoszisztémába való illeszkedés feltételeit: anyagi, pénzügyi, kulturális és kapcsolati tőkéjük mozgósítása révén. Amellett, hogy tanulmányunkban elsősorban a start-up stúdió jelenségével foglalkozunk, fontos ki-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

emelni, hogy az ernyőszervezetek aktivitása mellett, az ökoszisztéma egyéb szereplői is jelentősen befolyásolják a start-up vállalkozások életképességét, a növekedési képességeik kihasználását (Csákné – Radácsi – Timár 2020).

A tágan értelmezett start-up ökoszisztéma a tagjainak szinergikus együttműködésén keresztül biztosítja a gazdasági és társadalmi fejlődést, és rendszerként együttműködve teszi lehetővé újabb vállalkozások létrejöttét (1. ábra).

Tanulmányunkban a start-up stúdiókat olyan úgynevezett „ernyőszervezeteknek" tekintjük, amelyek már önmagukban üzletimodell-innovációt valósítanak meg: fő tevékenységükként start-up inkubációt, vállalkozásalapítást és növekedésösztönzést végeznek.

A debreceni regionális ökoszisztéma mint „innovációs bölcső"

Debrecen egyebek mellett a felsőoktatási hagyományai, valamint a polgári, cívis értékrendű társadalma miatt, történetileg központi szerepet tölt be a régióban, a társadalmi (humán) és gazdasági tőke fejlesztése szempontjából egyaránt.

Az egyetemi képzések és a kutatóközpontok működésének elemzése nem tárgya tanulmányunknak, így erre nem is térünk ki bővebben, viszont fontos megemlíteni, hogy az innovációt támogató ökoszisztéma meghatározó szereplőjeként tartjuk ezeket is számon. A Debreceni Egyetem számos tudományterületen kínál felsőoktatási képzést, a kutatóműhelyein keresztül nemzetközi hálózatokba kapcsolódik, valamint több spin-off vállalkozás alapításában részt vállal(t) (Spin-off cégeink é. n.).

A spin-off vállalkozás meghatározása során a Debreceni Egyetem önbesorolását fogadjuk el (Kutatáshasznosítási és Technológiatranszfer Központ 2019):

- az egyetemen létrejött technológia hasznosítása licenciamegállapodás vagy átruházás útján;
- kutatásfinanszírozási együttműködés, olyan technológia kifejlesztése céljából, melyet később a spin-off vállalkozás licencia útján hasznosít;
- értékesített szolgáltatási tevékenység, melyet eredetileg az egyetem valamely intézete vagy tanszéke nyújtott.

A spin-off vállalkozások karakterizálásával és a vállalkozói motivációk megértésével kapcsolatban S. Dahl és Sorenson (2013) végzett átfogó kutatást.

A spin-off vállalkozások gazdasági tevékenységének révén a régió humánerőforrás-fejlesztéséhez nagymértékben hozzájárul a Debreceni Egyetem és kapcsolódó intézményeinek rendszere (Rőfi 2009).

Az elmúlt években a gazdaságfejlesztési döntések és a befektetésösztönző kezdeményezések hatására – a főváros mellett – kiemelten kezelt magyar várossá vált Debrecen a nemzetközi tőke bevonásának ösztönzésében. Ide sorolhatjuk a hazai közvetlen támogatásokat; az Európai Unióval közösen biztosított pénzügyi támogatásokat, helyi foglalkoztatási támogatásokat, adókedvezményeket, valamint egyéb helyi, nem anyagi ösztönzőket (Debrecen.hu é. n.).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4

KÖZELKÉP

A HIPA (Hungarian Investment Promotion Agency) külföldi tőke befektésösztönző kiadványában több ízben is említésre kerül a város. Elsősorban a közlekedési infrastrukturális feltételek (az autópályák elérhetősége, valamint a repülőtér), illetve az oktatási, humánerőforrás-fejlesztési lehetőségek miatt (HIPA 2018).

Az ökoszisztémában kiemelt helyet foglal el az EDC Debrecen Város- és Gazdaságfejlesztési Központ, amely szervezet tevékenysége nyomán 2018-ban a város elnyerte a Financial Times által odaítélt, legjobb fejlesztési stratégiáért járó díjat (fDi's European Cities… é. n.). Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy az infrastrukturális feltételek biztosításán túl az elismert terv része a humánerőforrás fejlesztése is: a Nemzetközi Iskola elindítása (ISD é. n.).

Az angol nyelven biztosított, óvodától az érettségiig tartó oktatás elérhetővé teszi a nemzetközi rendszerű oktatásba történő bekapcsolódást a régióban élők számára. Mindemellett a külföldi befektetésekkel a térségbe érkező szakemberek családjának életvitelszerű itt tartózkodását és esetleges letelepedését is ösztönzi (fDi Strategy… é. n.).

A befektetésösztönzés tudatos stratégiai irányvonal a városban, melynek eredményeképp mára autó- és feldolgozóipari vállalatok, valamint a gyógyszeripar és élettudományi szektor legnagyobb befektetői is képviseltetik magukat a városban (HIPA – Debrecen é. n.).

Amerikai, európai és távol-keleti vállalatok egyaránt jelen vannak, és szektoriális szempontból is széles spektrumot fednek le. Az elektronika, gépipar és a gyártás a legjelentősebb, de emellett a nemzetközi üzleti szolgáltatások, főként shared-service centerek jelenléte meghatározó (Debrecen.hu – Minket választottak é. n.).

A humánerőforrás általános fejlesztésén túl a vállalkozói készségek és a közösség fejlesztése is a rendszer lényegi funkciója. A debreceni társadalom ebből a szempontból rendkívül élénk, időről időre számos meet-up típusú rendezvény kap helyet a városban, valamint az !gen Debrecen képzés járul(t) hozzá a jelenlegi és majdani start-upok vezetői rétegét jelentő vállalkozói utánpótlás biztosításához (iGen Debrecen é. n.).

Az !gen debreceni kötődésű kezdeményezés, amely komplex képzési programot biztosít a szükséges üzleti ismeretek elsajátításához, kifejezetten hangsúlyozva azokat a készségeket és kompetenciákat, amelyek egy vállalkozás elindításához és stabilizálásához szükségesek, integrálva az ötlet piacra vezetésének különböző szakaszaiban hasznos tudást.

2014 óta több csoportot indítottak, a trénerek és a mentorok a régió üzleti életében ismert szakemberek. A témák a pénzügyi területtől kezdődően, a tervezésen és stratégián át a marketingig lefedik a legfontosabb üzleti funkciókat, amelyek elvégzésére a vállalkozás kezdeti szakaszában általában az alapítók felkészületlenek. Továbbá az utánpótlásképzésen túl, természetesen a kapcsolatrendszer kiterjesztése is fontos eredménye a szakmai találkozóknak és fejlesztési programoknak.

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

INNONIC Zrt. start-up stúdió – a vállalati innováció katalizátora

A vizsgált start-up stúdió (INNONIC Zrt. – a továbbiakban Stúdió) kiinduló ötlete az online értékesítéshez kapcsolódó szolgáltatás volt és azóta is az ún. e-kereskedelmi szektor az, ahol a leginkább jelen vannak az INNONIC által gondozott cégek. Ennek megfelelően az empirikus vizsgálatunkba a Stúdió reprezentánsai mellett a legrégebben működő start-up vállalat vezetőit is bevontuk, akikkel félig strukturált interjúkat készítettünk és fókuszcsoportos beszélgetést is folytattunk. Az üzleti funkciók tekintetében igyekeztünk mindazokat lefedni, amelyek a start-upok egyes életciklusában hangsúlyt kapnak (ügyvezetés, technológia, marketing), valamint azokat is, amelyekben a Stúdió támogatja az egyes vállalkozásokat (HR, értékesítés) (1. táblázat).

Az interjúk alapvetően két főbb témakört öleltek fel, egyrészt az alanyaink szakmai életútját, valamint a start-up vállalatban való szerepvállalás egyéni motivációit, másrészt pedig a Stúdió és az általa támogatott szervezetek együttműködési gyakorlatait.

1. táblázat. Az interjúalanyok jellemzői

Szakterület	Pozíció szintje	Szervezet
Humánerőforrás-menedzsment	Felső vezető	Start-up Stúdió
Általános menedzsment	Ügyvezető	Start-up Stúdió
Marketing	Középvezető	Start-up
Értékesítés	Középvezető	Start-up
Ügyfélszolgálat	Középvezető	Start-up
Általános menedzsment	Ügyvezető	Start-up
Technológia/fejlesztés	Középvezető	Start-up

Forrás: Saját szerkesztés

A cégcsoport története 2006-ban kezdődött, amikor az alapító-tulajdonos *A webáruház készítés 12 szabálya* címmel tartalmat jelentetett meg, majd az első vállalkozást Webshop Expert névvel, webáruház-készítési szolgáltatás profillal hozta létre. A kezdeti tevékenység személyre szabható webáruházak programozását jelentette, majd a skálázhatóság érdekében folyamatosan készült el az automatizált keretrendszer, az úgynevezett „webshop motor", amelyet a továbbiakban az ügyfelek standard szolgáltatásként bérelhetnek. Ennek az ötletnek az üzleti értékesítése 2011-től a ShopRenter Kft. keretei között történik.

2014-ben alakult meg az Optimonk Kft., amely online marketinget támogató szolgáltatásokat nyújt, életre hívását a webáruházak támogatása során megismert piaci igények indokolták, a ShopRenter vállalkozásból nőtte ki magát.

Az internetes értékesítéshez szorosan kapcsolódó háttértevékenység a webáruház-látogatásokhoz, érdeklődőkhöz és az eladásokhoz kapcsolódó adatok elemzése. Ennek kiszolgálására 2017-re beindították a Conversific – „e-Commerse analitics"

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4
www. metszetek.unideb.hu

vállalkozást. Ugyanebben az évben kapott hivatalos keretet a Stúdió tevékenysége az INNONIC Zrt. életre hívásával.

A vállalatcsoport egyik legfiatalabb szervezete a Codersrank.io, amelyet szintén 2017-ben alapítottak, mégpedig arra a programozói piaci igényre (munkaerőhiányra) reagálva, amellyel az INNONIC önmaga találkozott: nem állt rendelkezésükre nemzetközi szintű összehasonlítást lehetővé tevő munkaerőpiaci adatbázis a programozó munkavállalókról.

Az utóbbi két évben a vállalkozások köre tovább bővült, és az online kereskedelemhez kapcsolódó tevékenységek szélesedtek. A támogatott ötletek között megjelent egy személyre szabott termékajánlásokat lehetővé tevő alkalmazás – Autocommerce; valamint egy, az azonnali üzenetváltást (Facebook Messenger) a vásárlókkal való kapcsolattartással kombináló, automatizált applikáció is – ReCart.

Minden, az INNONIC égisze alatt működő vállalkozás ötlete inkrementális innovációnak tekinthető, amelyek üzleti megvalósításához a tapasztalati-gyakorlati tudásfejlesztésre irányuló tanulás kulcsfontosságú tényező, egyéni és kollektív/szervezeti szinten egyaránt.

A Stúdiót, ha jellemezni akarjuk a Szigeti (2016) által definiált szempontok alapján, akkor az alábbi attribútumokkal írható le:

- pénzügyileg stabil, rendelkezik piacképes ötlet felmerülése esetén mozgósítható tőkével;
- a központi üzleti funkciók ellátására elkülönített csapatot foglalkoztat, amely koordinálja és támogatja a start-upok vezetői csapatait;
- háttértámogató tevékenységeket lát el az általa gondozott start-upok számára;
- HR és pénzügy területén
- infrastrukturális feltételeket biztosít;
- részt vesz a humánerőforrás és a szakmai kompetenciák allokálásában a vállalkozások között;
- felügyeli és értékeli a szervezetek életciklusának megfelelően elvárt érettséget;
- a szervezeti kultúra kialakításáért és átörökítéséért felel.

Tevékenységét tekintve azt mondhatjuk, hogy nem pusztán az ún. tudományos és technológiai alapú innováció (STI),[6] hanem sokkal inkább ennek a tapasztalati, gyakorlati tudáson alapuló (DUI)[7] innovációval történő együttes alkalmazása az INNONIC tevékenységének fókusza.

A start-up stúdió a vállalatépítési tapasztalatait és az e-kereskedelmi szektorban megszerzett tudását felhasználva saját módszertant adaptált. Az ötletek piaci megvalósításának szükséges lépései során az INNONIC az ötleteket folyamatosan gyűjti, azaz ötletvezérelt (idea-driven) értékteremtő mechanizmusokat működtet (szemben az úgynevezett project-driven szervezetekkel, amelyek egy-egy üzleti igény felmerülésekor annak megvalósítására hoznak létre start-up vállalkozást):

[6] Scientific and technology-based innovation.
[7] Learning-by-doing, learning-by-using, learning-by-interaction.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4

a) Ötletek generálása és gyűjtése

Inkrementális innovációt keresnek, a radikálisan új ötletekben rejlő piaci kockázatot ezzel elkerülik. Stratégiájuk, hogy létező és üzletileg megtérülő szolgáltatásokhoz hasonló ötleteket keresnek, amelynek kiegészítésével teremtenek piaci újdonságot. Ez a szakasz folyamatos.

b) Piackutatás – az ötletek elővalidálása

Ebben a 2-4 hetes fázisban piackutatást végeznek, amellyel a felmerült ötletek várható piaci fogadtatását és hasznosulását mérik fel. Emberierőforrásmenedzsment szempontból fontos hozzáadott értéke ennek a fázisnak, hogy a piac feltérképezésébe bevonnak vezetői ambíciókkal rendelkező kollégákat, akik közül akár a start-up későbbi vezetője is kiválasztásra kerülhet.

c) Validáció – pre-seed fázis

Az ötletre vonatkozó piackutatást egy tényleges validációs szakasz követi, amely a megvalósítás megkezdésétől számított harmadik hónapban kezdődik és a hatodik hónapig tart. Ekkor már vállalkozásként működik a start-up, egy ügyvezetővel az élen. Az INNONIC elvárása ennek a fázisnak a végére, hogy rendelkezzen fizetőképes kereslettel a cég, és azt képes legyen minőségben és mennyiségben kiszolgálni.

A start-up élére az INNONIC vezetősége választja ki a majdani első számú vezetőt (ügyvezetőt), akivel kapcsolatban alapvető elvárás, hogy legyen némi technikai rálátása az adott alszektorra, rendelkezzen az elvárt vállalkozói kompetenciákkal (profitorientált, üzleti gondolkodás; ésszerű kockázatvállalási hajlandóság, prezentációs és értékesítési készség) és a piaci versenyhez való kedvező alkalmazkodásra utaló beállítottsággal.

A kiválasztás szempontjából kiemelt jelentőségű a szektorális tapasztalaton alapuló kulturális illeszkedés is, ugyanis ez a tapasztalati-gyakorlati tudás felhalmozódásának egyik legfontosabb eredménye, nemcsak szakmai-technikai, hanem társadalmi-szervezeti-vezetési kultúra szempontjából is (Azoulay et al. 2018).

A start-up stúdió „anyahajó"-támogató tevékenysége ebben a fázisban az infrastruktúra biztosításán túl azt is jelenti, hogy jövedelmet biztosít az ügyvezetőnek, illetve rendelkezésre bocsát egy 6 millió forintos költségvetést, ami a vállalkozás beindítását hivatott támogatni. Ekkor operatív és menedzsment tevékenységet is ellát az egyszemélyes vezetés, marketingtámogatást pedig igénybe vehet a cégcsoporttól.

d) Formálódás – önálló cég és csapat felállítása

A 6. hónap végén értékelik, hogy a pre-seed fázis sikeres volt-e és következhet-e a tőkebevonás a Stúdió vagy külső befektető részéről. Eddig a pontig kvázi projektként működik a start-up, innentől önállóan gazdálkodó egységgé válik.

Innentől kezdve három stratégiai szereplő együttműködése szükséges a start-up működéséhez: ügyvezető, technikai vezető és marketing szakember. A velük szem-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

beni elvárás, a piac- és termékismeret elmélyítése és a tartalomgyártás révén a köztudatba kerülés.

Az INNONIC tulajdonosa a vállalkozásoknak, kvázi boardként tevékenykedik – tervezési és monitorozási céllal a start-upok vezetői hármasa és az INNONIC felső vezetők rendszeresen tanácskoznak.

60 milliós induló tőkével, 18 hónapos tervvel kezdi meg érdemi működését ekkor a vállalkozás, és a kijelölt cél a 18. hónap végére pozitív pénzügyi mérleg felállítása. Ebben a szakaszban is erős védőhálóként van jelen a stúdió, szakmai mentorálással is segíti az új vállalkozást. A legfontosabb elvárás az ügyfélszám növekedése és a pozitív eredmény, továbbá aktív közreműködés a folyamatos növekedéshez szükséges kockázati tőke bevonásában.

e) Önállósodás és növekedés – opcionális tőkebevonás

Amikor eldőlt, hogy rentábilis cég alakult az ötletből, akkor külsőtőke-bevonással fejlődnek tovább, és döntenek a tulajdonosi struktúra alakulásáról. Ebben a szakaszban a start-up vezetőségének érdekeltségét tulajdonrész-átruházással is biztosítják.

A szervezeti kultúra átörökítésének mechanizmusai – az „anyahajó" szerep

Lényegi különbség a stúdiók és a többi, ún. akcelerátor tevékenységet végző vállalkozás között, hogy előbbi nemcsak kezdeti tőkeakkumulációt végez és anyagilag járul hozzá a vállalkozás elindításához, hanem a teljes életciklus során az ernyőszervezet részeként kezeli a start-upokat, és ennek megfelelően nyújt háttértámogatást.

2. táblázat. Az INNONIC Zrt. és az akcelerátor vállalatok összehasonlítása

	INNONIC Zrt.	Akcelerátor vállalat
Ötlet forrása	Belsőleg generált	Kívülről várják
Fókusz	B2B, SaaS, Ecommerce	Tetszőleges ötlet
Honnan indít	Probléma/ötlet	MVP/Kezdeti traction
Tulajdonrész	Többségi (co-founder)	Kisebbségi (befektető)
Aktív részvétel	Hosszú távú (2+év) aktív részvétel	Rövid távú (kb. 3 hónap) mentoring
Csapat státusz	Nulláról épít csapatot	Meglévő csapatokat várnak
Tőkebefektetés	60 millió Ft	5–15 millió Ft
Támogatás	Core Team, Back Office, Senior Mentorok	Mentorálás
Közösség	Közös céges kultúra és nagy csapat	Párhuzamos projektek

Forrás: Startup Studio (é. n.)

Az INNONIC a 2. táblázatban összefoglalt jellemzőkkel megkülönbözteti magát a pusztán pénzügyi befektetést végző vállalatoktól, így a Stúdió és az akcelerátor szervezetek értelmezési kereteinek meghatározásán túl, explicit módon pozicionálja magát és azonosítja szervezeti értékeit. Ezt illusztrálja, hogy munkatársaik a belső

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

szóhasználatban az „anyahajó” kifejezéssel írják le az INNONIC szerepét, ugyanis a megvalósítandó ötletek kiválasztásától kezdve az érettség szakaszáig végigkíséri az új cégeket, támogatja és ellenőrzi működésüket.

A stúdió az általános (generikus) üzleti funkciókon – HR és pénzügy – kívül bizonyos egyéb tevékenységeket is mindaddig ellát, ameddig ezek önálló elvégzésére nem alkalmasak az adott életciklusban a start-upok. Jellemzően a marketing és az értékesítés tartozik ide, ugyanis az üzlet fejlődése szempontjából nagyon fontosak. A generikus funkciók gyakorlásával egy-egy szakember osztott erőforrásként több start-up támogatását is el tudja látni (2. ábra).

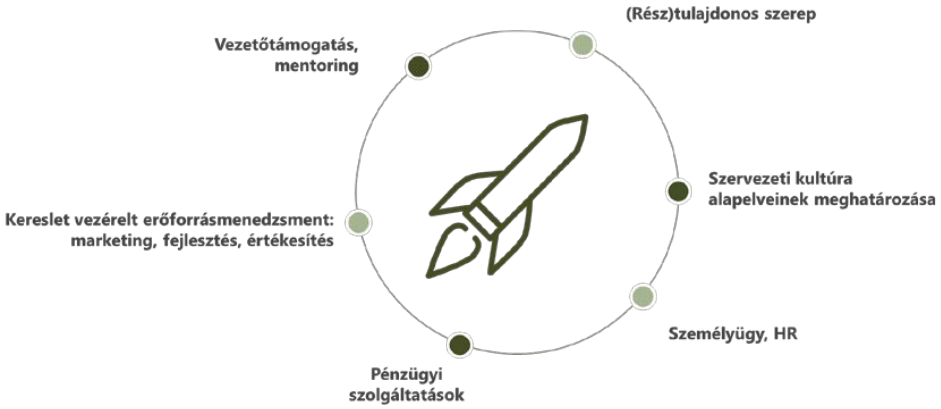

2. ábra. Az INNONIC anyahajó szerepe, funkciói
Forrás: Saját szerkesztés

Mindemellett a teljes cégcsoport által igénybe vehető szolgáltatásként működtetnek egy ún. keresletvezérelt erőforráscsoportot (on-demand resource pool). Szükség esetén ezen keresztül „kölcsönözhetnek” a Stúdiótól és egymástól kollégákat/munkaórákat. Általában nagyobb kreativitást igénylő, és inkább projekt jellegű tevékenységek elvégzésekor merül fel az igény: designer, marketing és speciális fejlesztői kompetenciákat „bérelnek”.

A stúdiók esetében az üzleti ötletek többnyire belső együttműködés eredményeként alakulnak ki. Ennek magyarázata egyrészt az, hogy az esetleges jogdíj jellegű kérdések ne merüljenek fel, másrészt pedig az a stratégiai irány, hogy a cég működésének alapját jelentő, e-commerce tevékenységet támogató új vállalkozásokat hozzanak létre. Ennek módja, hogy a már meglévő start-upok működése során lép fel belsőleg igény egy-egy új tevékenység „kiszervezésére”. Ennek jó példája a Codersrank.io életre hívása: a minőségi szakemberek elérésének akadályával találkozva ismerték fel, hogy a keresleti és kínálati oldal számára is hasznos lenne egy szakmailag ellenőrzött, programozókat minősítő rangsor használata.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

Fontos különbség egy klasszikus inkubátorhoz/akcelerátorhoz képest a pénzügyi stabilitást biztosító háttér is, amit a Stúdió az érettség szakaszáig garantál. Többségi tulajdonos marad a formálódási szakaszban, a már említett 60 milliós tőkebefektetéssel segíti elő a növekedést azon vállalkozások esetében, amelyek a validációs elvárásokat sikeresen teljesítik.

Az anyagi háttér biztosításán túl a szervezeti kultúra fejlesztése a Stúdiók támogatásának további előnye, ugyanis a morális alapelvek (keretben) és a siker kulcsaként értelmezhető együttműködési sémák adottak, így egy kezdő vállalkozás az üzlet növekedésére tud koncentrálni.

A munkatársak és a vezetők az „anyahajó" biztonságában szocializálódtak és azonos szervezeti normákat sajátítottak el, amelyeket a továbbiakban napi munkavégzésük során alkalmaznak.

Az elvárások közvetítésének és a szervezeti kultúra megszilárdításának egyik fontos eszköze az úgynevezett Employee Handbook, amelyben alapvető, a munkavállalók számára fontos vállalati viselkedési szabályait (magatartás normákat) gyűjtötték össze (INNONIC 2019).

A belső vállalati gyakorlatban az AWESOME kifejezéssel hivatkoznak az értékek rendszerére. Ez egy angol nyelvű mozaikszó, amely az alábbi szervezeti kulturális alapelveket foglalja magába:

- *Always keep improving* – Folyamatosan tanulj, a tanulás sosem ér véget. Minél többet tudsz, annál jobban fogod látni, hogy mennyi mindent nem tudsz még.
- *Wow your customer* – Próbálj folyamatosan jobb terméket és jobb szolgáltatást nyújtani. Törekedj arra, hogy minden velünk való kapcsolata az ügyfeleknek pozitív és emlékezetes legyen.
- *Experiment* – Tekints minden új ötletre, projektre és újdonságra nyitott szemmel. Ne félj kipróbálni új dolgokat és keresni a jobb megoldásokat.
- *Sweep the floor* – Sose érezd, hogy valami méltóságon aluli. Légy mindig alázatos, és ne csak szavakkal, hanem tettekkel bizonyítsd kiválóságod.
- *Owner mentality* – Légy proaktív, azaz ha látsz valahol lehetőséget arra, hogy valamit jobbá tehess, segíts benne akkor is, ha az nem a Te felelősségi köröd.
- *Mutual respect* – Légy igazságos másokkal, és add meg nekik az őket megérdemlő figyelmet és tiszteletet, amit fordított helyzetben Te is elvárnál.
- *Enjoy the game* – Hiszünk abban, hogy a munkahelyen is jól érezhetjük magunkat, ezért törekszünk rá, hogy minél több vidámságot és örömöt csempésszünk a hétköznapokba.

A vezetők szándékai szerint ezzel találkozik egy új belépő először, és ebben minden, a foglalkoztatáshoz kapcsolódó válasz a rendelkezésére áll.

Az elvárt, azonos alapelvek örökítését segíti elő a vezetői attitűdök folyamatos formálása is, ugyanis ha üzleti tanácsra van szükség, esetleg iránymutatásra, akkor azt a folyamatos mentorálás biztosítja az INNONIC felső vezetése részéről. A Stúdió vezetőinek beállítódását a start-upok képviselői a közös stratégiai évtervezőkön és

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

féléves tervek értékelése során is megismerhetik. Az egyéni elvárásokon túl, mindenki számára INNONIC és cég szintű célok egyaránt kijelölésre kerülnek, amelyek elérését rendszeresen felülvizsgálják.

A vezető támogatás kulcsfontosságú, hiszen a sikert bizonyítottan elősegítő kultúra átörökítésével később egyszerűsödik az új szervezetek piacra vezetése, és felgyorsítható a profitábilis szintre való eljuttatásuk.

Az üzleti funkciók tekintetében a háttértámogató tevékenységek közül a személyügy, a HR és a pénzügyi tevékenység az, amit minden vállalkozás számára az INNONIC végez.

Ezek közül az emberierőforrás-menedzsment különösen érdekes, mert a HR minden funkciója (toborzás–kiválasztás–beillesztés; ösztönzés; teljesítmény–értékelés; humánerőforrás-fejlesztés) kiemelt jelentőséggel bír a már sokat említett szervezeti kultúra kialakításában.

Ennek kereteit a stúdió határozza meg, így az azonos alapelvek mentén működő egységek között könnyen megoldható az átjárás, ezzel skálázhatóvá téve a szervezet egészét szakmai és üzleti kompetenciák mentén egyaránt. Erre bizonyíték például a jelenlegi vezetői csapatok összetétele: jelenlegi pozíciójukba a többségük egy korábbi cégcsoporton belüli munkakörből került.[8]

Az ex-ante szervezeti tanulás: az üzleti siker elérésének döntő eszköze

A piaci igények alakulására való folyamatos, előzetes *(ex-ante)* felkészülés bizonyítéka a korábban említett ötletvezérelt *(idea-driven)* vállalkozásalapítási stratégia, valamint a tudásfejlesztés és „tudásteremtés" legújabb eszközeinek alkalmazása.

Ide tartozik az ún. „tartalomgenerálás" *(content marketing),* ami egy fontos kulturális jellemzője a start-up vállalkozásoknak. Céljuk, hogy szakértői szerepben megjelenve tényleges hozzáadott értékkel értékesítsék a szolgáltatásaikat, mégpedig szakmai képzési (tréning) anyagok készítésével. Tanítják és fejlesztik a vevőiket és nyilvánvalóvá teszik, hogy aki a legújabb trendeknek megfelelő terméket vagy szolgáltatást akar igénybe venni, számukra az INNONIC start-upja az ideális választás.

Mindez keresletgenerálásként is értelmezhető, hiszen minden új start-up ezzel a tartalomgyártással/tartalommarketinggel indul, ezzel elsajátítva a szektoriális sajátosságokat és meghatározva a betölteni kívánt piaci szerepet, a piaci pozicionálást.

Ez a megközelítés kezdettől jelen van a szervezeti kultúrában, a cégalapító-tulajdonos munkája, *A webáruház készítés 12 szabálya (2006)* megjelenése óta és a mai napig jellemző.

[8] Példának okáért az Optimonk jelenlegi ügyvezetője ügyfélszolgálaton dolgozott az első cégnél, a Webshop Expertnél, a ShopRenter ügyvezetője gyakornok volt ugyanitt, az ügyfélszolgálaton, míg a ShopRenter technológiai vezetője (CTO) front-end fejlesztő volt az első cégben.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4

KÖZELKÉP

Amellett, hogy minden cégük weboldalán van szakmai blog, folyamatosan „kiadott" elektronikus anyagok is a szolgáltatási portfólió részét képezik. Néhány esetben meg is tudják azt vásárolni az ügyfelek. A tartalmak további jellemzője, hogy önmagukban nem elegendőek ahhoz, hogy valaki elsajátítsa belőle az adott szektorban sikeres termék készítését. Viszont annak illusztrálására tökéletes, hogy a publikálást végző cégek kompetensek az adott területen, és képesek szakértelemmel támogatni az ügyfelet.

A tartalomgyártást külső tanulásösztönző/tudásfejlesztő tevékenységnek tekinthetjük, míg az INNONIC Akadémia elsősorban a humánerőforrás belső fejlesztésének eszköze. Az Akadémia szervezi a nyílt, „meet-up" jellegű eseményeket, amelyek között üzletfejlesztési és szakmai témák is előfordulnak, és jelentős mértékben hozzájárulnak a cégcsoport pozitív reputációjához, így növelve helyi társadalmi-gazdasági beágyazottságát és társadalmi tőkéjét.

Az ún. „Kurzusok", a már jelenleg is INNONIC kollégák számára szervezett tanulási programok, lefedve a szakmai, hard-skillek[9] és a társadalmi, soft/social skillek[10] fejlesztését.

Mindemellett speciális, nyitott kurzusként *Start-up validáció 3 hét alatt* címmel mindenki számára kínálnak tréninglehetőséget. Ennek célja egyfelől a start-upok iránt érdeklődő közösség közvetlen elérése, valamint azon potenciális kollégák megismerése, akik egy újonnan induló, vagy akár egy már meglévő start-up esetében vezetői tevékenységeket láthatnak el.

A szervezeti tanulás jelentőségét jól szimbolizálja a nyomtatott és online formában elérhető oktatási anyagok mennyisége. A HR-vezető által bemutatott belső könyvtár illusztratív példája annak, hogy az alapítók és a vezetők alapértékként kezelik a tanulást, és mint ilyen, elvárják az önfejlesztés igényét a munkatársaiktól is. Ehhez azonban a feltételeket is igyekeznek biztosítani.

A belső tudásfejlesztési programokon kívül a Stúdió vezetői aktív szereplői a debreceni regionális ökoszisztémának. Olyan meet-up rendezvényeket szerveznek, amelyek tematikusan épülnek fel, főként marketing és üzletfejlesztés témakörben, ezzel népszerűsítve a cégcsoportot és vállalkozásait, és növelve „adatbázisukat" a potenciális start-up vezetők köréből. Ezenkívül az is fontos hozadéka a szakmai közösségi szerepvállalásnak, hogy az újdonságokkal és a nemzetközi trendekkel az elsők között tudnak találkozni, és akár egy nagyobb piaci igény kielégítésére is időben, proaktív módon fel tudnak készülni.

[9] A teljesség igénye nélkül: programozási ismeretek (JavaScript, SiteBuilding, Coding skills stb.), marketing alapok, internetes értékesítés stb.

[10] Időgazdálkodás, Prezentációs tréning, Ügyfélkezelés, Projektmenedzsment stb.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

Összegzés

Kutatásunk egyik fő eredménye a start-up vállalatok létrejöttének és működésének megértése, továbbá annak bemutatása, hogy milyen mechanizmusokon keresztül járulhatnak hozzá a kis- és középvállalkozási szektor innovációs teljesítményéhez.

A start-up vállalkozások az új vagy újszerű ötlet piacra vezetésén túl a legtöbb üzleti funkciót (marketing, értékesítés, termék-/szolgáltatásfejlesztés, HR stb.) innovatív és proaktív módon látják el, ugyanis a bizonytalanság és a rendelkezésre álló erőforrások szűkössége fontos kihívást jelentő tényezők a vállalkozás fejlődésének kezdeti szakaszaiban.

A korlátokat jelentő körülményeket ellensúlyozza, ha egyfajta ernyőszervezet égisze alatt jön létre a start-up vállalkozás, felhasználva annak anyagi, kapcsolati és tudástőkéjét, szervezeti kultúráját. A támogató társadalmi-gazdasági és intézményi környezet elengedhetetlen feltétele a start-upok éretté válásának, amelyben a start-up stúdiók kiemelt jelentőségűek. Ezek a szervezetek az inkrementális innováció „tömeges" üzleti értékesítésének és egy stabilan és jól működő vállalkozói ökoszisztémának az alappillérei.

A pénzügyi tőke akkumulációja és a hagyományos értelemben vett akceleráció nem elegendő a start-up vállalkozások hosszú távú üzleti sikeréhez, még akkor sem, ha egy valóban egyedi, újszerű és piacképes ötletről beszélünk. A tudományos és technológiai innováció (STI), valamint a szakmai-tapasztalati tudás folyamatos elmélyítésén és megosztásán alapuló innováció (DUI) kombinációja meghatározó jelentőségű. Érett szervezeti kultúra tudja a leginkább elősegíteni az inkrementális innovációkat képviselő ötletvezérelt (idea-driven), ex-ante karakterű szervezeti tanulási folyamatokkal jellemezhető sikeres start-up működését. A start-up stúdiók mással nem helyettesíthető „gyárai" a vállalati innovációk generálásának és tartós fenntartásának.

Irodalom

Azoulay, P. – Jones, B. – Kim, D. J. – Miranda, J. (2018): Age an High-Growth Enterpreneurship. National Bureau of Economic Research, *NIBER WORKING PAPER* NO. 24489. http://www.nber.org/papers/w24489 (Utolsó letöltés: 2020. 07. 20.)

Bhargava, R. – Herman, W. (2017): *The Startup Playbook: Founder-to-Founder Advice From Two Startup Veteran*s. Kindle Edition. The Enterpreneurial

Csákné Filep J. – Radácsi L. (2018a): *Magyar Start-up* közösségi iránytű. „Túlélési-növekedési stratégiák a startup-szegmensben" kutatási alprojekt, munkaanyag

Csákné Filep J. – Radácsi L. (2018b): *Start-up, Spinoff, Freelancer? Ki kicsoda az induló vállalkozások között?* „Túlélési-növekedési stratégiák a startup-szegmensben" kutatási alprojekt. Budapest, Budapesti Gazdasági Egyetem, kézirat

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4

KÖZELKÉP

Csákné Filep J. – Radácsi L. – Timár G. (2020): A magyar startup-vállalkozások túlélését és növekedését befolyásoló tényezők. *Vezetéstudomány.* LI. évf. 2020/01. 16–31. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4488/1/VT_2020n1a2.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 01. 30.)

Debrecen.hu (é. n.): Támogatások. http://business.debrecen.hu/gazdasag#tamogatasok (Utolsó letöltés: 2020. 11. 16.)

Debrecen.hu – Minket választottak (é. n.). http://business.debrecen.hu/gazdasag#minket-valasztottak (Utolsó letöltés: 2020. 11. 16.)

Eurostat (2019): Business demography. https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/bd_esms.htm (Utolsó letöltés: 2020. 02. 03.)

fDi's European Cities and Regions of the Future 2018/19 (é. n.). https://www.fdiintelligence.com/Locations/Europe/fDi-s-European-Cities-and-Regions-of-the-Future-2018-19-FDI-Strategy-Cities (Utolsó letöltés: 2020. 11. 29.)

fDi Strategy Awards 2018 (é. n.). https://www.fdiintelligence.com/Locations/Americas/Brazil/fDi-Strategy-Awards-2018-the-winners (Utolsó letöltés: 2020. 02. 03.)

Frank, H. – Lueger, M. – Korunka, Ch. (2007): The significance of personality in business start-up intention, start-up realization and business success. *Enterpreneurship and Regional Development*, May 2007. 227–254.

HIPA (2018): Invest in Hungary. https://hipa.hu/downloadmanager/download/nohtml/1/id/76 (Utolsó letöltés: 2020. 10. 23.)

HIPA – Debrecen (é. n.). https://hipa.hu/debrecen (Utolsó letöltés: 2020. 02. 03.)

iGen Debrecen (é. n.). https://www.igendebrecen.hu/kepzes/d (Utolsó letöltés: 2020. 02. 03.)

ISD (é. n.). https://isd.debrecen.hu/hu/rolunk (Utolsó letöltés: 2020. 10. 29.)

INNONIC (2019): Employee Handbook. belső használatú anyag – kézirat.

Makó Cs. – Illéssy M. – Heidrich, B. (2020): Az innovációs és tanulási képesség egyenlőtlenségei. A magyar kkv-k nemzetközi összehasonlításban. Külgazdaság. LXIV. évf. 2020. november – december, 3–33.

Startup – What is startup? (é. n.). https://www.investopedia.com/terms/s/startup.asp (Utolsó letöltés: 2020. 10. 23.)

Rőfi M. (2009): A Debreceni Egyetem regionális szerepe az Észak-alföldi régió versenyképességének erősítésében. Doktori disszertáció. http://hdl.handle.net/2437/79562 (Utolsó letöltés: 2020. 10. 15.)

S. Dahl, M. – Sorenson, O. (2013): The who, why, and how of spinoffs. *Industrial and Corporate Change*, 23(3): 661–688.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/4

Spin-off cégeink (é. n.). https://techtransfer.unideb.hu/hu/node/294 (Utolsó letöltés: 2020. 10. 28.)

Startup Commons (2019): Whitepaper Startup's ecosystems. https://www.startupcommons.org/what-is-startup-ecosystem.html (Utolsó letöltés: 2020. 10. 10.)

Start-up Studio (é. n.). https://www.innonic.com/startup-studio/ (Utolsó letöltés: 2020. 09. 17.)

Szerb L. – Komlósi É. – Varga A. (2017): Gyors növekedésű vállalatok Magyarországon – Az innovatív, a rejtélyes és a virtuális gazellák. *Közgazdasági Szemle*, LXIV. évf., 2017. május, 476–506.

Szigeti A. (2016): *Startup Studio Playbook*. https://startupstudioplaybook.com (Utolsó letöltés: 2019. 04. 20.)

Tomory É. M. (2014): *Bootsrap Financing: Case Studies of Ten Technology-Based Ventures, Tales from the Best,* PhD Dissertation, Pécs, Pécs Universtiy – PhD School of Economics and Business Administration

What is Startup Ecosystem? (é. n.). https://www.startupcommons.org/what-is-start up-ecosystem.html (Utolsó letöltés: 2020. 10. 25.)

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

„Társadalmunkban a sikert a nyilvánosság iktatja törvénybe", avagy a vidéki színésznő siker- és karriermodellje

BALUJA PETRA[1]

ABSZTRAKT

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy kimutathatóak-e különbségek abban, ahogy a színésznők és színészek definiálják karrierjüket, sikereiket? Mit jelent a vidéki színház színészeinek sikere? Ennek kifejtésére több kortárs, sikerre irányuló elemzést ismertetek, amelyek közül Deaton-Kahnemann és Barabási főbb elméleteire támaszkodom. Ezt követően a kutatásom módszertanát mutatom be, majd Bourdieu mezőelmélete alapján a kőszínház munkaszervezetének értelmezése kap nagyobb hangsúlyt. Végül a szervezetszociológiai kontextusba ágyazva írom le, hogy a színművészek hogyan értelmezik a sikert és a karriert, illetve mindezek alapján tipizálom habitusaikat.

KULCSSZAVAK: vidéki színház, szervezet, siker, karrier

ABSTRACT

„In our society publicity ratify the success". Success and career model of rural theater's artists

This study aims to answer the question of how actors and actresses define their own success and carreer. What does succes mean to an artist in rural theater? The study primaly discusses some contemporary analyses of sucess, amongst them I am using Deaton-Kahnemann's and Barabási's theories. I am also presenting the metodology of my research and later I show rural theatre's organization based on Bourdieu's theory. Finally I describe the definition of success and career of the actors and actresses embedded in an organizational context which helps to understand their tipical habits.

KEYWORDS: rural theatre, organization, success, career

[1] Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program, e-mail: balujapetra@gmail.com

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Bevezetés

A színházi világ köznapi megítéléséhez számos feltevés kapcsolódik, mint például a „normáktól való eltérés", az ünnepélyesség, a reflektorfényben élő művészek rendhagyó életmódja, akik teljesítménye, sikeressége azonnali visszajelzést kap a szakmai kritikától, a sajtótól és a közönségtől.

Jelen tanulmány egy kiterjedt kutatás része, amelyben nagyobb perspektívában vizsgálom a témát (a vidéki színház szervezeti struktúrája ad keretet a színésznők és színészek közötti nemi egyenlőtlenségek leírásához), de jelen írás egyetlen kutatási kérdésre fókuszál. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy kimutathatóak-e különbségek abban, ahogy a színésznők és színészek definiálják karrierjüket, sikereiket? Mikor és mitől elégedettek a sikereikkel? Mit jelent a vidéki színház színészeinek sikere?

Magyarország két vidéki repertoárszínházában történt az adatfelvétel a félig strukturált interjú módszerével. Vidéki repertoárszínház kifejezés alatt a fővárosi színházvilágon kívüli, nem budapesti kőszínházi intézményeket értem. A vidékiség egyfajta egyenlőtlenségi keretet nyújt a nemi egyenlőtlenségek leírásához. Kevés elemzés született a vidéki kőszínházak működésével kapcsolatban, kutatásom során azt tapasztaltam, hogy a fővárosi és a vidéki színházi működés között jelentős eltérések vannak.

A szöveg első részében röviden ismertetek néhány kortárs sikerre irányuló elemzést, melyek részletezik, hogy milyen szempontból közelítik meg a fogalmat és ezeknek segítségével mutatom be saját értelmezési keretemet is. A sikerre és a karrierre Deaton-Kahnemann munkájára támaszkodva szubjektív változóként tekintek. A szubjektív változók bevonásával árnyaltabban értelmezhetők a nemi különbségek. Ezt követően a vizsgálatom módszertanát részletezem (kutatás helyszíne, interjúalanyok, mintavétel), majd a vidékiség és a kőszínház munkaszervezetének értelmezése kap nagyobb hangsúlyt. A vidéki, kőszínházi szervezet nyújt értelmezési keretet a benne dolgozó színésznők és színészek mikroviszonyaiban leírható egyenlőtlenségeknek. A szervezeti struktúrát mikro-, mezo- és makroszinten értelmezem, jelezve ezzel komplex működését. Itt fokozatosan haladunk a kőszínház szerveződési szintjein át a konkrét személyekig, a színésznőkig és színészekig, akik a struktúra részei. Siker és karrier fogalmukra hatással vannak a szerveződési szintek és az általuk generált feszültségek.

Végül a szervezet szociológiai kontextusába ágyazva írom le, hogy a színművészek hogyan értelmezik a sikert, elégedettséget és a karriert, mindezek alapján tipizálom habitusaikat. A nemek között leírható hátrányokon túl felhívom a figyelmet az előnyökre is, az interjús idézetek segítségével.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

A siker értelmezése a kortárs elemzésekben

Deaton értelmezésében a siker és sikeresség a haladást, a fejlődést, az életszínvonal emelkedését, az egyéni szabadságot és a lehetőségekhez való hozzáférést jelenti. Ezenfelül a boldogság és az élettel való elégedettség fogalmát szigorúan elkülöníti egymástól. Véleménye szerint a kettő nem azonos, ugyanis amíg a boldogságérzés az érzelmi tapasztaláson, addig az elégedettség megfontoláson, racionalitáson alapszik. Az elégedettséget a világ országaira lebontva (makroszinten) a jövedelem és egészségi állapot korrelációjában vizsgálta. Legfőbb következtetése, hogy ahol magas az átlagjövedelem (GDP), az élettel való elégedettség és az egészségügy színvonala, ott magas az élettel való elégedettség. Ezzel szemben, ahol kisebb a jövedelem és jellemzően szegénység van, ott az élettel való elégedettség is lényegesen alacsonyabb (első Dánia és a skandináv országok, sereghajtó Afganisztán). Deaton kihangsúlyozza, hogy az élettel való elégedettség és a jólét nehezen mérhető. Kizárólag összetett dimenziókból közelíthető meg, amibe beletartozik a pénz, az egészség, az oktatás, a társadalmi részvétel, a szabadság, a lehetőségekhez való hozzáférés és az egyéni autonómia. Deaton a jólétet elsősorban a jövedelemmel és az egészség elemeivel való korrelációban vizsgálja (Deaton 2013).

A boldogságkutatások témájában született Angus Deaton és Daniel Kahneman 2010-ben megjelent *High income improves evaluation of life but not emotional well-being* című munkája. 450 000 fő körében végezték survey kutatásukat a világ országaiban 2008 és 2009 között, amit a Gallup Organization in the Gallup-Healthwasy Well Bein Indexére (GHWBI) alapoztak. Elkülönítették egymástól a szubjektív jóllét két kategóriáját. Az egyik az úgynevezett *„emotional well-being",* vagyis az érzelmi jóllét, szubjektív boldogságérzet volt, ami többek között azt jelöli, amikor az egyént öröm, bánat éri, szomorú vagy éppen dühös. A másik kategória a *„life evaluation",* vagyis az élettel való elégedettség volt. A válaszadó alanyoktól azt kérték, hogy fogalmazzák meg gondolataikat arról, hogyan racionalizálják saját életüket és mennyire elégedettek vele. Végül a vizsgálatuk kimutatta, hogy a legtöbb interjúalany szerint pénzen lehetséges bizonyos fokú *„élettel való elégedettséget"* vásárolni, ellenben boldogságot nem. Ezenfelül megállapították, hogy alacsony jövedelem esetén kimutatható egy alacsony élettel való elégedettség és alacsony érzelmi jóllét (vagyis boldogság) is. Ugyanakkor, annak ellenére, hogy a boldogsághoz alapvetően nem szükséges még több pénz, anyagi forrás, ám a relatíve alacsony jövedelmi helyzethez, ahogy fogalmaznak „emocionális fájdalomérzet" társulhat (Deaton-Kahnemann 2010).

Az OECD hasonló témakörben készített elemzése a Better Life Index – Country Reports volt. A *Better Life Index* egy összetett mérőszám, amely 11 jólléti *(well-being)* dimenzióban[2] 36 országot vizsgált meg. A felmérés 88 000 fővel készült 2011–2016

[2] Otthon és lakhatás, jövedelem, munka, közösség, oktatás, környezet, társadalmi szerepvállalás/részvétel, egészség, élettel való elégedettség, biztonság, munka és család egyensúlya.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

között. Ennek alapján az OECD az élettel való elégedettséghez társította a pihenést, a büszkeséget, az örömteli történéseket, tehát a felmérés nem szigorúan különíti el az elégedettséget és a boldogságot, ahogy azt Deaton tette (OECD 2017).

Számos hasonló kutatás arra jut (idézi Balestra – Boarini – Tosetto 2018), hogy a szubjektív boldogság, az élettel való elégedettség és az egészségi állapot egyre inkább meghatározóak és első helyen szerepelnek a válaszadók rangsorában. Alder és Dolan 2008-as elemzésükben 72 hallgatót vizsgáltak meg Londonban és Philadelphiában, ahol 16 jóléti dimenziót rangsoroltak, amelyek közül az első az egészség, a második pedig a boldogság dimenziója volt. Benjamin és munkatársai 2014-es munkájukban viszont már 136 jóléti dimenziót soroltak fel, ahol a fentiek mellett első helyeken szerepelt még a szabadság és a másik ember jólléte iránti figyelem is. Összesen 4600 embert kérdeztek meg, hogy ezeket a dimenziókat rangsorolják. A vizsgálat eredményének sorrendje a következő: 1. szubjektív jólét, 2. élettel való elégedettség, 3. egészségi állapot, 4. családi, rokoni kapcsolatok. Decancq és Watson 2014-es vizsgálatukban eltérő eredményekre jutottak a két nemre vonatkozóan Belgiumban és Kolumbiában. A megkérdezett belga férfiak számára kiemelten fontosak az anyagi feltételek, az egészségi állapot sokkal kevésbé. Ellenben a belga nőknél ez fordítottan igaz. Kolumbiában azonban a férfiaknak sokkal inkább fontos az egészség és jövedelem, mint a nőknek, de az anyagi feltételek szempontjából nincs szignifikáns különbség a nemek között (Balestra – Boarini – Tosetto 2018).

A siker az élettel való elégedettséggel rokonítható fogalom. Multidimenzionális definíció, amely függ a társadalom értékpreferenciáitól, a sikerrel kapcsolatos ideológiáktól és az egyén személyes attitűdjétől. Ezenfelül a siker különbözőképpen, más-más formában jelenik meg a különböző területeken is, például eltérőek a sportolói vagy művészi sikeresség kritériumai (Váriné 1999).

A hazai sikerkutatások közül az egyik legjelentősebb a hálózatkutató Barabási Albert-László *A képlet* című műve. Kötetében öt pontban foglalta össze a siker törvényeit, illetve a siker és teljesítmény dimenzióit is összekapcsolta. Az 1. törvény, hogy a teljesítmény vonzza a sikert, de ha a teljesítmény nem mérhető, a sikert a hálózatok hozzák meg. Ezt azzal magyarázza, hogy a sportteljesítmény mérése a művészeti alkotásokhoz viszonyítva könnyű. A művészi teljesítmény értékét, sikerességét a galériák, kurátorok, külső megítélők adják meg. A 2. törvény, hogy a teljesítmény korlátos, a siker korlátlan, vagyis a teljesítménykülönbség nehezen mérhető, jó megítéléssel azonban felértékelődhet. A 3., az alkalmasság és korábbi sikerek szorzata előirányozza a jövőbeni siker lehetőségét, vagyis aki korábban sikeres volt, még sikeresebbé válhat. A sikerességek „elosztásában" a teljesítmény különbsége is nehezen mérhető, s abban látta a különbséget, hogy az egyik sportoló sikeresebb megítéléséhez hozzájárul, hogy mennyire népszerűsítik, mennyit van előtérben. A 4. törvény szerint a sikerességet csapatmunka teljesítményével lehet elérni, az ebből adódó sikerességet azonban egyetlen ember élheti meg. Az 5. törvény, hogy ha az

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

egyén elég kitartó, a sikerességet bármilyen életkorban elérheti, mert a kreativitásnak nincs kapcsolata az életkorral (Barabási 2018).

A továbbiakban azt is vizsgálom, hogy a fenti törvények milyen módon jelennek meg a vidéki színművészekkel készített interjúkban. Milyen eltérések és hasonlóságok mutathatók ki a fentiekhez képest a színészek és színésznők siker-, sikeresség- és boldogságdefinícióját illetően. Ahogy a bevezetőben említettem, Barabási eredményei mellett még Deaton-Kahnemann kutatására építve vizsgálom a siker és karrier szubjektív változóit. De amíg az említett szerzők elsősorban makroszinten, országos lebontásban vizsgálták a sikert és sikerességet, addig saját elemzésemben a mikroszintű színészi sikerességre fókuszálok egy speciális közegben, a vidéki kőszínházi szervezetben, ennek során igyekszem képet adni a vidéki színművészek sajátos karriermodelljéről.

A kutatás módszerei

Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy kimutathatóak-e különbségek abban, ahogy a színésznők és színészek definiálják karrierjüket, sikereiket? Mikor és mitől elégedettek a sikereikkel? Mit jelent a vidéki színház színészeinek sikere?

A félig strukturált interjú módszerével dolgoztam, és az elemzés négy kutatási dimenzió mentén zajlott. Az első dimenzióban az interjúalanyok pályaszocializációját mértem fel, a második dimenzióban a jelenlegi családi életükről, családi állapotukról, a harmadik dimenzióban az általuk tapasztalt és foglalkozásukkal szembeni sztereotípiákról, előítéletekről, a negyedik dimenzióban a színházról mint munkaszervezetről, valamint az interjúalanyok saját siker- és karrierdefiníciójáról kérdeztem őket.

Magyarország két vidéki repertoárszínházában végeztem az adatfelvételt. Vidéki repertoárszínház kifejezés alatt a fővárosi színházvilágon kívüli, nem budapesti kőszínházi intézményeket értem. A terep kiválasztásánál motivációt jelentett, hogy kevés elemzés született a vidéki kőszínházak működéséről, kutatásom alatt azt tapasztaltam, hogy a fővárosi és a vidéki színházi működés között jelentős különbségek állnak fenn. A vidékiség egyfajta egyenlőtlenségi keretet nyújt a benne lévő nemi egyenlőtlenségek leírásához.

2016-tól kezdődően a kutatásban kényelmi mintavételre került sor. Az interjúalanyok kiválasztásánál hólabda módszert alkalmaztam és legfőbb szempont az volt, hogy vidéki kőszínháznál foglalkoztatott prózai színésznők és színészek legyenek, akik már legalább egy évadot töltöttek az anyaszínháznál. A vidéki színház intézményébe civilként nehéz bejutni, éppen ezért kezdetben a színházak művészeti vezetésével és igazgatójával vettem fel a kapcsolatot.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Az interjúalanyaim két, hazai vidéki kőszínházban dolgozó prózai színészek és színésznők voltak. A félig strukturált interjú módszerével, diktafonnal rögzítve 34 fővel készült anonim beszélgetés. Ezek időtartama átlagosan 1,5-2 órás volt. A hangfájlokból szó szerinti átiratokat készítettem. A nemi megoszlást tekintve 21 nő és 13 férfi volt az interjúalanyok között. Életkoruk széles skálát fedett le, 24 és 77 év közöttiek voltak. Színészképesítést a következő intézményekben szereztek: Budapesti Színház- és Filmművészeti Egyetem, Kaposvári Egyetem, Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem, Shakespeare Művészeti Akadémia, Gór-Nagy Mária Színitanoda, Keleti István Művészeti Főiskola, Regionális Színházművészetért Alapítványi Színiiskola.

A vidéki színház szervezeti kultúrájának leírásához dokumentumelemzést is végeztem, a rendelkezésre álló, publikus anyagokból (alapító okiratok, SZMSZ, szervezeti ábrák). Az alanyok szubjektív válaszait szakértői véleményként kezeltem. A kőszínházi szervezetet három szintű megközelítésben írom le: mikro (vidékiség), mezo (színház mint alrendszer), és makro (színház mint mező), jelezvén, hogy ezek a szintek egymásba kapcsolódva működnek, és erős befolyást gyakorolnak a művészek siker és karrier fogalmaira.

A tanulmány logikai struktúrájában fokozatosan haladunk a kőszínház szerveződési szintjein át a konkrét személyekig, a színésznőkig és színészekig, akik a struktúra részei. Siker és karrier fogalmukra hatással vannak a szerveződési szintek. Az első, vagyis a mikroszintű szerveződési szint leírásához, a szakirodalmi és empirikus forrás hiányossága miatt az alanyoktól vett gondolatokra támaszkodom. Ezt követi a mezoszintű (amit színházi alrendszernek nevezek), majd a makroszintű szerveződési szint (amit színházi mezőnek nevezek el). A szerveződési szintek legfőbb jellemzőit a későbbiekben az 1. számú táblázat foglalja majd össze, illetve rámutat a szinteken létrejövő konfliktusokra, melyeket a színésznők és a színészek nehézségként, egyenlőtlenségként érzékelnek.

A „vidékiség" mint a kőszínházi szervezet mikroszintje

A kutatásom helyszínei magyarországi, vidéki repertoárszínházak voltak. A vidéki színházak kiesnek a színházi szakma és a kutatások fókuszából, többek között ezért választottam vizsgálati terepként. Az interjúk alapján is látható, hogy a vidéki és fővárosi színház között erőteljes kontraszt húzódik a karrier és az infrastrukturális lehetőségek szemszögéből. A színház mint szervezet működését elsősorban a földrajzi helyzete határozza meg, utóbbi jelentős befolyást gyakorol a sikerérzetre és karrierpályára egyaránt. Interjúalanyaim válaszai is ezt támasztják alá.

> *„Itt vidéken adott, hogy csak a színházzal foglalkozzam, nem viszi el más a figyelmet, mint Pesten. De a szakma figyelme miránk nulla, mindentől messze vagyunk, nem figyelnek ránk. Fájó dolog, hogy a kritikusok sem jönnek el,*

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY

kevésszer játszunk el egy darabot, amit Pesten 600-szor játszanak el. Pesten már a színház is túlpolitizált. Pedig a színház volt az egyetlen mentsvár, ott nem volt bal- meg jobboldal. Itt vidéken nem politizálunk a büfében." (61 éves színművésznő)

„Vidéki színháznak előnyei nem nagyon vannak. Kikerül a körforgásból. Pest ilyen szempontból egy külön ország. Kiesünk a figyelem fókuszából. Megszűntek a kritikák is... Azelőtt volt egy film-színház-kritikai lap és fizettek a kritikusnak, hogy jöjjenek vidékre. Ha a színház ma nem szervezi meg, hogy lejöjjön, akkor nem jön, mert drága. Kiesünk a figyelem fókuszából. Van egy pár esemény, amire odafigyelnek, de ez egy általános tendencia." (77 éves színművész)

„Vidéken több idő és alkalom van dolgozni, nem pénzhajhászás van. Nem nyúzzák szét a színészt szinkronnal satöbbi, persze ennek van hátránya, ugyanis a színészetből nem lehet megélni. Fizetéseink hagynak némi kivetnivalót maguk után. Fővárosi színészeknél próba kettőkor vége, rohannak máshova dolgozni. Vidéken főleg, ha van párja, nyugodtabb alkotási folyamathoz lehet hozzájutni." (43 éves színművész)

Az interjúalanyok válaszából érzékelhető, hogy bár kiemelik a vidéki színészlét előnyös oldalát, ami a nyugodtabb életritmusból, kisebb mértékű átpolitizáltságból adódik, ám a hátrányokat is megnevezik. Többek között, hogy a fővárosi színházi világhoz mérve nem kapnak elég szakmai figyelmet, ezért munkájuk, tehetségük csak egy szűkebb réteghez jut el. Sőt anyagi szempontból is hátrányosabb helyzetben vannak.

„Ami zavar, az a strukturális működés: nekem nagyon furcsa Pest után azt látni, hogy vidéken egy darabot kevésszer játszunk el, tehát 25-30-szor lemegy; ez pocsékolás. Megérdemelnék, hogy máshol is többen lássák." (37 éves színművésznő)

A válaszadó szerint a népszínházi státuszból fakadóan széleskörű igényeket kielégíteni akaró repertoárnál fogva nincs lehetőség „kijátszani" egy-egy darabot, így ezt szakmai és anyagi szempontból is pazarlásként éli meg a vidéki színházban.

A vidéki és a fővárosi színészlét kontrasztja látványos, ezt az interjúalanyok mindegyike egyöntetűen alátámasztja. Legtöbbjük véleménye szerint a vidéki színészi élet számos előnnyel jár, ilyenek például a színházi társulat családias jellege, az elmélyült műhelymunkák, nyugodt alkotófolyamatok és a kollegiális bizalmi kapcsolatok megléte. Ugyanakkor számos problematikus szempontra is felhívják a figyelmet, amelyek a karrierépítést, szakmai sikert, anyagi megbecsültséget korlátozzák.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

Elmondásaik alapján nincs lehetőség szinkronmunkára, filmszereplésekre, hiányzik a minőségi szakmai kritika, távol vannak a színházi hatalmi centrumoktól és nem kapnak kellő figyelmet. Ezért véleményük szerint egyfajta aszimmetria, „vízfejűség" jellemző a gyakran „sznobsággal" vádolt pesti és a vidéki színházak összehasonlításában. Ahogy ez Barabási 2. sikertörvényénél is olvasható, a vidéki színházak háttérbe szorulása miatt sikerességük kevéssé mérhető a fővároshoz képest (reklám, kritika, figyelem, image), holott a vidéki és a budapesti művészek teljesítménye, tehetsége nagy valószínűséggel nem különböző. Mindezek függvényében kijelenthető, hogy a népszínházi profil szimultán hordoz magában előnyt és hátrányt. A nemekre pedig látható, hogy a vidéki színészlét nemcsak a nők, de a férfiak helyzetére, sikerérzetére, karrierjére is egyaránt erőteljes hatással van.

A színházi alrendszer mint a szervezet mezoszintje

A szervezetek nemi szempontú vizsgálatai alapvetően a funkcionalizmusból nőtték ki magukat. Kutatásomban Parsons AGIL-sémáját alapul véve ismertetem és értelmezem a színházi világot mint sajátos alrendszert. Parsons a rendszerelméleti megközelítését először két munkájában a *The Social System és a Toward a General Theory of Action* című munkáiban fejti ki. Ezen elméletét későbbi munkáiban az úgynevezett AGIL-sémával[3] egészítette ki. Parsons szerint a modern társadalmak rendszerében a cselekvési rendszer négy alkotóelemből áll: társadalmi rendszer, kulturális rendszer, személyiségi rendszer és viselkedési rendszer (Somlai – Némedi 1988).

Ebben a kontextusban a vizsgált vidéki kőszínházak világát „színházi alrendszernek" tekintem. A színház mint rendszer a szervezet egységes képének a megalkotására törekszik a külvilág felé, azonban a színházi alrendszer ennél jóval fragmentáltabban működik. A színházi alrendszer funkcióihoz kapcsolódik a „külső gyártási folyamat" és a „belső üzemi működés" is. A külső gyártási folyamathoz sorolom az anyagi forrásokat, a humán erőforrást, a *management*et és az *image*-et. Ehhez társul még a színház külvilág felé önmagáról alkotott víziója, hatalmi viszonyai és a külső társadalmi változásokhoz való alkalmazkodásának jellege. Ez a külső gyártási folyamat rokonkifejezés Barabási sikerértelmezésével ugyanis a megrendelői igények, a szervezeti kommunikáció során kap a színészi alkotómunka sikerességértékelést. A rendelkezésre álló szervezeti dokumentumok alapján a színház külsődleges gyártási folyamatához tartozik, hogy általában önkormányzati alapításúak és finanszírozásuk döntő többsége ebből a forrásból származik. Azonkívül bürokratikus, többszörösen hierarchikus szervezeti kultúrával bírnak. Szakmai missziójukban és víziójukban a népszínházi létből fakadóan széles körű igényeket szolgálnak ki, ezért

[3] Az AGIL-séma: adaptáció (**A**), célmegvalósítás (**G**oal Attainment), integráció (**I**) és struktúrafenntartás (**L**atent Pattern Maintenance).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

a klasszikus elvek meghatározóak, melyek időnként kiegészülnek kortárs, friss kezdeményezésekkel.

A belső működésben ott vannak a Bourdieu mezőelméletéhez kapcsolódó illúziók és habitusok. A színház belső üzeme fragmentált, hierarchikus hatalmi viszonyok között működő, szokások, normák, szabályok hálózzák be, szövik át. A külső és belső folyamatok harmóniáját nehéz kialakítani és ellentmondások merülnek fel, mivel egységes kisugárzással, de széttagolt belső működéssel kell reagálnia a külső környezetére. A hierarchikus hatalmi viszonyokból, a színházi rendszer és alrendszer strukturális problémáiból fakadóan beszélhetünk nemi egyenlőtlenségekről. Többek között a színésznő váltókori hátrányáról (drámairodalom szereparánytalanságai a nők és férfiak lehetőségeiben, életkorában; fiatal és idős női szerepek többsége, középkorú nők kevesebb lehetősége, férfiaknál fordítottan), a társadalmi nárcizmus következményeként a szépség abszolutizációjáról, a női vezetők (rendezőnők, igazgatónők) alacsony számáról és nehezített pályájáról.

A színházi mező mint a szervezet makroszintje

A színház belső működésének szociológiai igényű leírásához Bourdieu művészeti és irodalmi mezőelméletét veszem alapul. A színházi világ, mint minden más mező, sajátos jellemzőkkel bír, gondoljunk itt a bürokratikus szervezeti működésre, az objektíven és szubjektíven kialakított belső hierarchiákra, szoros kollegiális kapcsolatokra. Erre a mezőre olyan „erőtér"-ként tekintek, ami maga köré rendezi és beszívja a „közös illúzió"-val rendelkező benne élő színészeket és színésznőket. Ők identitásukban is azonosulnak a színházhoz tartozással, ezen belül egyénileg (habitus) viszonyulnak hozzá. A habitusokban vannak azonosságok (például jellemzően extrémebb, szenzitív személyiségek választják ezt a pályát), de jól elhatárolható különbségek is. Bourdieu *A művészet szabályai, az irodalmi mező genezise* című művében írja le a mező, habitus és illúzió fogalmát, amelyeket magam is felhasználok vizsgálatomban. A színház világát olyan sajátos mezőként értelmezem, amelyben a „habitus" a színésznők, színészek általános attitűdjével, szakmai elhivatottságukkal, önkifejezés utáni vágyukkal, a színház iránti szakrális viszonyulásukkal egyenlő. Ebben a színházi mezőben találnak otthonra az alapjaiban hasonló habitussal rendelkező színésznők és színészek. A színházi mezőhöz kapcsolódással a mező normáit, működési elveit elfogadják, vagyis Bourdieu kifejezését használva az „illúziót" magukra öltik (Bourdieu 2013). A színházi világ kettős elvárásrendszert támaszt a színésznőkkel és színészekkel szemben, amely egyrészt a teátrumok sajátos belső művészvilágából, másrészt a nemek közötti egyenlőtlenségek a színházi mezőre is jellemző „férfias" normarendszeréből eredeztethető, ami az egymást kizáró gondolkodásmódot jelenti: a színésznő egyszerre legyen teljesítményelvű, ambiciózus, férfias, eközben maradjon hagyományos értelemben véve nőies.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

A Barabási 4. törvényében leírtak némiképpen érvényesek lehetnek a színházi mező külsődleges működésére is, mivel a színházi társulat egy erős csapatmunkát, számos foglalkozási és művészeti ág találkozását jelenti, ahol a szakmai teljesítményre építve egységes kisugárzású *image*-et kell kommunikálnia önmagáról. Lehetőség szerint a kudarcok kerülésére, a jó összkép megtartására törekednek, és ennek érdekében a külsődleges sikerekre és a sztárkultuszra is építeniük kell. Így gyakorlatilag fennállhat annak lehetősége is, hogy az igazán nagy siker mindig arra az egy-két főre irányul, akik már korábban is külső sikereket könyvelhettek el, ugyanakkor mindig kitartó csapatmunka áll mögötte.

1. táblázat. A vidéki színház szerveződési szintjei

Szint	**Mikro**	**Mezo**	**Makro**
Szervezeti forma	**Vidéki színház**	**Színházi alrendszer**	**Színházi mező**
	népszínházi elvárások	külső megjelenés, image	illúzió és habitus
	klasszikus drámairodalmi művek prioritása	finanszírozási nehézségek	kevés kortárs reflexió
	széleskörű nézői igények	külső kapcsolati hálózat	„férfias" működési folyamatok
	bürokratikus színházi struktúra	„megrendelői" igények	kettős normarendszer
Konfliktus	**női és férfi karrierkorlátok**	**művészi korlátok**	**(színész)női előnyök és hátrányok**

Forrás: Saját szerkesztés

Az 1. számú táblázat összefoglalja a fentebb kifejtett kőszínházi szerveződési szintek legfőbb attribútumait. A legkisebb szinttől haladunk a kiterjedtebb szerveződési szintek felé. A szintek egymásba kapcsolódva hatnak a színésznők siker- és karrierdefinícióira és egyenlőtlenségeire. A mikroszinthez kapcsolódnak a népszínházi elvárások, melyek a széleskörű nézői igények kielégítésére vonatkoznak, a klasszikus drámairodalmi művek szereparánytalanságai (melyek meghatározzák egy-egy előadás dramaturgiai szálát), ezen a szerveződési szinten a konfliktust a bürokratikus működési módokban (merev, hierarchikus működés és abból fakadó egyenlőtlenségek a nemek között) lehet megragadni. Már ezen a szinten láthatóak azok a működési elvek, melyek a színésznők és színészek közötti egyenlőtlenségeket okozzák. A kőszínházi struktúra mezoszintjéhez tartozik a külvilág felé mutatott image, a külvilággal kialakított kapcsolat, a színházi működés finanszírozási módja és annak korlátai (megrendelői igények, műsorpolitika meghatározása). Ezen a szinten a megrendelői igények és a művészi alkotófolyamat feszülnek egymásnak.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

A makroszintű szerveződési szinthez tartozik a színésznők és színészek színházhoz való személyes és szakmai viszonyulása, attitűdje (illúzió és habitus), a férfias működési folyamatok (teljesítményelvű, ambíciózus), és a kettős normarendszer is, amikor a férfias működési elvű szervezetben a színésznőktől és színészektől is ugyanazt a teljesítményt várják el, ugyanakkor a klasszikusan nőiesnek tulajdonított szerepeknek is meg kell felelniük. A színházi mező kettős elvárásrendszeréből is feszültség keletkezik, mely újabb női és férfi egyenlőtlenségeket okoz.

Siker- és karrierdefiníciók nemek szerinti különbségei

Az eddig leírtak alapján is látható, hogy a sikeresség megragadása nehéz feladatnak bizonyul. Ugyanis hozzátartozik a külső siker, amit a társadalom ruház fel értékekkel (vidéki vagy fővárosi színész, *image*, megrendelői elvárások, műsorpolitika, anyagi források), továbbá a belső elégedettség, amely az egyéni, szubjektív rangsorok alapján jön létre, benne van a karrier és a teljesítmény (kritika, nézői visszajelzés, kemény munka, kudarcélmények, újrakezdések), valamint a színházi közegben felértékelődő tehetség kérdése. A vidéki kőszínházak szervezeti működése konfliktusos viszonyban áll a siker és karrier jelenségével, amelyet alanyaim válaszai is alátámasztanak. Az alábbiakban külön vizsgálom a színésznők és színészek siker-, karrierfogalmait, az értékekre vonatkozó szubjektív rangsorait, ezáltal kimutathatóvá válnak a két nem között meglévő azonosságok és eltérések is.

a) Színművésznők sikerdefiníciója

> *„Szerintem ez is életkor kérdése. Kezdőként azt gondolod, hogy filmek, karrier, Oscar-díj, amerikai karrier. Összes magyar díj, imádnak, egy leheletemért milliókat fizetnek, felismernek. De ez változik, amit 20 évesen gondoltam a sikerről, az most köszönőviszonyban sincs ezzel. Én ma már a belső fejlődést, a lelki nyugalmat nevezem sikernek."*[4] (51 éves színművésznő)

A válaszoló az életkor kérdésére irányítja a figyelmet, amely értelmezése szerint jelentős befolyással bír a színésznői pályájára és a sikerre. Válaszaiból úgy tűnik, mintha az életkor múlásával lenne magyarázható a kevesebb siker vagy a sikerről való másként gondolkodás. Természetes folyamatként értelmezhető, hogy a személyiség fejlődésével és változásával eltérően definiálja a sikert, ugyanakkor itt mégis csak megjelenik egyfajta színésznői hátrány, például amikor egy színésznő 40 éves

[4] Az interjúalanyokról a kutatás anonimitási elvének betartása érdekében többletinformációt nem adok meg.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

kor felett kevesebb főszerepet kap, mint férfi kollégái, amikor már nem olyan fiatal, hogy eljátszhassa a drámairodalom szép és fiatal hősnőit, de még nem is olyan idős, hogy a dada vagy akármely érettebb női szerepre alkalmas legyen. Ezért ez a kijelentés kompenzációs magyarázatként is értelmezhető. Ez Lasch *Az önimádat társadalma* című könyvében kifejtett nézetével állítható párhuzamba, miszerint az 1970-es évektől egészségtelen módon felértékelődni látszik a fiatalság, a test esztétikuma, vagyis az öregedés a külső megítélésre és a sikerességre is negatív hatással van. Ez különösen igazzá válhat a színpadon reflektorfényben álló színésznő esetében. Már a fenti interjúrészletből is láthatóvá válik, hogy a szubjektív változók bevezetésével nem csupán az anyagi és a jövedelmi helyzeten keresztül mérhetjük az emberi elégedettséget, sikerérzeteket, hanem jelentős többletinformációkat is kaphatunk. Az interjúalanyok egy része az objektíven mérhető faktorok közé sorolja a magas fizetést, a népszerűséget.

> *„Olyan igazi siker? Most már az igazi sikert a gyerekeim által érem el. Régen, a gyerek előtt, rengeteg sikerem volt. A siker elégedettség. Ha meg tudom őrizni a lelki nyugalmamat, az számomra siker és a hosszú élet titka. Ezen a pályán hihetetlen stressznek vagyunk kitéve állandóan. Már csak azzal, hogy kilépsz a színpadra, jó-e a sminkem, ruhám, bakizom-e."* (41 éves színművésznő)

Ebben a válaszban is előkerülnek a család és a gyereknevelés kérdései. A belső siker, vagyis a „teljesítményorientáció" itt is felértékelődik a külső sikerrel szemben. Előkerül az életkor faktora, amit fiatalkori külső sikerként élt meg. Az idős vagy érett korban lévő színésznők esetében a teljesítményorientáltság kerül előtérbe a külső sikervággyal szemben.

> *„Számomra a sikeresség az, ha elégedett vagyok azzal, amit csináltam, illetve a hozzám közel álló megmondó emberek elismernek. Ha egy munka alapján hívnak el dolgozni, az nekem sikeresség. Van egy másfajta siker, azt a celebekkel hozom össze: sokat keresek, írnak rólam az újságban, megismernek. A szakma elismerése fontos, a celebeket nem ismerik el annyira."* (34 éves színművésznő)

A válaszadó szerint a sikeresség szinonimája lehet az elégedettség és a külső sikerhez tartozó „celebség", ami sok esetben a siker teljesítmény nélküli hajhászása. A belső sikerhez kapcsolja a teljesítményt, a kemény munkát és saját rangsorában ezek elsődleges szempontként szerepelnek csakúgy, mint Deaton-Kahnemann és Barabási megállapításában láthattuk.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

> *„Nehéz kérdés, mi is a siker, mert vannak olyan előadások, amik borítékolják, hogy közönségsiker, és van egy másik jellegű darab, amin rengeteget dolgoztok, van egy vezérelve és az meg kevésbé."* (26 éves színművésznő)

A színészek belső élménye (szubjektív siker) és a közönség visszajelzése (külső/objektív siker) gyakran nincsenek egymással átfedésben. Barabási siker, teljesítmény és hálózatok megfigyelésére vonatkozó kutatása is hasonló eredményekre jutott. A színészek számára szakmai és kollegiális értelemben fontos munkát, kreativitást jelent egy-egy színdarab, de előfordulhat, hogy a külső megítélés mégsem ismeri fel ezeket az értékeket. A művészi alkotómunka megítélése, mérése ebben az esetben is akadályba ütközik.

> *„Siker? Órákban, teljesítményben a művészetet nem lehet mérni: láthatatlan mérő van mindenkiben. Az valahol siker, hogy jól végzem a munkámat. Elégedett vagyok, nincs hiányérzetem vagy nem olyan nagy. Nekem ez a siker."* (41 éves színművésznő)

A színésznő véleménye szerint az alkotómunkát és a valódi teljesítményt nem lehet összekapcsolni azzal, ahogy azt külső szemmel megítélik, mégis úgy tűnik, hogy ebben van némi pszichológiai magyarázat is, ami „felmenti" őt a sikertől való függéstől, így értelmezése szerint egy valódi művész számára kizárólag a belső elégedettsége adhat, illetve kell, hogy adjon sikerélményt.

> *„Az ember megtisztul egy próbafolyamat során. Mit értettem meg a világról, Istenről, helyzetekről. És ott a közönséggel való találkozás, legyen az felnőtt vagy gyerek. És amikor jönnek utána az emberek, visszajeleznek, hogy sírtak és megtisztultak, na ez a szociális munka, én akkor este szociális munkát végeztem. Most nagyon dühös vagyok ugyanakkor a szakmámra, mert két oldalra szakadt, mint a politika is. Tulajdonképpen a szakma nem szól másról, csak a politikáról. Most csak a közönség visszajelzésére számíthatok, mert sem kritikusok, sem fesztiválok nem reálisak, így a sikert a közönségtől tudhatom meg."* (29 éves színművésznő)

Ehhez a belső elégedettséghez hozzátartozik a nevelés és a katarzis. Szintén utal a díjak, jutalmak átpolitizáltságára (külső sikerítéletek) s ezáltal átláthatatlanságára is. Számára sem jelent abszolút sikert az, ha díjat kap, mert nincs tisztában azzal, hogy mennyire hiteles ez szakmai szemszögből nézve. Ebből is kitűnik, hogy a belső (szubjektív sikerérzés) siker és a külső siker (a díjakban mérhető elismertség) konfliktusban állnak egymással. A belső sikeréhez, elégedettségéhez legtöbbet a közönség visszajelzése ad számára. Esetében is a teljesítményalapú karrier a mérvadó.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

> *„A karrierre lehet mondani, hogy mindenkinek mást jelent, mindenki máshogy határozza meg. Nyilván van egy kitűzött cél a munkájában, amit el szeretne érni és akkor elmondhatja, hogy sikeres utat futott be. Én ettől a fogalomtól távol tartom magamat picit, mert engem sosem az mozgatott, hogy a külső számára érjek el karriert. Nekem ez a karrier fogalma ilyen külsődleges dolog, amit a társadalom fogalmaz meg, lehet, ami nekem karrier, az másnak nem az. Az együttműködésen alapuló létezést tartom fontosnak. Ami a sikert illeti, mindenképpen fontos nekünk a visszajelzés, mert nem önmagunknak és önmagunkért csináljuk, amit csinálunk, hanem hogy hassunk, azért, hogy mindenféle érzéseket ébresszünk azokban, akiknek csináljuk ezt. Belső iránytűn vagy mércén múlik, hogy én magamban ezt hova teszem. Kell az emberi és szakmai minőség is."* (58 éves színművésznő)

Érzékelhető a színésznő külső siker fogalommal szembeni konfliktusos attitűdje. Kiemeli, hogy a siker számára az emberi és szakmai minőségek összefonódásából adódik, ezért neki elsősorban a tartós munkával elért, akár kudarcokkal teli, valódi teljesítményalapú karrier a fontos. A külső sikertől, népszerűségektől, celebritástól távol tartotta magát pályája során.

b) Színművészek sikerdefiníciója

> *„Én magam a sikert úgy fogalmazom meg, hogy ha elfelejtem a szót, hogy siker. Vannak olyan munkálatok, amikor ez teljesen huszadrangú. Ha mi színészek szeretjük a darabot játszani, ha jó légkörben tudunk dolgozni, felkészülni és a közönség elé tálalni, az észrevétlenül siker. Színházi zsargonban a bukás nem foglalkoztat. Mindig féltem az olyan kollégáktól, akik vérremenően sikerorientáltak. A karrier? Én valami olyasmit gondolok, hogy ha három év alatt vannak olyan munkafázisaim, amiben jó lenni, az nagyon jó, de nem tudom ez kapcsolódik-e a karrierhez. Erről talán a fővárosi színészeket kellene megkérdezni, nekik ez ott borzasztóan fontos."* (56 éves színművész)

A színész elsődlegesnek a jó kollegiális légkört tartja, illetve a jó színházi produkcióban való munkálkodást. A teljesítményalapú karrier számára is fontos. A külső karrierhez való viszonya konfliktusos, ehhez a fogalomhoz ő a fővárosi színészeket társítja, valamint egy gőgösebb munkamorált, amely a kisebb sikereket nem értékeli kellőképpen.

> *„Siker az nyilván többlépcsős dolog. Elsősorban önmagammal való harcok legyőzése az siker. Éreztem már olyat, hogy ünnepeltek, pedig én azt éreztem, hogy ez nem az, szóval ez érdekes kérdés. A karrier mennyire érdekel és*

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5

> *mennyire szempont… fontos, hogy legyen, de ki adja például a díjat, az megint érdekes. Ma már az a karrier, aki szerepelt filmben. Azt nem mondom, hogy nem érdekel a karrier, de ha nagyon érdekelne, már nem itt lennék vidéken, hanem hajtanám a casting ügynökségeket. Itt is emberek élnek és megérdemlik, hogy jót kapjanak. Talán a legnagyobb siker, ha az ember tud boldog életet élni, mindegy, hogy mi van. Aki rendben van magával, az megoldja, az siker."* (34 éves színművész)

Megerősíti azt, hogy a belső elégedettség, tartósság és a belső küzdelem jelentik a valós sikereket az ember életében, amelyek disszonáns viszonyban lehetnek a külső sikerrel. A szubjektivitás itt is felértékelődik, a karrierhátrányokat a vidékiséggel kapcsolja össze. Láthatóan kevésbé konfliktusos a viszonya a külsődleges sikerrel, mint a színésznők esetében, a teljesítmény alapú karrier azonban számára is elsődleges.

> *„A siker az belülről nézve csak egy állomás. Szerintem úgy zajlik le az emberben, hogy hogyan tovább, hogy erre rászolgáljon az ember vagy teljesítsen még többet. Egy színész nem attól lesz jobb, ha nagyon sokat próbál. Sokat látunk a szakmában, aki sikeres, pedig nem olyan tehetséges a szakma szerint. Mondjuk úgy, hogy helyezkedés vagy önmenedzsment kérdése? Piacorientáltság van, ki adja el legjobban önmagát."* (37 éves színművész)

Itt is előjön a pillanatnyi siker és a tartós, teljesítményalapú karrier kérdése. A külső sikert átláthatatlan folyamatként írja le, melynek része az önmenedzselés, eladhatóság, a piacorientáltság. A gyors siker nála is negatív kicsengésű, ahogy fentebb mindenkinél jellemző volt. Ez is részben hasonlít a színésznők által adott válaszra, miszerint a művészi sikert nem egyszerű megmérni, azonban a férfiak az okát külsődleges tényezőkkel magyarázzák.

> *„Sikeres lehetek önmagam, a közönség és a szakma számára. Önbizalom kérdése, hogy mi az, ami kielégíti az embert és még mire vágyna. Fontos az, amit a közönségről látok. Szakmában meg már írtak rólam mindenfélét. Én jól élem meg a sikert, nagyon szeretem, de lehet függni tőle nagyon. Emeli a tétet, de szükségszerű a visszajelzés."* (37 éves színművész)

A válaszoló megélte már a külső sikert, kapott negatív és pozitív kritikai visszajelzéseket is. A színész többször tapasztalta a külső sikert, amit általában jó dolognak tart és még többre sarkallja. Tehát az ő viszonya nem olyan ambivalens ezzel, mint a vizsgált színésznőnek. Természetesen ezt is két irányból érdemes megközelíteni: egyfelől, hogy lehet a siker megélésének személyiségbeli vonatkozása, másfelől

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

az eltérő attitűdnek lehetnek nemi okai is, melynek hátterében a strukturális hátrányok, tradicionális, hierarchikus viszonyok állnak.

> *„A sikerre vannak első körös válaszok: díjakat kap az ember, főszerepek sorát játssza el, filmeket forgat. Ezek összeadódnak, ezekben lehet mérni a sikert. Én kevésbé vagyok sikeres. Nem kapok díjat, nem forgatok, nem hívnak más színházak. Sokszor azt érzem, hogy mások nálam jobban érvényesülnek. Ha valaki nem jobb és mégis több lehetőséget kap vagy egyenlőtlen a küzdelem, az belső konfliktust okoz. Általában a színház vezetését okolom minden helyzetben, mert azt gondolom, hogy övéké a döntési lehetőség ezer ügyben. És ha valaki előrébb tart kevesebb munkával."* (40 éves színművész)

Az interjúalany világosan megfogalmazza, mit jelent a külső siker (érvényesülés, szinkron, népszerűség) és mit jelenthet annak elmaradása, melyet elsősorban külsődleges okokkal magyaráz. Ugyancsak felhívja a figyelmet a külső, gyorsan megszerzett sikeresség és a tartós, teljesítményalapú karrier konfliktusára. Előbbit a felszínes értékítéletekkel hozza kapcsolatba. Alapvetően tehát a férfi színészeknél is elsődlegesen fontos a teljesítmény alapú karrier, ugyanakkor a külső sikerrel szemben sokkal kevésbé konfliktusos a viszonyuk, mint a színésznőnek.

2. táblázat. Siker- és karriermátrix modellje

		Időbelisége	
		Pillanatnyi **–**	**Tartós** **+**
Iránya	**Objektív** (társadalmi jutalmak és büntetések)	külső siker/ sztárság	karrier/ teljesítmény
	Szubjektív (érzések, mentális állapotok)	boldogság	élettel való elégedettség

Forrás: Saját szerkesztés

Ez a táblázat azokat a tipológiákat foglalja, sűríti össze, melyeket az interjúalanyok válaszából vontam le. A „mínusz" jelzés azt jelenti, hogy a siker eléréséhez a kudarc kockázata nem áll fenn vagy nem jelentős, a „plusz" jelzés viszont a kudarc, küzdelem magas kockázatát jelzi. A sikerrel és a karrierrel kapcsolatos vélekedések iránya egyfelől lehet objektív, ahol *„[a] jutalom arányos a tágan értelmezett érdemmel"* (Parsons 2010: 32). Az objektív karrier „pillanatnyiságát" két típusra bontom, az (1) egyik a külső siker, ami a jó szakmai kritikában, interjúban, a nézők által kedvelt karakterek esetén jelenik meg, tehát egyfajta külsődleges jutalmat jelent, a (2) másik kategória a sztárság, amit a „celebségben", a gyorsan jött hírnévben, ismertségben, „felkapottságban" határoztak meg a válaszadók. Az „objektív-pillanat-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

nyi" kategóriában a kudarccal való megküzdésnek a kockázata alacsony, vagy nincs. A „tartós siker" kategóriáját szintén két csoportra bontottam, ahol az egyik a karriert, a színész elnyert státuszát, pozícióját, szakmai tekintélyét jelenti, míg a másik a teljesítményt, ami a szakmai értékességet, a kemény munkát foglalja magában. Ez utóbbi az „objektív-tartós" típus, melyben a kudarccal való találkozás és megküzdés jelentős mértékű.

A szubjektív irány esetében, egyfelől a pillanatnyi érzéseket, mentális állapotokat jelenti, ez lesz a boldogság, másfelől egy belső, tartós állapot, amely az élettel való elégedettséget jelképezi. A pillanatnyi boldogság állapotába az aktuális öröm- vagy szomorúságérzetek tartoznak bele, míg az élettel való elégedettségbe a tartósan pozitív mentális állapot. Alább látható, hogy a színésznők és színészek válaszaira lebontva ez mit jelent kulcsszavakkal illusztrálva.

3. táblázat. Színésznők siker- és karrierasszociációi

		Időbelisége	
		Pillanatnyi **–**	**Tartós** **+**
Iránya	**Objektív**	jó szakmai visszajelzés, kritika, interjú, életkor, díjak / celebség, népszerűség, „csapból is ő folyik"	elnyert státusz, pozíció, szakmai tekintély, elismerés / szakmai minőség, értékesség, néző szeretet
	Szubjektív	érzet, hatáskeltés, katarzis, feloldódás az aktuális szerepben, szenvedés hiánya	belső fejlődés, lelki nyugalom, nevelés, hasznosságérzet, elégedettség, boldogság, emberi minőség, határok átlépése, *flow*, anyaság, gyermekek, családi harmónia, szeretet kapcsolatok, megküzdési stratégiák

Forrás: Saját szerkesztés

A színésznők válaszai alapján az „objektív-pillanatnyi" tipológiához számos fogalom társítható, melyek elsősorban a gyorsan, nem megérdemelten szerzett népszerűséget jelentik (celebség, népszerűség, csapból is ő folyik), és a jutalmak átpolitizáltságával vannak kapcsolatban. Művi, külsődleges fogalomnak tartják ezt a sikertípust, ezért a legtöbben elhatárolódnak tőle. Ugyanakkor egyes interjúalanyok szerint, olykor szakmájuk részének kell tekinteniük és tud jóleső is lenni. Az „objektív-tartós" tipológiába az interjúk alapján olyan kifejezéseket soroltam, mint a kemény munkát, hiteles szakmai visszajelzést, valódi elismerést, a közönséggel való jó légkört, viszonyt. A „szubjektív-pillanatnyi" kategóriához a válaszok alapján már azokat a fogalmakat soroltam, amelyek kapcsolatban állnak a színészi játék által kifejtett hatással, katarzissal, a szerepben való feloldódással. Ezenfelül ugyanúgy ide

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
www. metszetek.unideb.hu

tartozik a belső lelki fejlődés, a kitartó önfejlesztés, a hasznosságérzet, lelki egyensúly elérése és megtartása, *flow*, anyaszerep fontossága. Minden olyan fogalom ide sorolható, amely a belső komfortérzethez társul. A színésznők legtöbben ezeket az értékeket tartották fontosnak a sikerrel kapcsolatban. A többi értéktől sem határolódnak el, de megfigyelhető, hogy a külső karrierrel, tehát az „objektív-pillanatnyi" és az „objektív-tartós" tipológiába sorolt értékekkel szemben ellentmondásos a viszonyuk. Ezenfelül a színésznők többségénél megjelenik még az életkor kérdése, mely jelentősen (többnyire hátrányosan) befolyásolja a siker és karrier kérdését. A színésznők számára a hasznosságérzet, az élethosszig tartó önfejlesztés fontos, és magasan értékelik a lelki egyensúlyt is.

4. táblázat. Színészek siker- és karrierasszociációi

		Időbelisége	
		Pillanatnyi **–**	**Tartós** **+**
Iránya	**Objektív**	Oscar-díj, fővárosi színészlét, önmenedzselés, vérremenő sikerorientáció, érvényesülés, sikerhajhászás, politika, díjak	teljesítmény, szakmai elismerés
	Szubjektív	jó kollegiális légkör, aktuális darabot szeretik játszani	önmaga legyőzése, önbizalom, boldogság, rendben van magával, nevelés, tanítás, görcsöktől megszabadulás

Forrás: Saját szerkesztés

A színészek esetében az „objektív-pillanatnyi" tipológiához erőteljesebb, intenzívebb negatív konnotációjú fogalmak párosíthatók. Ami megfigyelhető, hogy a színésznőkhöz hasonlóan a díjak átpolitizáltságát, a gyorsan jött külsőségeket, népszerűséget ők is a pillanatnyi sikerhez párosítják, és ezt több férfi interjúalany elsősorban a fővárosi színészléttel párosítja. Az önreklám, a „nyomulás", az érvényesülés fogalmai mind ide sorolhatóak. Amit fontos kiemelni, hogy a férfiak az életkor kérdését egyáltalán nem említették az interjúk során. Itt visszaköszönhet a drámairodalmi örökségből és a szervezeti megrögzöttségekből eredő bizonyos fokú szakmai előnyük. Általában ők is a kemény munkával elért szakmai minőséget tartják a legfontosabbnak, azonban megemlítik még a teljesítmény és önbizalom szükségességét is. A színésznők közül többen kiemelték, hogy a művészetet nem lehet teljesítményben mérni, a színészek pedig a tartós, objektív karriert alapvetően teljesítményfüggőnek írták le. A „szubjektív-pillanatnyi" kategóriába a férfiak esetében is ugyanazok az értékek sorolhatóak be, mint a nőknél; a jó kollegiális légkört és az aktuális produkción munkálkodás örömérzeteit. A „szubjektív-tartós" kategóriában pedig a boldogság el-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

érésének célja, a kemény mentális munka szerepeltek. A színészek érdekes módon nem említették a család vagy a gyermeknevelés kérdését. Ezen a ponton eltérés figyelhető meg a nemek között. Bár a színészek számára is a legutóbbi „szubjektív-tartós" kategória tartalma a legfontosabb, de a siker és karrier definiálása során nem érzékelhető a nőknél tapasztalható feszültség. A férfiaknál fellelhetőek a hagyományos karrierfogalom elemei is, mint a teljesítmény, az eredmények, a ranglétrán való vertikális előrejutás.

5. táblázat. Színésznők és színészek tipológia/habitus az asszociációk alapján

		Időbelisége	
		Pillanatnyi	**Tartós +**
Iránya	**Objektív**	„celebritás", „celeb"	„színész-óriás", „színésznő-óriás"
	Szubjektív	„tragika-komika", „a bohém"	„élet hőse", „élet hősnője"

Forrás: Saját szerkesztés

Ebben a táblázatban mindkét nem definíciói által egy-egy színészi típust jelölök, melyek a kategóriák minőségeit tükrözik vissza.

Objektív + Pillanatnyi sikert birtokló színész tipológia = *„celeb", „celebritás".*

Objektív + Tartós karrierrel rendelkező művész = *„színész- és színésznő-óriás".*

Szubjektív + Pillanatnyi boldogságot átélő színésznő, színész = *„tragika-komika", „a bohém".*

Szubjektív + Tartós élettel való elégedettségre törekvő színésznő, színész = *„az élet hőse", „hősnője".*

A megkérdezett interjúalanyok legfőbb törekvése és elégedettsége abból származik, ha a színész tipológia alapján az „élet hősei" és az „élet hősnői" lehetnek, vagyis a „szubjektív-tartós" sikert tekintik a legfontosabb kategóriának. Ugyanakkor egyértelműen vágynak a „színész- és színésznő-óriás" szerepkörére is. A „tragika-komika" és „a bohém" szerepköreit megélik aktuális örömeikben, érzelmi hullámzásaikban. A „celebség", a „celebritás" negatív konnotációjú szerepkör, kevesen vágyódnak utána, szakmai hiteltelenséget kapcsolnak hozzá. „Egy olyan társadalomban, amelyben a sikervágy mögül kiszivattyúztak minden önmagán túlmutató tartalmat, kizárólag a mások teljesítménye lehet a saját teljesítmény mércéje. Nem dicsőségre vágynak, hanem a hírnév csillogására, izgalmára. Társadalmunkban a sikert a nyilvánosság iktatja törvénybe." (Lasch 1996:103)

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

Összegzés

A tanulmányban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy kimutathatóak-e különbségek abban, ahogy a színésznők és színészek definiálják karrierjüket, sikereiket? Mikor és mitől elégedettek a sikereikkel? Mit jelent a vidéki színház színészeinek sikere?

A vidéki kőszínházi szervezet nyújtott értelmezési keretet a színésznők és színészek közötti egyenlőtlenségek leírásához. A szervezeti struktúrát mikro-, mezo- és makroszinten értelmeztem, jelezve, hogy az interjúalanyok siker- és karrierfogalmára hatással vannak a szerveződési szintek és az általuk generált feszültségek. Ezek közé tartozik a történelmi örökségként fennmaradó merev, bürokratikus színházi intézményi működés, a drámairodalmi szereparánytalanságok, a kevés kortárs reflexió, a színházi dokumentáció fejlődésének lassúsága. Azonkívül a finanszírozó oldaláról érkező megrendelői igények és a művészi alkotómunka között fellépő feszültség, valamint a kettős normarendszer elvárásai. A kőszínházi struktúra felépítéséből számos feszültség keletkezik, melyek hatással vannak a színésznők és színészek siker- és karrierdefinícióira.

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy mindkét nem három irányból közelíti meg a sikert: (1) belső mérce, (2) tágan értelmezett szakma, (3) közönség.

A színésznők és a színészek döntő többségének válasza alapján megállapítható, hogy a siker fogalmában alapvetően a szubjektív elégedettség és a teljesítményalapú karrierorientáció felértékelődése figyelhető meg. Itt érdemes kiemelni, hogy ez a *habitus* döntő többségben azonban érett korú, tapasztalt, akár már gyermeket szült színésznőknél vezető kategória, ahol nem kizárólag a színházi hivatásukból nyernek tartós elégedettséget. Ami a színésznők és színészek számára egyaránt végső cél: a „színésznő-/színészóriás" és az „élet hősnője/élet hőse" tipológiával való azonosulás lehetősége, ugyanakkor a férfiak nem zárkóznak el a „pillanatnyi-objektív" sikertől sem olyan élesen, nekik a karrierfogalommal komfortosabb attitűdjük van. A férfi színészek habitusában jobban előtérbe kerül a pillanatnyi siker utáni vágyakozás, vagy legalábbis a nőkhöz képest nyíltabban mernek beszélni róla.

Az interjúalanyok válaszai alapján színésznői és színészi tipológiákat alkottam. A nők és a férfiak többsége az „élet hősei" és az „élet hősnői" szeretnének lenni, vagyis a „szubjektív-tartós" sikert tekintik a legfontosabbnak. Közben vágynak a nagyívű karrierpályát befutó „színész- és színésznő-óriás" szerepkörére is. A „tragika-komika" és „a bohém" szerepköreit megélik aktuális örömeikben, a hétköznapokban. A „celebség" alacsony presztízsű szerepkör, kevesen vágynak rá.

A színésznőknek és a színészeknek egyaránt van lehetőségük arra, hogy sikeresek legyenek, hogy karriert építsenek. A köztük lévő eltérések, más hangsúlyok elsősorban a tradicionális, hierarchikus rendszer örökségei, a színházi szervezeti működés elvárásrendszere határozza meg. A színésznők a szubjektív változók szemszögéből nézve, vagyis életlehetőségeikben, életükkel való elégedettségben, egyformán emancipáltak a színész kollégáikkal. Ennek ellenére a színházi mező férfias

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/5
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

elvárásrendszerének való megfelelés szempontjából hátrányban vannak, ezért habitusaikban az tükröződik, hogy a színházon kívül is van élet számukra, sikereik azokról a területekről is származnak. A színésznői hátrányok, mint például a drámairodalmi aránytalanságok, a változókori krízis erős hatással vannak a karrierjükre és sikerérzeteikre, s ennek kompenzálására „magánidentitásokat" hoznak létre (tanítás, karitatív tevékenység, család, gyermeknevelés, más művészeti ágakban elmerülés). Az interjúkból kirajzolódik, hogy a színházi világban dolgozó színésznők és színészek siker- és karrieraspirációi közel azonosak a pályájuk kezdetén. Az életkorral, az elvárásrendszernek megfeleléssel módosulhatnak ezek a kezdeti elvárások, melyek indikátorok karrierakadályaik felismerésében.

Irodalom

Balestra, C. – Boarini, R. – Tosetto, E. (2018): What matters most to people? Evidence from OECD better life index useres responses. https://ideas.repec.org/a/spr/soinre/v136y2018i3d10.1007_s11205-016-1538-4.html (Letöltve: 2020. 02. 17.)

Barabási, A. L. (2018): *A képlet – A siker egyetemes törvényei.* Libri Kiadó, Budapest

Bourdieu, P. (2013): *A művészeti szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája.* Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Budapest

Deaton, A. (2013): *A nagy szökés. Egészség, gazdaság, és az egyenlőtlenségek eredete.* Corvina Kft. Kiadó, Budapest

Kahneman, D. – Deaton, A. (2010): High income improves evaluation of life but not emotional well-being. https://www.researchgate.net/publication/46169956_High_Income_Improves_Evaluation_of_Life_But_Not_Emotional_Well-Being (Letöltve: 2020. 02. 17.) https://doi.org/10.1073/pnas.1011492107

Lasch, C. (1996): *Az önimádat társadalma.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

OECD (2017): Better Life Index – Country Reports. https://www.oecd.org › BLI2013-Country-Notes (Letöltve: 2020. 02. 17.)

Parsons, T. (2010): A társadalmi rétegződés elméletének átdolgozott analitikus megközelítése. In: Angelusz R. – Éber M. – Gecser O. (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv.* TÁMOP 2010-201. 23–50. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto.pdf (Letöltve: 2020. 11. 18.)

Somlai P. – Némedi D. (1988): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről.* ELTE Szociológia Intézet és Továbbképző Központ, Szociológiai Füzetek, Budapest

Váriné Sz. I. – Solymosi Zs. (1999): *A siker lélektana.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Hol van az igazság? – Görögkatolikus egyházi fenntartású középiskolás fiatalok igazságossággal kapcsolatos értékei

BENCZE ÁDÁM[1]

ABSZTRAKT

A tanulmányunk célja annak bemutatása, hogy a megkérdezett fiatalok mit gondolnak az igazságosságról, és mennyiben különböznek a hazai ifjúságtól és a magyar társadalom egészétől. Egy társadalom jó működéséhez szükséges, hogy benne a viszonyok igazságosak legyenek. Azonban többféle igazságosság létezik. Az, hogy a fiatalok, mint a jövő felnőttjei, mit gondolnak erről az értékről, alapvető fontosságú a társadalom működése szempontjából. A tanulmányban bemutatjuk az igazságossággal kapcsolatos filozófiai értelmezéseket és értékszociológiai kutatásokat, majd meghatározzuk a magyar fiatalok és a magyar társadalom igazságosságfelfogását. A kutatásunkban megkérdeztük egy kelet-magyarországi görögkatolikus középiskola minden tizenegyedikes és tizenkettedikes diákját 2014-ben és 2019-ben. Kvantitatív módszerrel vetettük össze a tanulók igazságosságról alkotott nézeteit az országban élő többi fiatal elképzeléseivel. Eredményeink szerint a kutatás öt éve alatt a fiataloknak fontosabb lett az egyenlőség, különösen a fiúknak. Az egyenlőség értékének fontossága egyértelműen összefüggött a megkérdezett fiatalok vallásosságával.

KULCSSZAVAK: igazságosság, egyenlőség, szabadság, vallásosság

ABSTRACT

Where is the truth? – Greek catholic high school youth's justice values

The purpose of our study is to present what young people think about justice, and how they are different from the youth and society of the country. The functioning of a society requires that fair conditions prevail in it. However, there are several types of justice. What young people, as adults of the future, think about this value is essential for the functioning of a society. We present philosophical interpretations and value sociological research on justice, then we define the concept of justice for Hungarian society and Hungarian youth. In our research we asked all eleventh and twelfth students of a Greek Catholic high school in Eastern Hungary in 2014 and 2019. Quantitative method was used to compare students' views on justice with the other young people in the country. According to our results during the five years of research, equality was more important for young people, especially for the boys. The importance of the value of equality was clearly related to the religiosity of the asked young people.

KEYWORDS: justice, equality, freedom, religiosity

[1] Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola, Nevelés- és Művelődéstudományi Doktori Program, e-mail: benczeadam324@gmail.com

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Bevezetés

A tanulmányunk célja a megkérdezett fiatalok igazságosságról alkotott nézeteinek a bemutatása. Ennek során először az igazságosságot tárgyaló értékszociológiai elméletek történeti ismertetésére, valamint ez alapján az igazságosságértelmezések két fő típusának fogalmi tisztázására kerül sor a szabadság és az egyenlőség viszonyrendszerében. Ezt követően a hazai kutatások alapján felvázoljuk a magyar társadalom és a magyar fiatalok viszonyát e két értékhez, illetve ebből kifolyólag az igazságossághoz. Végül a tanulmányban bemutatjuk a kvázi longitudinális kutatásunkat, melyet egy kelet-magyarországi görögkatolikus egyházi fenntartású középiskolában végeztünk 2014-ben és 2019-ben. Az elemzés során megállapításokat teszünk arra vonatkozóan, hogy a megkérdezett fiatalok hogyan viszonyulnak a szabadság, az egyenlőség, a szolidaritás, a tolerancia és az igazságosság értékeihez.

A tanulmányunkban számos gondolkodóra hivatkozunk Arisztotelésztől Hayekig (Arisztotelész 1987, Hayek 1991), akik szerint egy mindenkori társadalom jó működéséhez elsősorban arra van szükség, hogy benne a viszonyok igazságosak legyenek. Az igazságosságnak azonban több arca van, többféle megnyilvánulási formája. Az, hogy egy társadalom mit tekint igazságosságnak, az koronként és társadalmanként kisebb-nagyobb mértékben eltérhet. Ugyanakkor ehhez az igazságosságérzethez igazítva az adott társadalom viszonyait, elérhető a társadalom jó működése, mely jó működés alapvető viszonyban áll az adott társadalom értékteremtésével, fennmaradásával. Ezek az igazságosságérzetek azonban a világ változásaival változhatnak, átalakulhatnak, amit napjainkban a globalizáció felgyorsít. Egy társadalomban bekövetkező változásokat pedig jól lehet jósolni a felnövekvő fiatalok életfelfogásaival, jelen esetben igazságosságérzeteivel. A tanulmányunkban a fiataloknak egy kisebb csoportjával fogunk foglalkozni, egy görögkatolikus vallásos középiskola tanulóival. A vallásosság befolyásolhatja az alapvető emberi értékekről kialakult képét a válaszoló fiataloknak, amit összehasonlítva az ország fiataljaival rávilágíthatunk a vallásosság szerepére az igazságosságérzetek alakulásában, mely igazságosságérzetek többségéhez való társadalmi-politikai igazodás lehet a társadalom jó működésének, és sikeres fennmaradásának a kulcsa.

Az igazságosság filozófiai megközelítése

Már az ókori görögök is sokat foglalkoztak a megfelelő társadalom létrehozásával és fenntartásával. Az igazságosságot pedig a kardinális erények közül is a legfontosabbnak találták. Az ókori görög filozófusok szerint ez az egyetlen erény, amit nem lehet rosszra használni. Ugyanis az igazságosság mindig a jóra irányul. Ezért arra jutottak, hogy a boldog polisz feltétele az, hogy benne a viszonyok igazságosak legyenek. De mi volt szerintük az igazságos? Arisztotelész szerint az alapvető törvények és az egyenlőség valamifajta kettőssége. Az igazságos ember pedig tiszteli az alapvető tör-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

vényeket és kedveli az egyenlőséget (Arisztotelész 1987, Platón 2008). A későbbi korok filozófusainak egy része azonban nem fogadta el a szabadság és egyenlőség összekapcsolásaként való igazságosságértelmezéseket.

Ilyen filozófiai irányzat az utilitarizmus (haszonelvűség) is, melynek igazságosságértelmezésében nem szerepel az egyenlőség központi helyen. A haszonelvűség Francis Hutcheson skót filozófus (18. század) elvére épül, mely szerint az a hasznos, ami a lehető legnagyobb boldogságot okozza a lehető legtöbb embernek. Erre az egyszerű elvre épített fel a 18. század végén Jeremy Bentham egy egész elméletet: az utilitarizmust. Mivel szerinte minden cselekedet valamilyen örömre vagy valamilyen fájdalom elkerülésére irányul, így ez alapján a legkülönfélébb cselekedetek is összemérhetők egymással. Bentham szerint azt az összörömet kell nézni, amit a cselekedet okozott az egyénnek és másoknak. Ebből következik, hogy a legjobb cselekedet az, ami a legtöbb örömet okozza a legtöbb embernek. A hasznos (a helyes) pedig az öröm (a jó) maximalizálása. Bentham koherens elméletét vitte tovább John Stuart Mill (Mill 1980, Bujalos 2005, Bujalos 2007). Az utilitarista igazságosság tehát azt jelenti, hogy ami a többség számára jó, az egyben igazságos is. Ez a felfogása az 1970-es évekig, John Rawls megjelenéséig, meghatározó volt.

John Rawls (1997) fő művében, Az igazságosság elméletében egy szerinte igazságos társadalmi berendezkedés képét vázolja fel. Egyrészt kritizálja, másrészt élteti a jóléti államot, így ez a máig legerősebb jóléti liberális elmélet. A címből is jól látható, hogy Rawls görög gyökereket követ: az igazságosságot tekinti a társadalom jó működése alapjának. Szerinte a társadalmi intézményeknek az igazságosság olyan, mint a tudománynak az igazság. Egy olyan feltétel, melynek nem teljesülése esetén teljesen mindegy a többi erény. Például egy társadalmi intézmény hiába stabil, biztonságos, hatékony, ha nem igazságos mindezek mellett vagy inkább előtt, akkor Rawls szerint változtatni kell az intézményen, ha nem lehet, akkor pedig meg kell szüntetni (Rawls 1997, Bujalos 2005).

Rawls szerint az igazságosságnak két elve van. Az első egyfajta sérthetetlenségre vonatkozik (mind az állam és mind az állampolgárok között, illetve kölcsönös alapon), a másik pedig arra, hogy az egyenlőtlenségeket kompenzálni köteles a társadalom, az állam. Ez utóbbi elvét Rawls két részre bontotta. Biztosítani kell az állampolgároknak, hogy egyenlő esélyekkel férjenek hozzá a lehetőségekhez és a hatalmakhoz. Továbbá biztosítani kell, hogy a gazdagság egyenlőtlen elosztása a leghátrányosabbak számára előnyös legyen. Rawls így megalkotott egy általa igazságosnak vélt, azaz működőképes jóléti állami társadalmi berendezkedést (Rawls 1997, Bujalos 2005). Láthatjuk, hogy Arisztotelész és Rawls is a szabadság (Arisztotelésznél törvényesség, Rawlsnál sérthetetlenség) és egyenlőség valamiféle összeegyeztetését tekinti az igazságosság alapjának, míg az utilitarista igazságosság igazából egyik említett érték mellett sem áll ki (az az igazságos, ami a többségnek az) (Arisztotelész 1987, Rawls 1997, Bujalos 2005). Azonban van egy másik domináns értelmezése is az igazságosságnak, ami csak a szabadság valamiféle megteremtését

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

tekinti az igazságosság alapjának, és az egyenlőség értékét elveti. Ilyen igazságosság a libertarianizmus igazságossága.

A libertarianizmus (neoliberalizmus, neokonzervativizmus) atyja Friedrich Hayek, aki a 1929–33-as világválság keynesi megoldására tett alternatív javaslatot. Mindketten a piac következményének gondolták a válságot, de teljesen eltérő megoldást kínáltak rá. John Maynard Keynes az állami beavatkozást és egyfajta „liberális szocializmust" javasolt, míg a szocializmust mélyen kritizáló Hayek a piac még nagyobb kiterjesztését preferálta, ugyanis szerinte a válságot a piac korlátozásai (monopóliumok) okozták. Hayek szerint a piacgazdaság az a rendszer, amelyben a leginkább hasznosulnak az emberek között szétszórt tudások. Ezek a tudások pedig nem egyesíthetők, minden ilyen kísérlet diktatúrához vezet (Hayek 1991, Bujalos 2008, Kovács 2012).

A libertarianizmus egyedüli értékének a szabadságot tekinti, amit csak a törvény korlátozhat, mely az egyénre és az államra ugyanúgy kiterjed. Továbbá Hayek hangsúlyozza még, hogy a szabadságnak csak egy értelmezése lehet, a negatív szabadság, azaz a „nagy tiltások". Minden más szabadságértelmezés, a pozitív szabadság is, téves a libertarianizmus szerint. Hayek a piac szentségében hitt, ugyanis csak a piac tud létrehozni egy átfogó, spontán rendet, ami egy több központú, létrejött rend. Ezzel szemben a konstruktív racionalizmus csak egy olyan egy-központú létrehozott rendszert tud teremteni, ami elpusztíthatja a szabadságot. Hayek a minimális állam híve volt, így erősen bírálta a jóléti államot, ami szerinte egy „lopakodó szocializmus." Szerinte a társadalomnak csupán negatív természetű, „nagy tiltásokra" van szüksége, amelyek univerzális helyes magatartási szabályok. A szabadság a kényszer ellentétje, és ez a kényszermentes állapot, amit a szabadság eredményez, a célja a társadalomnak. Hayek szerint nincs is olyan, hogy szociális igazságosság, ugyanis a társadalomban egyáltalán nem is lehetséges igazságosság. Ezért csupán egy dolog szükséges a libertarianista igazságossághoz: szabadság. Az egyenlőség kimarad belőle, mert minden egyenlőség (az esélyegyenlőség is) a szabadság elpusztításához vezet (Hayek 1991, Bujalos 2008, Kovács 2012).

Kétféle igazságosságfelfogás a hazai kutatások tükrében

Az értékeket sokféleképpen lehet definiálni. Andorka szerint az értékek olyan alapelvek, melyek kifejezik, hogy az adott társadalom mit tart fontosnak (Andorka 2006). Schwarz szerint pedig az értékek elérendő célok, melyek a cselekvések irányító elveiként hatnak (Schwarz 2003). A tanulmányunkban használt értékfelfogáshoz ez a két értelmezés áll a legközelebb.

Értékszociológiai vizsgálatokat az 1970-es évektől végeznek Magyarországon (Hankiss 1977). A kutatások alapján hazánkban erős érték a maszkulinitás, azaz olyan férfias értékek hajtják át a társadalmat, mint a siker vagy a teljesítmény. E mel-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

lett erőteljes individualizáció is jellemző a magyarokra, ami szűk keretek közé szorítja a szolidaritás határait. Jellemző még hazánkra a biztonságkeresés, és ezzel párhuzamosan a bizonytalanságkerülés (Hofstede é. n., Schwarz 2003, Bakacsi 2012, Neumann-Bódi – Hofmeister-Tóth – Kopp 2008, Pál 2016). Ezekből a jellemzőkből következtethetünk arra, hogy az egyenlőség – biztonság érzését keltő – értékét fontosabbnak tartják a magyarok, mint a szabadság – lehetőséget adó, de bizonytalanságokat keltő – értékét. Ez afelé mutathat, hogy a bemutatott kétféle igazságosságértelmezés közül hazánkra inkább az egyenlőségpárti igazságosságfelfogás lehet a jellemzőbb. Valamint a maszkulinitás és az individualizmus erős jelenléte a szolidaritás és a tolerancia értékeinek a gyengeségére utalhat.

Tóth István György (2010) a magyar értékszerkezetet vizsgálta Ronald Inglehart világméretű kutatásaiból kiindulva, aki munkatársaival a Nemzetközi Összehasonlító Értékvizsgálat (World Values Survey, WVS) adatait 1981 óta gyűjti (Inglehart 1997, Inglehart – Baker 2000, Inglehart – Welzel 2005). Tóth értékvizsgálatának eredményei szerint Magyarországra az önkifejezési értékek alapján a zárt, a világi-racionális értékek alapján a racionális/szekuláris gondolkodásmód jellemző. A mai magyar értékszerkezetre vonatkozóan ez azt jelenti, hogy a nyugat-európai nem posztszocialista országok átlagához viszonyítva kevésbé tartjuk fontosnak a civil és politikai szabadságjogokat, kevésbé toleráljuk a másságot és nagyon kevéssé fogadjuk el az egyenlőtlenségeket (Tóth 2010). Mindeközben Magyarországon, a többi európai országhoz képest, a jövedelmek egyenlőtlensége sem túl nagy, sem túl kicsi (Ward et al. 2009; Tóth 2005; Tóth szerk. 2008). Ugyanakkor a magyarok stabilan, magas arányban értenek egyet azzal, hogy Magyarországon „túl nagyok" a jövedelmi egyenlőtlenségek, amit a felnőtt magyar lakosság 72%-a rossznak tart (Tóth 2008, Tóth 2010).

A jelenség többek között Erich Fromm Menekülés a szabadság elől című művében kifejtettekkel magyarázható. Fromm szerint a korábbi korszakok védő és korlátozó béklyóitól megszabadult a modern kor embere. Ugyanakkor a szabadság hiába hozta meg számára a várt függetlenséget és racionalitást, ha emellett szorongóvá, elszigeteltté és sok esetben tehetetlenné is tette. A szabadság terhe elől a modern kor embere új függőségekbe vagy alávetettségbe menekülhet (Fromm 2002), melyek felerősíthetik az egyenlőség iránti vágyat. A materialista értékek felerősödésére, a hagyományos értékek eltűnésére, a fragmentált posztmodern értékekre, és az ezekből következő felerősödő bizonytalanságra hazai kutatások is felhívták a figyelmet (Hofmeister-Tóth 2016, Törőcsik 2016). A szabadság esetleges hazai negatív megítélésében ez a nagyfokú bizonytalanság is szerepet játszhat.

Napjainkban két uralkodó igazságosságértelmezés határozza meg e témában a diskurzust, mely felfogások különbségei az egyenlőség radikálisan más értelmezéseiben mutatkoznak meg. *„Így két jellemző nézetkombináció keletkezik: az egyenlőtlenség igazságtalan – az egyenlőség igazságos, illetve az egyenlőtlenség igazságos – az egyenlőség igazságtalan"* (Csepeli – Neményi – Örkény 1992: 349). Látható, hogy

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

az egyenlőségpárti igazságosság (Rawls) és az egyenlőséget elutasító igazságosság (libertariánus) felfogása teljesen más társadalmat tételeznek fel. Az egyikben az egyenlőtlenségek figyelmen kívül hagyása égbe kiáltó bűn, a másikban éppen az egyenlőtlenségekkel való foglalkozás az, ami elveszi az emberek szabadságát. *„A mai magyar társadalomban azok vannak többségben, akik szerint az egyenlőtlenség igazságtalan és az egyenlőség igazságos. Ezzel szemben áll a kisebbség, akik szerint az egyenlőség igazságtalan és az egyenlőtlenség volna az igazságos"* (Csepeli – Némenyi – Örkény 1992: 349).

Csákó Mihály tizenévesek demokráciaképét vizsgálva szintén kétféle demokráciafelfogást különböztetett meg. A tizenévesek egyik csoportja hajlamosabb a politikai intézményekre és részvételre – azaz a szabadságra – gondolni, amikor demokráciáról van szó. A tizenévesek másik csoportjába olyanok tartoznak, akiknek hamarabb eszébe jut az egyenlőség és a testvériség értékeihez kapcsolódó elemek (Csákó 2007). A 2009-es „Iskola és társadalom" kutatás szerint az egyenlőséghez jobban kapcsolódó demokráciaértelmezést az átlagosnál jobban preferálták a lányok, míg a szabadsághoz jobban kapcsolódó demokráciaértelmezést a fiúk (Murányi 2016).

A Magyar Ifjúság 2016[2]-ban a résztvevő fiatalok közül a 16 és 19 éves kor közöttieket hasonlítjuk össze az általunk megkérdezett hasonló korú tanulókkal. A magyar fiatalok (16–19 éves) a szabadságot és az egyenlőséget is, mint az emberek életviteléhez kapcsolódó értékeket, teljes mértékben fontosnak ítélték meg, azonban a kapott átlagokból arra következtethetünk, hogy a szabadságot (4,5) fontosabbnak tartották, mint az egyenlőséget (4,26). A szabadság értékelésében nem tért el a lányok (4,52) és a fiúk (4,47) véleménye, azonban az egyenlőség fontosságának megítélésében igen. A lányok szignifikánsan ($p = 0{,}004$) fontosabbnak ítélték az egyenlőséget (4,32), mint a fiúk (4,2).

Fontos megjegyeznünk, hogy egy egyházi, görögkatolikus középiskoláról van szó, amely egy kelet-magyarországi kisvárosban található. Ezek a tények nyilvánvaló eltéréseket eredményezhetnek a kutatás tárgyainak megítélésében más nem vallásos, illetve más típusú településen élő fiatalokhoz képest. Colemannal kezdődően számos tanulmány hasonlította össze a katolikus és a nem katolikus iskolákat (Coleman és mtsai 1982). Egyes kutatók a tanulmányi sikeresség okát a katolikus identitás meglétében látták (Bryk és mtsai 1993). A katolikus iskolák eredményességét a közösséghez tartozás érzésében látták, ami különböző közösségi és vallásos tevékenységeken keresztül valósul meg (Inántsy – Pap 2018). A katolikus identitás és közösséghez tartozás ereje a katolikus fiatalok értékrendjére is hatást gyakorolhat más nem vallásos fiatalok értékrendjéhez képest.

A Magyar Ifjúság 2016 kutatás szerint a magyar fiatalok (16–19 éves korosztály) vallásossága szignifikánsan befolyásolja a szabadság ($p = 0{,}009$) és az egyenlőség

[2] Az adatok forrása a Magyar Ifjúság Kutatás 2016. Az erre vonatkozó megállapításaink a tanulmányban a saját elemzésünk eredménye.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

(p = 0,001) fontosságának a megítélését. A szabadság értékét az egyház tanításai szerint élők (4,58) és a maguk módján vallásosak (4,55) fontosabbnak ítélték, mint a nem vallásos fiatalok (4,46). Hasonló módon az egyenlőség értékét is fontosabbnak tartották az egyház tanításai szerint élők (4,37) és a maguk módján vallásosak (4,34), mint a nem vallásos fiatalok (4,2). Látható tehát, hogy országosan a korcsoportban (16–19 éves) a vallásosság erősíti a szabadság és az egyenlőség értékének a fontosságát.

Pusztai Gabriella (2011) tanulmányában a pedagógiai ideológiák kapcsán beszél a fiatalok értékekhez való viszonyáról. Szerinte a nevelés során fontosnak tartott értékek a meghatározó tengelyének tűnik az egyéni–közösségi tengely, amelyen a vallásosabb fiatalok közelebb állnak a közösségi értékek pólusához, míg a nem vallásos fiataloknál az egyéni szabadság értéke felülírja a közösséggel szolidáris embereszményt (Pusztai 2011). Ebből következtethetünk arra, hogy a nem vallásos fiataloknak fontosabb lehet a szabadság absztrakt értéke, amely egy individualizált érték; míg a vallásos fiataloknak az olyan közösségi értékek lehetnek fontosabbak, mint az egyenlőség, a tolerancia és a szolidaritás.

Az igazságosságértelmezések magyarázhatják, legitimálhatják a társadalmi egyenlőtlenségeket. Pontosan emiatt olyan fontos a társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatban a társadalomban elő igazságosságeszmények megvizsgálása, mert ezen ideák alapján fogadja el vagy éppen küzd a társadalom a legkülönfélébb egyenlőtlenségek ellen (Csepeli – Neményi – Örkény 1992). Örkény Antal 1997-es szavai semmit sem veszítettek az aktualitásukból: *„Ma Közép- és Kelet-Európában számtalan feladat vár megoldásra … ezen feladatok közé tartozik az a cél, hogy helyreálljon az igazságosságban való hit, és nyilvánosan artikulálódjanak az eltérő igazságossági felfogások, valamint hogy létrejöjjenek az igazságot garantáló politikai és társadalmi intézmények”* (Örkény 1997: 23).

Minta és módszer

Kutatásunkban egy kisebb, speciális populációt választottunk ki, egy kelet-magyarországi görögkatolikus középiskola tizenegyedikes és tizenkettedikes diákjait. A populáció minden egyes tagját bevontuk a mintába 2014 őszén és 2019 őszén is. A válaszadás önkéntes és anonim volt. A középiskola két felsőbb éves évfolyamából 2014-ben 100 főt, 2019-ben 105 főt sikerült megkérdeznünk. Az évfolyamokon két gimnáziumi osztály és egy szakgimnáziumi (2014-ben még szakközépiskolainak hívott) osztály volt mindkét adatfelvétel idején. A korosztály tagjai a korukból kifolyólag még sok, a kérdőívben szereplő kérdést nem tapasztaltak meg a saját életükben, ezért jól mutathatják be azokat a prekoncepciókat, amiket a társadalom, a család közvetített a fiataloknak.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Kutatási módszerként kvantitatív kutatási módszert választottunk, azonban néhány kérdéskörnél mélyebb információkra is szükségünk volt, mely esetekben nem szerettük volna az alanyokat válaszkategóriákkal behatárolni, így a kérdőívben szerepel több nyitott kérdés is. Ezeket a nyitott kérdéseket utóbb kódoltuk, de az általuk kapott mélyebb információkat, sokszínű válaszokat az elemzés során idézetek formájában ismertetni fogjuk.

Kutatásunkban feltételezzük, hogy a megkérdezett fiataloknak az egyenlőség értéke fontosabb lesz a szabadság értékénél. Így hipotézisünk szerint az igazságosságnak az egyenlőségpárti felfogása fogja jellemezni a válaszoló fiatalokat. További hipotézisünk szerint a tolerancia és a szolidaritás értékének a megítélése alacsony szinten áll a fiataljaink értékrendszerében. Feltételezzük, hogy a lányoknak fontosabb lesz az egyenlőség, míg a fiúknak a szabadság értéke.

A populáció fő sajátossága tehát az iskola vallásos jellegéből adódik. A kutatást felölelő öt évben lényegesen csökkent a megkérdezett diákok vallásossága. Míg 2014-ben a megkérdezett fiatalok 24%-a válaszolta azt, hogy az egyház tanításai szerint él, ez az arány 2019-ben 8%-ra csökkent. Míg 2014-ben a diákok 69%-a a maga módján vallásosnak vallotta magát, addig 2019-ben 56% mondta ezt. A kutatásunk eredményei szerint 2014-ben a fiatalok 93%-a valamilyen formába vallásosnak tartotta magát, addig ez az arány 2019-re 64%-ra csökkent. Ezzel párhuzamosan, míg 2014-ben a diákok 4%-a válaszolta azt, hogy nem vallásos, addig 2019-re ez az arány 28% lett. Azonban a megkérdezettek vallásossága így is erősebb a fiatalok országos átlagánál, ami egyértelműen a populáció speciális jellegéből adódik. A Magyar Ifjúság 2016-os adatai szerint a magyar fiatalok (16–19 éves korosztály) 5,8%-a az egyház tanításai szerint él, 38,9%-a a maga módján vallásos, így valamilyen formában vallásos a 16 és 19 éves kor közötti fiatalok 44,7%-a. Míg a 55,3%-uk nem vallásos (1. ábra).

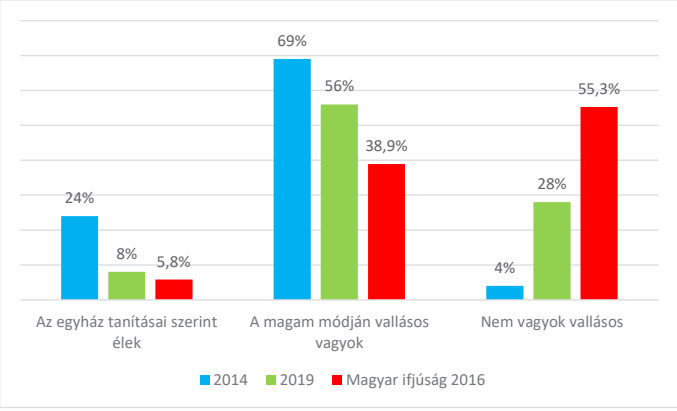

1. ábra. A vallásosság alakulása a megkérdezett fiatalok esetében a Magyar Ifjúság 2016 kutatás hasonló korú (16–19 éves korosztály) válaszadóval összehasonlítva (%) (N = 199)
Forrás: Magyar Ifjúság Kutatás 2016, saját szerkesztés

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

A nemek tekintetében a lányok enyhe többsége figyelhető meg a kutatásunkban (2014-ben: 56% lány, 44% fiú, 2019-ben 55% lány, 45% fiú), ami nyilvánvalóan abból következik, hogy a minta 65%-a (2014-ben), illetve 76% (2019-ben) gimnáziumi képzésre jár, ahol a Magyar Ifjúság 2016 kutatás eredményei (16–19 évesek) szerint a lányok túlsúlyban (59,7% lány, 40,3% fiú) vannak országosan is. A populáció sajátossága még a vidéki, kisvárosi környezetből adódhat. Ugyanakkor a Magyar Ifjúság 2016 kutatás adatai alapján a vizsgált fiatal korosztály (16–19 éves) esetében a szabadság és az egyenlőség fontosságának megítélése nem mutat összefüggést azzal, hogy a fiataloknak milyen településtípuson van a lakhelye.

A fiatalok igazságossággal kapcsolatos értékeinek vizsgálata

A kvázi longitudinális kutatásunkban 2014-ben és 2019-ben a fiatalokat arra kértük, hogy állítsák fontossági sorrendbe az általunk felsorolt öt értéket (igazságosság, szabadság, szolidaritás, egyenlőség, tolerancia). Ezekből a válaszokból vontunk le következtetéseket a megkérdezett fiatalokra, amiket összevetettünk a korábbi kutatások eredményeivel.

Az értékek világa, az emberek viszonya az értékekhez (például az igazságossághoz) egy kevésbé kutatott területe ma a magyar társadalomtudományoknak, továbbá az értékek kutatását nehezíti, hogy problémás megragadni a lényegüket. Noha egy *„adott kultúra látható részét alkotó szimbólumok, hősök, rítusok, valamint az ezeket megtestesítő gyakorlatok akár gyorsan is változhatnak, de a „hagyma" magját adó értékek lényegileg nem, vagy csak nagyon-nagyon lassan alakulnak át. A kultúra óriási nehézkedéssel óráról órára, napról napra, évről évre és évszázadról évszázadra reprodukálja önmagát"* (Tóth 2009: 7). Eljutni az értékek magjáig szinte lehetetlen kutatói feladat, a lassan változó jellegük viszont lehetőséget ad arra, hogy évtizedekkel ezelőtti kutatások adatait is felhasználjuk az összehasonlításra, mert lényegi változás lassan következik be.

A társadalmi működés továbbélése szempontjából fontos kérdés, hogy mit gondolnak a fiatalok az igazságosság társadalmi berendezkedéséről, az embereket ért egyenlőtlenségekről és a szabadságról. Ha az ember egyenlőtlenségekről beszél, akkor egyenlőségről is beszél, és ha egyenlőségről beszél, akkor más értékekről is kell beszélnie, mert az értékek csak egymást támogatva, egymást behatárolva tudnak érvényesülni. A társadalmak működésében fontos szerepet játszó öt értékkel (szolidaritás, szabadság, egyenlőség, igazságosság, tolerancia) kapcsolatban arra kértük a diákokat, hogy állítsák ezeket az értékeket fontossági sorrendbe.

Erre azért volt szükség, hogy lássuk, a megkérdezett fiatalok az elméleti részben megkülönböztetett igazságosságértelmezések közül melyiket részesítik előnyben, a szabadság vagy az egyenlőség fontosabb-e nekik. Amennyiben a rawlsi értelmezéshez állnak közelebb a nézeteik, az kedvezne a társadalmi egyenlőtlenségek

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

csökkentésének, mivel az értelmezés támogatja mindenféle egyenlőtlenség csökkentését. Míg ha a libertariánus értelmezéshez áll közelebb a fiatalok értékrendje, akkor az nagyobb szabadságvágyról és kisebb egyenlőségnövelő törekvésekről tesz tanúbizonyságot, ami nem kedvez az egyenlőtlenségek csökkentésének elvi szinten történő elfogadásának sem; így a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésének sem (Hayek 1991, Rawls 1997).

A kapott eredmények szerint a fiataljaink különböző értékrendszereket vallanak magukénak. Ez megfelel más értékkutatások eredményeinek is, amelyek azt mutatják, hogy napjainkban az értékek, értékrendszerek pluralizmusa, ellentmondásossága, ha úgy tetszik válsága figyelhető meg (Örkény 1997, Giddens 1999, Szabó-Tóth 2010). A negatív folyamatra Hankiss Elemér (1977) a 1970-es években felhívta a figyelmet, „negatív modernizációnak" nevezve el az alapvető értékek válságával járó folyamatokat. Ulrich Beck (2003) pedig a hagyomány végéről, a hagyomány utáni társadalomról ír, ahol az egyének már nem megváltoztathatatlan sorsként élik az életeiket. A folyamatot Beck individualizációnak nevezte el (Giddens 1999). Ezek alapján: *„A magyar társadalomban erőteljesen eluralkodott egyfajta individualisztikus értékrend. Mindezek megnyilvánulnak abban is, hogy nincsenek mindenki által elfogadható közös értékek, célok, illetve az azok eléréséhez szükséges legális eszközök sokszor nem vezetnek sehova"* (Szabó-Tóth 2010: 6). Az individualizáció megteremtette a szabadságot, a lehetőséget az egyének előtt, hogy olyan életet éljenek, amilyet csak akarnak; a lehetőségek sokasága, a hagyományok, a bejáratott támaszok hiánya, az egységes értékrend felborulása azonban nehézségként jelenhet meg ebben az új, hagyomány utáni világban (Giddens 1999).

Az öt alapvető emberi érték közül 2014-ben a kutatásban részt vevő fiatalok 29%-a helyezte az első helyre az igazságosságot, ezt követte a szabadság 24%-kal, majd a szolidaritás 19%-kal. Az egyenlőség 16%-ot, a tolerancia 12%-ot kapott. 2019-ben az egyenlőséget 28% tette az első helyre, így ez az érték erősödött meg legjobban az eltelt öt év alatt. A szabadságot pontosan ugyanakkora arány helyezte az első helyre, mint 2014-ben, 24%. A szolidaritás 19%-ot, az igazságosság 18%-ot, a tolerancia pedig 11%-ot kapott, így az igazságosság fontosságának a megítélése esett vissza a leginkább a diákoknál.

2014-ben az ötödik, utolsó helyre a megkérdezett fiatalok 35%-a a toleranciát írta, míg 33%-a a szabadságot. Itt a következő érték volt az egyenlőség 16%-kal, és mindössze 9%-ot és 7%-ot kapott az igazságosság és a szolidaritás az utolsó helyen. 2019-ben a legnagyobb arányban szintén a toleranciát tették a diákok (32%) a legkevésbé fontos helyre. A tanulók 29%-a pedig a szabadságot írta ide. Ezt követték a szolidaritás 20%-kal, az igazságosság 10%-kal és az egyenlőség 9%-kal. Érdekesség, hogy a szabadságot 24% (2014-ben és 2019-ben is) vélte a legfontosabb értéknek, míg a tanulók 33%-a (2014-ben) és 29%-a (2019-ben) írta az utolsó helyre, ami a legnagyobb szórást eredményezi az öt érték között. Így hosszú távon a szabadság

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
www. metszetek.unideb.hu

fontosságának a megítélése tűnik a legellentmondásosabbnak az értékek közül (2. ábra).

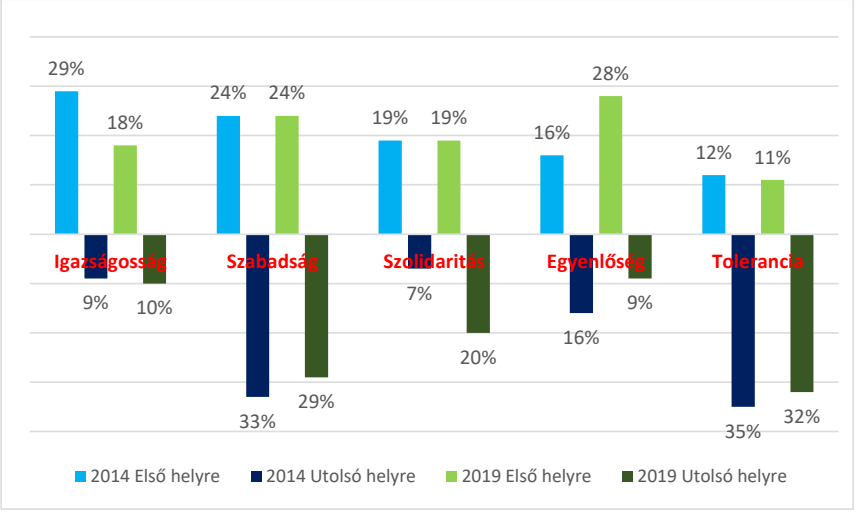

2. ábra. Az öt érték sorrendje (az első és az utolsó helyezések alapján) (N = 194)
Forrás: Saját szerkesztés

Ha értékenként megnézzük a kapott sorszámokat, és ezeket átlagoljuk, akkor kaphatunk egy olyan egy és öt közé eső számot, mely azt mutatja, hogy a diákoknak mennyire fontos egy-egy érték a másik négyhez viszonyítva. A mutatószám minél közelebb van az egyhez, annál fontosabb, minél közelebb van az öthöz, annál jelentéktelenebb a többi értékhez viszonyítva. Az így kapott átlagok alapján 2014-ben a legfontosabb érték a fiataloknak az igazságosság 2,49-es átlaggal. A következők pedig sorrendben: a szolidaritás (2,74), az egyenlőség (3,02), a szabadság (3,21) és a tolerancia (3,49). 2019-ben az igazságosságot felváltotta az első helyen az egyenlőség 2,45-ös átlaggal. Ezt követi sorrendben az igazságosság (2,86), a szabadság (3,06), a szolidaritás (3,14) és a tolerancia (3,48) (3. ábra). A tolerancia értékével kapcsolatban más kutatások is megállapították, hogy számos területen alacsony, és csökken a magyar társadalom toleranciaszintje (Kapitány – Kapitány 2012).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

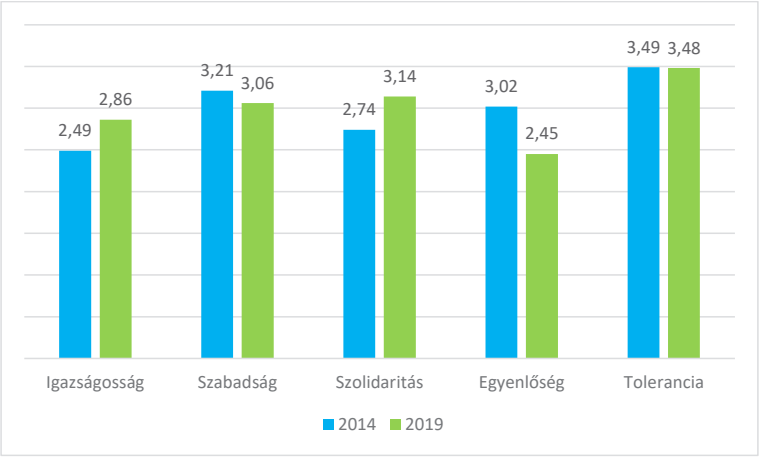

3. ábra. Az értékek átlagai (N = 194)
Forrás: Saját szerkesztés

Az értékek közül 2014-ben egyértelműen az első helyezést érte el minden mutató alapján az igazságosság. A második legfontosabb érték a fiataljaink szerint a szolidaritás volt akkor. Harmadik helyen az egyenlőség végzett, negyedik helyen a szabadság, az ötödik helyen pedig a tolerancia. 2019-ben átvette a vezetést egyértelműen az egyenlőség, míg a második helyen a szabadság végzett. Ugyanakkor a válaszok alapján a szabadság volt a legmegosztóbb. A legnagyobb eltérés ennek az értéknek a megítélésében volt. A harmadik helyen az igazságosság végzett a középmezőnyben. A negyedik a szolidaritás lett, az ötödik pedig a tolerancia. Azt láthatjuk, hogy öt év alatt az igazságosság helyét átvette az egyenlőség, ami egyértelműen az egyenlőségpárti igazságosság felé elmozdulást jelentheti a megkérdezett fiataloknál. A szabadság megítélése valamelyest javult összességében, de még mindig ez a legellentmondásosabb érték. Az igazságosság láthatóan fontos továbbra is a diákoknak. Míg a szolidaritás veszített a jelentőségéből, a tolerancia pedig továbbra is a lista végén szerepel. Az igazságosság szempontjából ez a változás egyértelműen az egyenlőségpárti igazságosság felé való elmozdulást bizonyíthatja a megkérdezett fiataljaink körében, azaz számukra az igazságosabb, ami az egyenlőség felé vezeti a társadalmi viszonyokat.

Ha elfogadjuk azt az általános élettapasztalatot, hogy sokszor akkor válik valami fontossá, amikor érzékelni kezdjük annak hiányát, akkor az egyenlőség értékének növekedése elvi szinten összefügghet a megkérdezett fiatalok azon érzetével, hogy 2014 és 2019 között csökkent hazánkban és globálisan a világban is az egyenlőség (Kolosi – Tóth 2018, Szigetvári 2016). Napjainkban annyira lecsökkentek a távolságok a világunkban, hogy a fiataljaink egyenlőség iránti nézeteit ugyanúgy erősítheti

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

egy távoli országban látott szélsőséges egyenlőtlenség és szegénység, mintha a szűkebb környezetükben, hazájukban látják ugyanezt. Továbbá ennek az érzetnek nem szükségszerűen kell találkoznia a valós statisztikai mutatókkal, elég, ha a hétköznapi ember számára ez a kép alakul ki a körülötte lévő világról. Az egyenlőség értékének erősödéséhez vezethet a közismert kádári nosztalgia is, melyet a kapitalizmus lehetőségei és veszélyei befolyásolhattak hazánkban a rendszerváltás óta, annak megfelelően, hogy egy-egy egyén, család a lehetőségeket vagy a veszélyeket élte át hangsúlyosabban az elmúlt évtizedekben. A megkérdezett fiatalok a felmenőiktől vehetik át az egyenlőség eszményével átszőtt idők nosztalgiáját.

2014-ben azt láttuk, hogy összességében az egyenlőség jobb eredményeket ért el, mint a szabadság, ugyanakkor a szabadságnak a megítélése szélsőségesebb volt. Úgy tűnt akkor, hogy van egy réteg, akinek nagyon fontos a szabadság (24%), de a válaszoló fiatalok nagyobbik része egyértelműen az egyenlőség eszménye mögé helyezte a szabadság értékét. Ez a tendencia 2019-re felerősödött. Továbbra is van egy kisebbség, akinél a szabadság a legfontosabb (24%), ugyanakkor az egyenlőség megítélése egyértelműen fontosabb lett az elmúlt öt év alatt, és a legfontosabb értékké vált. Ezekből az adatokból úgy látszik, hogy a fiataljaink 2014-hez képest még inkább a rawlsi, szabadság- és egyenlőségpárti igazságosságot részesítik előnyben, a libertariánus szabadságpárti, egyenlőségellenes igazságossággal szemben. Ez az eredmény megfelel a magyar társadalom korábbi kutatásokban feltárt álláspontjának, ugyanis a magyarok többsége szerint az egyenlőség igazságos (Csepeli – Neményi – Örkény 1992). A fiataljaink 24%-a (2014-ben és 2019-ben is) valószínűsíthetően annak a kisebbségnek a tagjai, akik szerint az egyenlőség igazságtalan és az egyenlőtlenség az igazságos (Csepeli – Neményi – Örkény 1992). Más kutatásokból is úgy tűnik, hogy a magyarok „egyenlőségpártiak": *„a magyarok stabilan, a többi országhoz képest lényegesen magasabb arányban értenek egyet azzal, hogy Magyarországon »túl nagyok« a jövedelmi egyenlőtlenségek"* (Tóth 2009: 38). Az egyenlőség ilyen mértékű támogatottsága kedvezhet a társadalmi egyenlőtlenségeket felszámolni kívánó törekvések legitimitásának.

Ugyanakkor a Magyar Ifjúság 2016 kutatás adatai szerint a 16 és 19 év közötti fiatalok fontosabbnak ítélték meg a szabadságot (4,5), mint az egyenlőséget (4,26) ($p = 0{,}000$). A megkérdezett fiataljainkra ennek pont az ellenkezője igaz: az egyenlőséget preferálják a szabadsággal szemben. Ennek az lehet az oka, hogy a megkérdezett fiatalok között a lányok felülreprezentáltak voltak, akik szignifikánsan egyenlőségpártibbak a 16 és 19 éves korosztályban a fiúknál a Magyar Ifjúság 2016 adatai alapján. Továbbá láthattuk a 2016-os ifjúságkutatás adataiból azt is, hogy a vallásosság pozitív hatással van mind az egyenlőség, mind a szabadság fontosságának a megítélésére is. A válaszoló fiataljaink pedig vallásosabbak az országos átlagnál.

Az értékek preferálása nem mutatott kapcsolatot az egyének nemével. Bár 2014-ben a szabadság értékével kapcsolatban a kereszttáblában felfedezhetők sajátosságok, annak ellenére, hogy ebben az esetben sem beszélhetünk szignifikáns

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

kapcsolatról (0,128). Feltűnő adat azonban, hogy a fiúknak sokkal jobban szórnak a szabadság fontosságára adott értékeik, míg a lányok magasabb arányban helyezték a szabadságot a legutolsó értéknek. 2014-ben a fiúk 19%-ánál szerepel az utolsó helyen a szabadság, míg a lányoknak a 43,6%-a szerint ez az ötből a legkevésbé fontos érték.

2019-re ez a két érték közelített egymáshoz: 25%-ra nőtt azoknak a fiúknak az aránya, akik szerint a szabadság a felsorolt öt értékből a legkevésbé fontos, míg 32,7%-ra csökkent a hasonlóan vélekedő lányok aránya. A szabadság értékére adott átlagok alapján sincs szignifikáns eltérés a fiúk (2,89) és a lányok (3,2) között, így a szabadság fontosságának megítélése nem függ a megkérdezett fiatalok nemétől. Nem így az egyenlőség és a tolerancia, ahol szignifikáns kapcsolat volt kimutatható a nemmel. Az egyenlőség értékeinél látható, hogy az első helyre magasabb arányban sorolták a lányok az egyenlőséget, viszont a második és a harmadik helyre már a fiúk értékelték sokkal magasabb arányban, mint ahogy a fiúk sokkal kisebb arányban helyezték az utolsó helyre az egyenlőséget, mint a lányok, akiknél nagyobb szórást mutatott ez az érték, míg a fiúk leginkább az első három helyre helyezték el az egyenlőséget (4. ábra). Az egyenlőségre adott átlagok nem mutatnak szignifikáns különbséget ($p = 0,116$), de a fiúk átlagai alacsonyabbak (2,23), mint a lányoké (2,64), azaz a fiúk fontosabbnak ítélték meg az egyenlőséget.

Ez ellentmond a Magyar Ifjúság 2016 kutatás adatainak, ahol a lányoknak szignifikánsabban fontosabb volt az egyenlőség, mint a fiúknak, de a kutatás adataiból az is kiolvasható, hogy a vallásosság mind az egyenlőség fontosságát, mind a szabadság fontosságát erősítette. Az adatainkból így az látszik, hogy az erősebb vallásosság megszüntette a lányok és fiúk között az egyenlőség szignifikánsan eltérő megítélését, és a kutatásunkban a fiúknak ugyanolyan fontos ez az érték, mint a lányoknak.

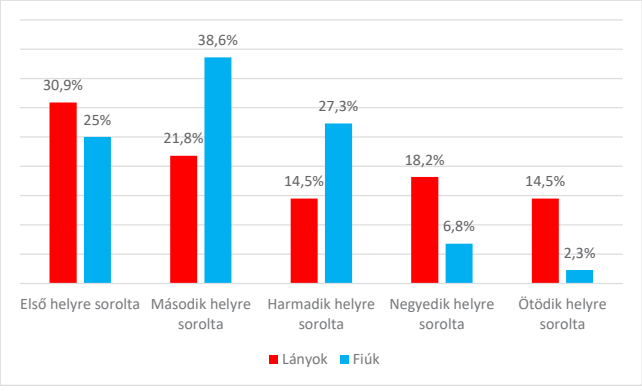

4. ábra. Az egyenlőség helyezései nemenként a másik négy értékhez viszonyítva 2019-ben (%) (N = 195) *Forrás:* Saját szerkesztés

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

A tolerancia értéke viszont egyértelműen a lányoknak a fontosabb. Az első három helyre magasabb arányban helyezték ezt az értéket, mint a fiúk, míg a két utolsó helyre a fiúk sorolták magasabb arányban. Így egyértelműen látszik, hogy a lányok elfogadóbbak másokkal, a mássággal szemben, azaz toleránsabbak (5. ábra). A Magyar Ifjúság 2016 kutatásban azt kérdezték a fiataloktól, hogy mennyire fontos az előítéletektől való mentesség, ami hasonlít a tolerancia értelmezéséhez. Az országos kutatás eredményei alapján is elmondható a 16 és 19 éves korosztály esetében, hogy a lányok (4,31) szignifikánsan (p = 0,011) fontosabbnak tartják az előítélet-mentességet, mint a fiúk (4,21). Arra, hogy a lányok toleránsabbak és szociálisan érzékenyebbek, mint a fiúk, több hazai kutatás is felhívta már a figyelmet (Thun 2007, Markos 2020).

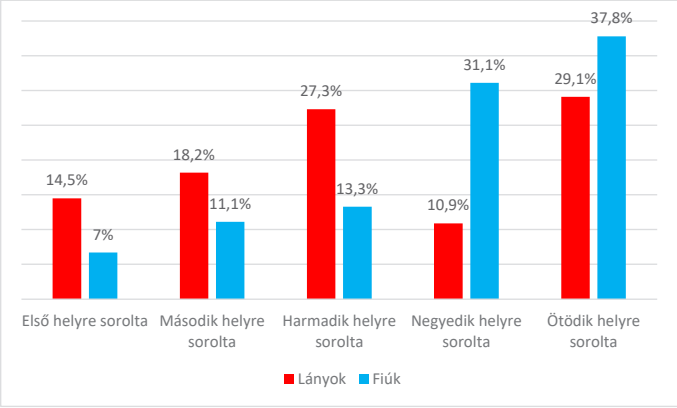

5. ábra. A tolerancia helyezései a másik négy értékhez viszonyítva 2019-ben (%) (N = 194)
Forrás: Saját szerkesztés

Összegzés

A tanulmányunkban a jó társadalom kialakításához szükséges értékeket kívántuk vizsgálni. Az ókori görög filozófusokra visszavezetve, az volt a kiindulópontunk, hogy a jól működő társadalomnak elsősorban igazságosnak kell lennie. Az elméleti részben az igazságosság filozófiai vizsgálatát és a szabadsággal és az egyenlőséggel kapcsolatos értékszociológiai elméleteket vettük sorba. Ezeken keresztül kétféle igazságosságot különböztettünk meg. Az egyiknél a szabadság jelenti az igazságosságot, az egyenlőség pedig káros; a másiknál viszont a szabadság és az egyenlőség együtt alkotja az igazságosságot.

Hazai kutatások fényében elhelyeztük a magyar társadalmat a kétféle igazságosságértelmezés tükrében, és megállapítottuk, hogy hazánkra inkább mind a társada-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

lom egészére, mind a fiatalokra „az egyenlőség igazságos”-felfogás a jellemzőbb. Tehát a magyarok inkább azt vallják, hogy az igazságosság értékéhez nemcsak szabadságra, hanem egyenlőségre is szükség van. A Magyar Ifjúság 2016 kutatása szerint különösen igaz ez a lányokra, akiknek fontosabbnak tűnik az egyenlőség absztrakt értéke, mint a fiúknak. Ugyanakkor ebben a kutatásban a fiatalok (16–19 korcsoport) összességében a szabadságot valamennyivel fontosabbnak ítélte meg, mint az egyenlőséget. Ebből is látszik, hogy a fiúk a szabadságot fontosabbnak tartják, mint a lányok. A hazai ifjúságkutatásból azt is láthattuk, hogy a vallásosság erősíti mind a szabadság, mind az egyenlőség értékének a megítélését. Míg más kutatások szerint (Pusztai 2011) a vallásosság hatással lehet az egyenlőség preferálására, míg a nem vallásosság a szabadság értékének erősítéséhez vezethet. A válaszoló fiataljaink vallásossága a kutatás öt évében csökkent, de még így is a Magyar ifjúság 2016 kutatásban kapott országos átlagoknál az adott korosztályt tekintve lényegesen magasabb.

Az általunk felsorolt öt érték értékeléséből látszik, hogy a válaszoló fiatalok számára 2014-ben a legfontosabb érték egyértelműen az igazságosság, míg 2019-ben ez az egyenlőség lett. Az igazságosság visszacsúszott a középmezőnybe, így a szabadság is megelőzi 2019-re, aminek a legellentmondásosabb a megítélése. A szolidaritás öt év alatt az utolsó előtti helyre került, miközben az utolsó, legkevésbé fontos érték az ötből továbbra is a tolerancia. Az igazságosság két típusának megítélése szempontjából az egyenlőség és a szabadság értékeinek az egymáshoz viszonyított megítélése a lényeges. Ebből a szempontból a tanulmányban azt láthattuk, hogy az egyenlőség megelőzte a szabadságot. A szabadságnak viszont nagyobb volt a szórása, így megállapíthatjuk, hogy egy egynegyedes kisebbségnek ez a legfontosabb érték, de a többiek jóval kevésbé ítélték fontosnak, mint az egyenlőséget. Így megállapítható, hogy a megkérdezett fiatalok háromnegyede az egyenlőségpárti igazságosság felé hajlik.

A válaszok nemenkénti bontásában 2014-ben megállapítottuk, hogy a lányoknak kevésbé fontos a szabadság értéke, mint a fiúknak, ami megegyezik az országos eredményekkel. 2019-re ezek a különbségek eltűntek, és a lányok szabadságértékelése nőtt, míg a fiúké csökkent, így szűkült a kettőjük közötti olló. Ebben az esetben nincs szignifikáns különbség a nemek között. Ezzel párhuzamosan a fiúknál egyértelműen nőtt az egyenlőség értéke, míg a lányoknál csökkent. Így a fiúknak szignifikánsan fontosabb az egyenlőség értéke, mint a lányoknak, ami ellentmond a Magyar Ifjúság 2016 kutatás 16 és 19 éves fiataljai eredményeinek, ugyanis országosan a lányok az egyenlőségpártibbak. Az eltérést egyértelműen a megkérdezett fiúk vallásossága eredményezheti, ami olyan erővel hat az egyenlőség fontosságának megítélésére, hogy megfordítja az országos tendenciát. Tehát a vallásosság a fiúkra nagyobb hatással van az egyenlőség megítélésében, mint a lányokra, akik a kutatások szerint alapból egyenlőségpártibbak. A vallásosság a Magyar Ifjúság 2016 kutatásban is szignifikáns kapcsolatot mutatott az egyenlőség fontosságának megítélésében. A lányok viszont szignifikánsan toleránsabbak lettek 2019-re, mint a fiúk. Ebben megegyeznek a Magyar Ifjúság 2016 kutatás hasonló korú lányaival.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6

Kutatásunk hipotézise beigazolódott, miszerint a megkérdezett fiataloknak az egyenlőség értéke fontosabb lesz a szabadság értékénél. Ezzel együtt az is bizonyítást nyert, hogy az igazságosságnak az egyenlőségpárti felfogása jellemzi a válaszoló fiatalokat. További eredményünk szerint a tolerancia és a szolidaritás értékének a megítélése alacsony szinten áll a fiataljaink értékrendszerében. Ugyanakkor a lányoknak szignifikánsan fontosabb a tolerancia, mint a fiúknak. Az utolsó két hipotézisünk viszont nem igazolódott be, ugyanis az eredményeink azt mutatják, hogy a lányok és a fiúk között nincs különbség a szabadság értékének megítélésében. Ugyanakkor a fiúknak szignifikánsan fontosabb az egyenlőség értéke, mint a lányoknak.

További vizsgálatok segíthetik a vallásosság igazságosságérzetet befolyásoló hatásának kimutatását, ezenbelül a szabadság és az egyenlőség absztrakt értékeinek a megélését egy vallásosabb közegben, és azt, hogy a vallásosság hogyan befolyásolja a fiatalok összességében meglévő értékrendszeri különbségeit. Mindezek időbeli követése is fontos, hogy tendenciákat lehessen felállítani mind a fiatalok, mind a vallásos fiatalok igazságérzetének változásairól, amiből következtethetünk az össztársadalom igazságosságeszményének a lassú változásaira, melynek társadalmipolitikai nyomon követése lehet a kulcsa a társadalom igazságos működéséhez, ami a feltétele egy jó működésnek, az értékteremtésnek és a fennmaradásnak.

Irodalom

Andorka R. (2006): *Bevezetés a szociológiába.* Osiris Kiadó, Budapest

Arisztotelész (1987): *Nikomakhoszi etika.* Európa Kiadó, Budapest

Bakacsi Gy. (2012): A globe-kutatás kultúraváltozóinak vizsgálata faktoranalízis segítségével (Cultural variables of the GLOBE research computed by factor analysis). *Vezetéstudomány,* 63(4): 12–22.

Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom.* Századvég Kiadó, Budapest

Bryk, A. – Lee, V. – Holland, P. (1993): *Catholic schools and the common good.* Cambridge, MA: Harvard University Press

Bujalos I. (2005): Igazságosság Amerikában. Hogyan gondolta tovább Michael Walzer John Rawsl elméletét. *Esély folyóirat,* 2005/3: 3–28.

Bujalos I. (2007): Az angol utilitarizmus a 19. században. *Magyar Tudomány, 2007/5.* 636.

Bujalos I. (2008): *Posztmodern liberalizmus.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen

Coleman, J. – Hoffer T. – Kilgore S. (1982): *High School Achievement: Public, Catholic and Private Schools Compared*. New York, Basic Books

Csákó M. (2007): *Tizenévesek demokráciaképe.* Politológus Vándorgyűlés, Pécs, 2007. június 22. Konferencia előadás-kivonat

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6

KÖZELKÉP

Csepeli Gy. – Neményi M. – Örkény A. (1992): Jövőtlen értékeink. Az igazságosság és igazságtalanságérzet alakzatai Magyarországon 1991-ben. In: Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*, TÁRKI, Budapest, 334–357.

Fromm, E. (2002): *Menekülés a szabadság elől.* Napvilág, Budapest

Giddens, A. (1999): Risk and responsibility. *The Modern Law Review,* 62(1): 1–10.

Hankiss E. (1977): Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia világából. Magvető Kiadó, Budapest

Hayek, F. A. (1991): „Szociális" vagy elosztási igazságosság. In: Ferge Zs. – Lévai K. (szerk.): *A jóléti állam.* T-Twins K., Budapest

Hofmeister-Tóth Á. (2016): Fogyasztói értékek, trendek és magatartás. *Vezetéstudomány,* 67. Marketingtudományi Különszám

Hofstede, G. (é. n.): *What about Hungary?* Forrás: https://www.hofstedeinsights.com/country/hungary/ (Utolsó letöltés: 2020. 01. 20.)

Inántsy-Pap Á. (2018): *Kontinuitás és pedagógiai érzékenység – A magyarországi görögkatolikus iskolák társadalmi funkciója.* Debreceni Egyetem, Doktori disszertáció. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/264687/inantsy_pap_agnes_disszertacio_titkositott.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Utolsó letöltés: 2020. 01. 19.)

Inglehart, R. – Baker, W. E. (2000): Modernization, cultural change and the pesistence of cultural values. University of Michigan: *American Sociological Review,* 65(1) (February): 19–51.

Inglehart, R. (1997): *Modernization and postmodernization. Cultural, economic, and political change in 43 societies*. New Jersey, Princeton University Press

Inglehart, R. – Welzel, Ch. (2005*): Modernization, cultural change and democracy.* New York and Cambridge, Cambridge University Press

Kapitány Á. – Kapitány G. (2012): Konszenzusok és ambivalenciák. Reflexiók egy értékkutatás eredményeihez. *Szociológiai Tanulmányok,* 2012/1. 199–223.

Kolosi T. – Tóth I. Gy. (2018*): Társadalmi riport 2018.* TÁRKI, Budapest

Kovács K. (2012): *Az egyenlőség felé. A hátrányos megkülönböztetés tilalma és a támogató intézkedések.* L'Harmattan, Budapest

Markos V. (2020): Úton a felelős állampolgári lét felé – Az iskolai közösségi szolgálat közvetlen és közvetett hatásai. Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ, Debrecen

Mill, J. S. (1980): *A szabadságról; Haszonelvűség.* Magyar Helikon, Budapest

Murányi I. (2016): Tizenévesek előítéletessége és demokráciához való viszonya. In: Nagy Á. – Oross D. (szerk.): *Ifjúságügy – Szöveggyűjtemény I.* UISZ Alapítvány, Budapest

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/6

Neumann-Bódi E. – Hofmeister-Tóth Á. – Kopp M. (2008): Kulturális értékek vizsgálata a magyar társadalomban Hofstede kulturális dimenziói alapján. In: Kopp M. (szerk): *Magyar lelkiállapot 2008.* Semmelweis Kiadó, Budapest. 365–373.

Örkény A. (1997): *Hétköznapok igazsága.* Új Mandátum, Budapest

Pál E. (2016): Értékkutatások – a fiatalok számára fontos értékek. EMOK – XII. Országos Konferencia – Hitelesség és Értékorientáció a marketingben, Debrecen

Platón (2008): *Állam.* Cartaphilis, Budapest

Pusztai G. (2011): Vallásosság és pedagógiai ideológiák. *Educatio*, Budapest. 20(1): 48–61.

Rawls, J. (1997): *Az igazságosság elmélete.* Osiris, Budapest

Schwartz, S. H. (2003): Univerzáliák az értékek tartalmában és struktúrájában. Elméleti előrelépések és empirikus próbák húsz országban. In: Váriné Szilágyi I. (szerk.): *Az értékek az életben és a retorikában.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 105–154.

Szabó-Tóth K. (2010): *…de mi van a férfiakkal? Férfiszerepek a változó Magyarországon.* Forrás: https://www.haromkiralyfi.hu/upload/files/dr_-szabo-toth-kinga---__de-mi-van-a-ferfiakkal.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 12. 23.).

Szigetvári T. (2016): Globális egyenlőtlenség és nemzetközi fejlesztéspolitika a katolikus társadalmi tanítás tükrében. *KÖZ-GAZDASÁG*, 11(4): 143–156.

Thun É. (2007): A neveléstudományi és oktatástudományi paradigmákról a társadalmi nemek elméleti kereteibe foglalva. *Educatio,* 2007/4: 623–636.

Tóth I. Gy. (2005): Jövedelemeloszlás. A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó

Tóth I. Gy. (szerk.) (2008): *TÁRKI – UniCredit Európai Társadalmi Jelentés 2008.* TÁRKI – UniCredit Bank, Budapest

Tóth I. Gy. (2008): The demand for redistribution. A test on Hungarian data. Sociologický Casopis. *Czech Sociological Review*, 44(6): 491–509.

Tóth I. Gy. (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében.* TÁRKI, Budapest

Tóth I. Gy. (2010): *A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének…* TÁRKI, Budapest

Törőcsik M. (2016): *A fogyasztói magatartás új tendenciái*. MTA Kézirat, Budapest

Ward, T. – Lelkes O. – Sutherland, H. – Tóth I. Gy. (2009): *European inequalities. Social inclusion and income distribution in the European Union.* TÁRKI, Budapest. www.tarki.hu/en/ publications/EI/european_inequalities09_toc.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 02. 04.)

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

A közigazgatás reformirányzatai Közép-Kelet-Európában[1]

SZAKOS JUDIT[2]

ABSZTRAKT

A tanulmány egyrészt a közép-kelet-európai közigazgatási reformirányzatok fejlődését kívánja összefoglalni a rendszerváltástól kezdve, másrészt a következő időszakot a térségben is meghatározó techno-gazdasági trendekre tesz kitekintést. Az új közmenedzsment (NPM) és a poszt-közmenedzsment doktrínák elterjedését és alakulását az egyes országcsoportokban Drechsler és Randma-Liiv (2014) korszakolása alapján tekinti át. Ezt követően arra vállalkozik, hogy bemutassa a technológiai fejlődés okozta főbb kihívások és lehetőségek tág értelemben vett közigazgatási és kormányzati aspektusait. A vállalkozó állam koncepció beemelésével megmutatja, hogy az egyes átfogó problémák (wicked issues) megoldása aktív állami szerepvállalást igényel, amely várhatóan a közigazgatás reformirányainak alakulására is hatással lesz.

KULCSSZAVAK: közigazgatási reform, új közmenedzsment, poszt-közmenedzsment, techno-gazdasági paradigmák, vállalkozó állam

ABSTRACT

Public administration reforms in Central-Eastern-Europe

The goal of this paper is in one hand to summarize how public administration reform trends have spread in Central-Eastern-Europe since the transition, on the other hand to overview the techno-economical paradigms which can determine the near future in the region. To analyse spreading and development of New Public Management to Post-NPM doctrines periodization of Drechsler and Randma-Liiv (2014) is being used. At the end threads and opportunities related to technological development are aimed to be found in relation with public administration and governance. Using entrepreneurial state's concept shows that solving wicked issues needs active state's involvement, which might have a strong effect on public administration's reform as well.

KEYWORDS: public administration reform, New Public Management, Post-NPM, techno-economical paradigms, entrepreneurial state

[1] A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés" elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett Innovatív, Tanuló Közigazgatás Ludovika Kiemelt Kutatóműhely keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

[2] Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Kar, Közszervezési és Infotechnológiai Tanszék, e-mail: szakos.judit@uni-nke.hu

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Bevezetés

A technológiai-gazdasági paradigmák okozta várható változások és a vállalkozó állam koncepció beemelésével megjelenő aktív állami szerepvállalás az egyes átfogó problémák megoldása kapcsán előrevetíti, hogy ezek a folyamatok várhatóan a közigazgatás reformirányainak alakulására is hatással lesznek. Ahhoz, hogy ezeket térségünk képes legyen adekvátan kezelni, szükséges megismerni a közigazgatási reformirányzatok kiindulási pontjait, fejlődési pályáját és sajátos nehézségeit is, hogy megfelelő alapokra lehessen építeni az átalakításokat.

Különösen fontos ez annak tükrében, hogy a globalizáció[3] tovább erősíti azt a már 2007-ben megfogalmazott tételmondatot, miszerint az állampolgárok nem képesek eldönteni, hogy a kormány teljesítményének vagy a külső tényezőknek következménye a jólétük az adott időszakban (G. Fodor – Stumpf 2007). Ennek megfelelően pedig akár kételkedünk abban, hogy a kormányzati teljesítmény mérhető (Pesti 2004), akár az értékelés megvalósíthatósága mellett érvelünk (Gajduschek 2014), egyik álláspont sem jelenti azt, hogy ne kellene vitát folytatni arról, hogy mely állami feladatok teremtenek értéket a közösség számára, és azokat milyen módon kellene megvalósítani. Ehhez a párbeszédhez pedig – ismert korlátai figyelembevételével – folyamatosan újabb és újabb eszközöket biztosít a digitalizáció, hiszen a gazdasági-társadalmi viszonyok dinamikája az államot is az adekvát válaszok újratervezésére készteti.

A trendek megértéséhez és új utak keresésének lehetőségéhez jelen tanulmány azzal kíván hozzájárulni, hogy egyrészt először rövid elméleti áttekintést ad a közigazgatási reformok témájáról, másrészt az új közmenedzsment és a neoweberiánus irányzatot is magába foglaló poszt-közmenedzsment doktrínák[4] szerepével foglalkozik Közép-Kelet-Európában a releváns nemzetközi szakirodalom felhasználásával, kiemelve az új-közmenedzsment és a (neo)weberi megközelítés időben és térben váltakozó hangsúlyeltolódásaira. Említést tesz továbbá a modernizációhoz kötődő útkeresés kevésbé meghatározó kezdeményezéseiről is.

Végül a várható irányokat befolyásoló folyamatok áttekintésére tesz kísérletet azzal, hogy igyekszik bemutatni a technológiai fejlődés okozta főbb kihívások és lehetőségek tág értelemben vett közigazgatási és kormányzati aspektusait.

A szerző bízik benne, hogy az áttekintés hozzájárul a korábbi reformok által determinált jelenlegi folyamatok megértéséhez és a jövőbeli tervezéshez.

[3] Vö. Boda (2006).

[4] A doktrína és az irányzat terminológia elhatárolása Rosta alapján: az új közmenedzsment és a poszt-közmenedzsment doktrína, míg például a neoweberiánus állam vagy az új közkormányzás irányzatok (Rosta 2015).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

1. Közigazgatás és reform: elméleti alapok

A közigazgatási reform definíciója a következőként határozható meg: „a közigazgatási szervezetek struktúrájának, folyamatának, és/vagy kultúrájának a szándékos változtatási kísérlete a (valamilyen értelemben történő) javítás irányába" (Pollitt – Bouckaert 2017: 2). Itt a szerzők a meghatározásban – többek között – a közigazgatás hatékonyságának növelését, az ügyfelek[5] iránti fokozottabb felelősségvállalást, továbbá a célok elérésére tett nagyobb erőfeszítést értik.

Hajnal (2004) foglalja össze, hogy a vonatkozó angol terminus, mellyel a később bemutatott elméletek is alapvetően operáltak, nem egyenlő a magyar közigazgatási reform kifejezéssel, annál tágabb kerettel foglalkozik: így a közigazgatás átfogóbb értelmezésével összefüggő reform is tágabb keretben értelmezhető.

Az egyes konkrét irányzatok megértését a következőkben összefoglalt multidiszciplináris elméleti alapok támasztják alá Jenei (2007) logikája mentén.

1.1. A KÖZÖSSÉGI VÁLASZTÁS ELMÉLETE

A közösségi választás (public choice) elméletekkel foglalkozó iskolák egyrészt a magánszektor működését alapul véve, másrészt az önérdek-maximalizáló technokrácia működését kritizálva dolgozták ki a közigazgatás lehetséges reformirányát. Kritikájuk alapja, hogy a közpolitikai döntéshozatalban a jellemzően saját érdekeit szolgáló bürokrácia kedvezőtlenül befolyásolja a közigazgatás működését, mely így nem a közérdeket szolgálja.

Itt megjelenik a pártok szavazatmaximalizálási törekvése és a közintézmények folyamatos, öncélú növekedési törekvései. A közigazgatás és a politika ilyen irányú, egymást korlátozni nem tudó, sőt gyakran egymást támogató elhajlása ellen az elmélet szerint a verseny bevezetése szükséges, így valósítható meg a közjó. Niskanen (1973) szerint az önérdek e maximalizálása megfeleltethető a vállalkozások profitmaximalizáló magatartásának. Mueller (1979) szerint pedig a közgazdaságtan politikai tudományokban való alkalmazásaként értelmezhető a közösségi választás elmélete, így egyrészt a közszektor szereplőinek egyéni érdekmaximalizálását, másrészt a közigazgatási szervezetek mint egyének összességének figyelembevételét tartja kívánatosnak, bevonva a „homo oeconomicus" elméletet a párbeszédbe (Jenei 2007).

Bár empirikusan nem volt igazolható az elmélet minden tézise, fontos szerepe volt az új közmenedzsment irányzat kialakulásában (Rosta 2012).

[5] Ügyfél ebben a meghatározásban a közigazgatás szolgáltatásait igénybe vevő összes polgár.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

1.2. NEOINSTITUCIONALISTA ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEK

Az institucionalista elméletek az egyéb gazdasági és társadalmi tényezők mellett az intézményeknek is meghatározó szerepet tulajdonítanak. Az intézmények kényszerek, melyek szabályok és normák alapján megjelenő formális és informális jog, kötelezettség formájában jelenik meg. Ezzel együtt a neoinstitucionalizmus képviselői a politika és a gazdaság elválasztásának elméleti hátterével foglalkoznak, a piaci kudarcok mellett kiemelték a közintézményi kudarcok figyelembevételének fontosságát is.

Az elmélet szociológiai és közgazdaságtani irányzatait különböztethetjük meg. A szociológiai neoinstitucionalizmus szervezetelméleti alapokon nyugszik, alaptézisei szerint az intézmények és a társadalmi értékek elválaszthatatlanok, azonban előbbi hatása nagyobb a társadalmi interakciókra. A kudarcok minimalizálását hirdetik annak elkerülhetetlenségére hivatkozva, miközben a formális szabályok elsődlegességét tartják érvényesnek. Fejlődési pontként jelenik meg a fizikai infrastruktúra, a demográfiai struktúra és a történeti fejlődés állomásai, továbbá a köztisztviselők személyes hálózatai. Utóbbi a tanuló közigazgatás szempontjából fontos, attól függetlenül, hogy több kritikával is illették az irányzatot.

A másik irányzat a gazdasági neoinstitucionalizmus, amit az új intézményi közgazdaságtan képvisel. Itt megjelenik a megbízó-közvetítő elmélet (Moe 1984), mely összetett viszonyt egészíti ki az információs aszimmetria és a közösségi választásnál már megismert egyéni haszonmaximalizálás. Az irányzaton belül megkülönböztethetjük a tranzakciós költségek gazdaságtanát, mely szervezeti folyamatok vizsgálatával foglalkozik a közintézmények és a piac összehasonlítása tekintetében. Itt is megjelennek az információs kudarcok, a teljesítményértékelés nehézségei és a felek közötti bizalom hiánya.

A neoinstitucionalista irányzat legnagyobb gyengesége a túlzott egyszerűsítés, nem veszi figyelembe, hogy „a közintézmények működését szociális, kulturális, jogi és erkölcsi tényezők is befolyásolják” (Jenei 2007: 46).

1.3. A KÖZSZOLGÁLATI ORIENTÁCIÓ

A közszolgálati orientáció tana[6] a közösségi választások egyik alternatívájaként kialakult nagyhatású irányzat, mely a helyi közintézmények megerősítését tűzte ki célul a humán erőforrás irányából – magába foglalva irányítási, motiválási és csoportmunkát érintő kérdéseket –, így biztosítva a kiemelkedő minőségű közszolgáltatásokat. Az irányzat elveti a közszektor teljes piacosítását, azonban bizonyos elemeket beépítendőnek tart. Mivel az irányzat a képviseleti és a közvetlen demokrácia eszkö-

[6] Public Service Orientation, PSO.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

zeit is ötvözi, bevezetése újszerű, közösségi igényekre fókuszáló megközelítéseket igényel. Gyakorlati alkalmazását azonban sokszor megnehezíti a köztisztviselők ellenállása, valamint az átképzés és információs technológiai beruházások pénzügyi korlátja.

A közszolgálati orientációban megjelenő magán- és közszféra modelljeinek jellemzőit foglalja össze a következő táblázat:

1. táblázat. A közszolgálati orientációban megjelenő köz- és magánszektorbeli jegyek

Magánszektor modell	**Közszektor modell**
egyéni döntés a piacon	kollektív döntés a politikában
igény és ár	erőforrás-szükséglet
egyéni cselekedetekre történő szorítkozás	nyitottság a közös cselekedetekre
piaci méltányosság	a szükséglet méltányossága
a piaci megelégedettség kutatása	az igazságosság kutatása
fogyasztói szuverenitás	állampolgárság
a verseny mint a piac eszköze	kollektív cselekvés, mint a politika eszköze
a „kilépés" mint ösztönzés	a véleménynyilvánítás mint feltétel

Forrás: Pollitt (1993: 155)

1.4. A 4 M-MODELL

A reformpályák nemzetközileg elismert csoportosítását foglalja össze a négy M-modell, melynek különböző kombinációi figyelhetők meg a valóságban. A rövidítés fenntartás-megőrzés (maintain), modernizálás (modernize), piacosítás (marketise) és minimalizálás (minimalise) irányzatokra utal (Pollitt – Bouckaert 2017). Ezen belül a fenntartási és megőrzési reformpálya a hagyományos irányítás erősítését, feszesebb költségvetést és korrupcióellenességet, a pazarlás megszüntetését hirdeti – ez azonban nem jelenti az alkalmazkodás romlását, sok esetben épp ez segíti a változó körülményekhez való igazodást. A második, modernizációs pálya „a költségvetés-készítés, a számvitel, az emberierőforrás-gazdálkodás, a szervezeti működtetés és finanszírozás, valamint a szolgáltatások gyorsabb és rugalmasabb módját fejlesztik ki" (Jenei 2007: 23). Ez megvalósulhat a köztisztviselők deregulációs törekvései által, illetve az állampolgárok bevonásával. Az irányzat figyelembe veszi a társadalmi igényeket és fontosnak tartja a demokratikus legitimációt. A piaci mechanizmusok, értékorientációk és technikák közigazgatáson belüli alkalmazására építő harmadik fejlődési pálya a hatékonyságnövelés és a felelősség erősítése miatt többek között a verseny, a költség-összehasonlítás és az úgynevezett voucher rendszer használatával operál. A minimalizálás irányzata ezzel szemben nem a fent említett

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
www. metszetek.unideb.hu

piaci eszközök közigazgatásba való beépítésével akar eredményeket elérni, hanem a közigazgatási feladatokat kívánja átadni a magánszféra szereplőinek. A kiszerződés és a privatizáció mint a minimalizálás leggyakoribb eszköze azonban magában hordozza az állam kiüresítésének veszélyét.

Nem jelenthető ki azonban egyik vagy másik irányzat elsőbbsége sem, mind rendelkezik előnyökkel és hátrányokkal is, gyakorlati alkalmazásukból pedig a közigazgatási reformok különböző típusai rajzolhatók ki: a minimalizálási és piacosítási pálya kombinációja jellemzi az új közmenedzsment[7] elméletét. A megőrzési-modernizációs pálya pedig a neoweberiánus[8] irányzat kialakulásához vezet el. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy ezek az elméletek nem egy légüres térben formálódnak, az irányzatok megfelelő kérdésfeltevései, a hibákból és „vadhajtásokból" való tanulás, továbbá az egymás tevékenységére adott kritikus válaszok és reflexiók mind-mind a közigazgatási innovációt vitték előre.

2. Közigazgatási reformirányzatok Közép-Kelet-Európában[9]

A közép-kelet-európai régió[10] fejlettsége és közös államszervezeti múltja összehasonlítható. A különböző reformirányzatok bevezetése is közel egy időben – azonban eltérő intenzitással és sikerességgel – valósult meg, így azok is vizsgálhatók a nemzetközi összehasonlítás módszerével. Az egyedi kiindulási pont, múltban megfigyelhető eltérő eredményesség, valamint útkeresés érdekes adalékul szolgálhat számunkra a 21. századi kihívásokra való reagálási minták jövőbeli elemzéséhez.

A térség országainak közös jellemzője, hogy a rendszerváltás előtti államszocializmusban nem alakult ki a modern értelemben vett államszervezet és a piacgazdaság. A reformirányzatok így egy ki sem alakult struktúrát kívántak jobbá tenni már azelőtt, hogy a szilárd alapok, gazdasági és jogrendszer, a piacgazdaság viszonyaihoz alkalmazkodni tudó társadalom és kultúra kialakulhatott volna.[11] A társadalom, az

[7] New Public Management, NPM.
[8] Neo-Weberian State, NWS.
[9] A Közép-Kelet-Európa terminus a nemzetközi szakirodalom tükörfordítása.
[10] Jelen tanulmányban Közép-Kelet-Európa alatt az Európai Unióhoz 2004–2013 között csatlakozott tagországokat értem – Ciprus és Málta kivételével – azok földrajzi elhelyezkedésére és intézményi örökségére tekintettel. Ezen országok: Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia, Románia.

Drechsler – Randma-Liiv (2015) alapján ide értem továbbá Kelet-Németországot is posztszocialista múltja miatt, azon témák tekintetében, ahol megfelelő források elérhetőek az országrész közigazgatási reformjáról.
[11] Ezen viszonyok miatt lehetséges az országcsoportot egy blokként kezelve elemezni a továbbiakban azzal, hogy minden ország egyéni jegyekkel bír – és ahogy az államszocializmus idejében a közös alap mellett sem mutattak egységes képet, úgy a különböző reformirányzatok beépítése is más-más hatásokkal bírhat az egyes területeken.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

intézményrendszer és a kulturális háttér azonban minden országban befolyásolja a szakpolitika alkotás kimenetelének sikerét (Randma-Liiv 2007).

Az egyes doktrínák és hatások elemzésekor Drechsler és Randma-Liiv (2015) a következő korszakokat különbözteti meg: 1988 és 1996 között a transzformáció időszakáról beszélhetünk a régióban, minden országban széleskörű politikai, gazdasági és közigazgatási reform valósult meg. Ekkor már megjelent az új közmenedzsment irányzat, amely hatással volt a reformokra. A következő szakasz 1997 és 2004, illetve 2007 közé esik és az európai uniós csatlakozások időszakát foglalja magába. A közösséghez való csatlakozást követően kezdődött el a reformok finomhangolása a különböző irányzatok között. Összehasonlításként Nyugat-Európában a következő szakaszokat különbözteti meg a szerzőpáros: az 1980-as évektől teret nyer az új közmenedzsment doktrína, mely 1995 körül szenvedte az első törést, ekkor jelentek meg az első komoly kritikák. 2000 körül még mindig védhető volt a doktrína, de már empirikus bizonyítékok szóltak ellene. A szerzők megközelítése szerint azonban elveszítette hitelét az új közmenedzsment 2005 óta[12] és a poszt-közmenedzsment irányzatainak virágkora kezdődött meg. Vizuálisan a két földrajzi egység fejlődését az 1. ábra foglalja össze. Itt egyértelmű időbeli megkésettség olvasható le a nyugat-európai és a térség országai között.

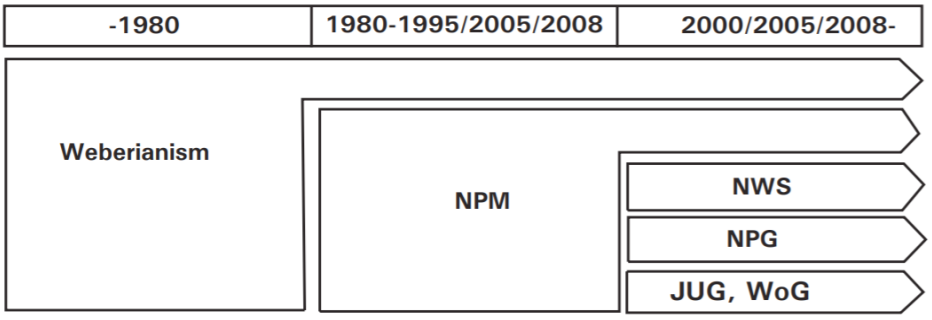

1. ábra. A közigazgatási reformirányzatok időbeli megjelenése Nyugat-, illetve Közép-Kelet-Európában. *Forrás:* Drechsler – Randma-Liiv (2015: 38)

Ma a technológiai és társadalmi változások ismételten új kihívások elé állították a közigazgatást, ami további változásokat, paradigmaváltást indukált. A tanulmány befejező része ezeket a trendeket kívánja felvillantani.

[12] Ez azonban nem tartja vissza a szakértők egy csoportját attól, hogy akár saját meggyőződése, akár saját érdekei miatt továbbra is ennek a doktrínának a bevezetését szorgalmazza.

Horváth M. (2011) ezzel szemben arról ír, hogy az új közmenedzsment az 1980-as években élte „hőskorát", utána már csak egy menedzsment eszköztárrá változott, úgy, mint programtervezés, stratégiaalkotás stb.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

2.1. TRANSZFORMÁCIÓS SZAKASZ (1989–1996)

A közép-kelet-európai országokban bekövetkezett rendszerváltás után az országok reakciói nagyjából azonos mintát követtek. A vizsgált periódusban népszerű új közmenedzsment módszereinek adaptációja megfigyelhető valamennyi vizsgált országban. A korábban említett stabil államszervezet kiépítése nélkül történő reformirányzat-követés azonban több helyzeti sajátosságban gyökerezik.

A stabil átmenethez jó közigazgatási rendszerre, magasan képzett köztisztviselőkre, valamint a független állam koncepciójának megértésére van szükség – egyszerre, tehát a sikeres rendszerváltás mindhárom tényező megvalósulását feltételezi (Drechsler 2000). Ez azonban nem volt adott az időszakban. Ezzel analóg módon megjelenő probléma a nemzetközi gyakorlatokból történő tanulás módja. Randma-Liiv (2007) foglalja össze a különböző reformpolitikák rendszerváltás utáni mechanikus átvétele (policy transfer), illetve az ezekből való tanulás, a tanulságokból – jó és rossz példákból egyaránt – való országspecifikus irányok beépítése (policy learning) közötti különbséget és annak fő okait. A két mód közül az utóbbi képes az országspecifikus adottságokat figyelembe venni. Az egykori szocialista kelet-közép-európai országokban ugyanakkor jellemzően a mechanikus intézménytranszfer valósult meg, melynek fő okai az átmenet során az idő-, szakember-, tudás- és pénzhiányban keresendők.

Ezen belül az időkorlát úgy ragadható meg leginkább, ha belegondolunk: a rendszerváltások idején a folyamatok gyors és radikális átalakulással jártak, a kormányzatoknak kész, egyszerűen átemelhető megoldásokra volt szükségük, mintegy krízishelyzet analógiájára próbálták megoldani a kialakult helyzetet – tekintet nélkül a helyi társadalmi-gazdasági és bevezetési környezetre.

A szakemberhiány oka abban volt kereshető, hogy a korábbi közigazgatási dolgozóknak nem volt meg a szükséges tudásuk a demokratikus államszervezet működtetésére. A rendszerváltás előtti „káderek" nem rendelkeztek megreformálható tudással és motivációval,[13] így ezen a területen is kvázi újjáépítésről beszélhetünk (Drechsler – Randma-Liiv 2015). Ez egyrészt determinálta annak a lehetőségét, hogy a különböző szakpolitikák megfelelő implementáció mentén kerüljenek beépítésre, hiszen nem volt meg az elemzési kapacitás, másrészt külföldi szakértők bevonását tették indokolttá. A külföldi szakemberek azonban nem ismerték megfelelően a helyi viszonyokat ahhoz, hogy egy más országban bevált modellt megfelelően adaptáljanak. Továbbá érdekeltek voltak olyan rendszerek felépítésében, mely az ő munkájuknak és megélhetésüknek kedvez hosszú távon. Inverz módon ehhez kapcsolódik a tudáshiány is: az implementálni kényszerülők sok esetben csak az ország dokumentált jogi tételeit ismerték a követett nyugati mintának, annak kontextusát

[13] Jellemzően politikai és ideológiai hátterük volt erős.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

már nem, az ezen alapuló – konzultáció nélküli – szövegszerű átvétel pedig magában hordozza a körülményekhez való szerves alkalmazkodás hiányát.

Hozzáadódik mindezekhez a pénzhiány, mely szintén a „kész" modellek átvétele felé terelte a döntéshozókat, hiszen ezzel megspórolhatóak voltak az új metódusok kidolgozásával járó költségek. Gyakran a segélyek is e módszerek bevezetésével voltak párhuzamba állíthatók, így „kínálat alapúvá" vált a potenciális közpolitikák bevezetése közötti szelektálási lehetőség (Randma-Liiv 2007). Mind a Világbank, mind a Nemzetközi Valutaalap ezen meglévő minták átvételét szorgalmazta. Forráshiányra vezethető vissza az is, hogy nem állt rendelkezésre megfelelő erőforrás ahhoz, hogy versenyképes bérekkel építsenek ki felkészült közigazgatási állományt, mely azonban a sikeres államépítés egyik sarokköve. Megoldásként a hagyományos, weberi közszolgálati ethoszhoz tértek vissza, mely az elismerésre, a kiszámítható életpályamodellre és az ezzel járó biztonságra építkezik. Ebben a tekintetben tehát a közép-kelet-európai országok teljesen szembementek a NPM alapelveivel (Drechsler – Randma-Liiv 2015).

A fenti problémák ismerete mellett egyértelmű, hogy a rendszerváltás során – mivel korábbi gyakorlatok nem léteztek az átmenetre – az abba kódolt hibák elkerülhetetlenek voltak, csak azok mértéke volt csökkenthető.[14] Az új közmenedzsment sok tekintetben tehát a legkézenfekvőbb megoldás volt, azonban annak „szerepét túlbecsülni, egy reformideológiaként implementálni az irányzatot és ezt tartani a fő célként a közigazgatási rendszer reformja során a rendszerváltó országokban egy alapvető hiba" (Nemec 2010: 31). A 2008-as gazdasági válsággal azok számára is bebizonyította az NPM, hogy önmagában még a nyugati országokban sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, akik addig szkeptikusak voltak a kritikákkal szemben.[15] A doktrínát érő legfőbb kritika, hogy nem látható hatékonysági, hatásossági és minőségi javulás a NPM-reformok következményeként (Noordhoek – Saner 2005), sőt az akár csökkent is a kiinduló eredményekhez képest (Pollitt – Dan 2013).

Maga az angolszász eredetű új közmenedzsment két szinten fogható meg: egyrészt üzleti, piaci elveket és módszereket emel át és épít be a magánszférából a közszférába az állam neoliberális felfogásának megfelelően, másrészt konkrét eszközöket és technikákat értünk alatta. Utóbbi módszerek lehetnek a teljesítménymenedzsment, az ügyfélközpontúság, a közszolgálati előmeneteli rendszer eltörlése, a közszféra és a magánszféra együttműködése, a hierarchikus szervezeti szintek csökkentése, a teljes körű minőségirányítás, a kiszerződés és a privatizáció. Később ez kibővült a decentralizáció, állampolgári bevonás és átláthatóság elveivel is

[14] Balázs (2011) munkájában foglalja össze a tudományos közösség által támogatott, nagy szakmai gondossággal kidolgozott kormányzati reformprogramokat, melyek igyekeztek fokozatosan a rendszerváltástól egészen 2006-ig az államigazgatási és az önkormányzati igazgatási diszfunkciókat korrigálni.

[15] Kivételt képez ez alól a CANZ-országokként is emlegetett: Kanada, Ausztrália és Új-Zéland. Azonban még itt is megfigyelhető egyfajta visszalépés, például Új-Zéland a 2000-es évek második felében visszavásárolta a vasúttársaságát (KiwiRail) (Drechsler – Randma-Liiv 2015).

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

(Drechsler – Randma-Liiv 2015). A később megjelenő irányzatok is számos elemét felhasználták ennek az eszköztárnak, ezért látható, hogy az alapvető probléma nem feltétlenül az egyes módszerekben önmagukban keresendő.

Ugyanakkor azt is fontos kiemelni, hogy a két szféra motivációja különböző, a költségcsökkentés és a gyorsaság nem előzhet meg olyan, az állam felelősségi körébe tartozó demokratikus követelményeket, mint annak szabályozó szerepe, egyenlőségre törekvő irányultsága vagy a tisztességes eljárás alapelve (Drechsler – Randma-Liiv 2015). Ez azonban – a korábban részletezett okokból kifolyólag, kevés kivétellel – nem tántorította el a közép-kelet-európai országokat az NPM-eszközök (2. ábra) minél szélesebb körének alkalmazásától, ezzel is bizonyítva elkötelezettségüket a Nyugat irányába.

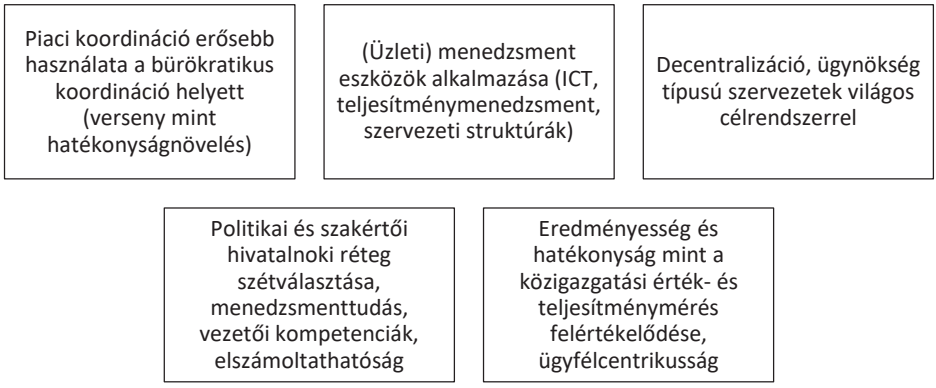

2. ábra. A NPM-doktrína legfőbb javaslatai
Forrás: Rosta (2015: 206) alapján saját szerkesztés

2.2. AZ EU-CSATLAKOZÁS ELŐKÉSZÍTÉSE (1997–2004/2007)

Számos reform került beépítésre a csatlakozás előkészítésének időszakában, kiemelt figyelemmel a közösségi vívmányokra.[16] A korábban, nemzetközi pénzügyi szervezetektől érkező, NPM-orientációjú nyomással szemben az Európai Unió tagjelölt országokkal szemben támasztott elvárásai alapvetően közelebb álltak a weberiánus, Rechtsstaat jellegű hagyományokhoz, mint az új közmenedzsment doktrínához. Közigazgatási alapelvként fogalmazták meg a jogbiztonságot, a megbízhatóságot és kiszámíthatóságot; a nyitottság és átláthatóság követelményét; a jogi elszámoltathatóságot; valamint a hatékonyság és eredményesség elvét (Meyer-Sahling 2011).

[16] Acquis communautaire.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

KÖZELKÉP

Részletesebben megvizsgálva, Meyer-Sahling (2011) a közigazgatás személyi állományával kapcsolatban tíz minimumfeltétel-csoportot írt le, amit a csatlakozni kívánó országoknak abban az időben[17] teljesíteniük kellett:

- önálló közigazgatási stratégia (civil service policy) és ennek jogszabályba ültetése a pártatlanság, a jogi elszámoltathatóság és a jogi kiszámíthatóság alapelveivel;
- önálló egység a közigazgatáson belül az első pontban lefektetett stratégia központi koordinálására és menedzsmentjére. Megkötés nélkül alakíthattak ki ilyet a tagállamok, de az önálló szervezek és az ügynökségek alapítását erre a célra kiemelten támogatta az EU;
- nyilvánosan meghirdetett állások és verseny a közszolgálati pozíciókért a nyitottság, a hatékonyság és az egyenlő hozzáférés eléréséhez;
- kötelező, egységes írásbeli vizsga minden közigazgatásba jelentkezőnek, biztosítandó a teljesítmény alapú kiválasztást, az igazságos és egyenlő elbánást;
- különös figyelmet kapott a szakmaiság és a politikamentesség a közigazgatás felső vezetői között a pártatlanság biztosításához (a bérezésben is);
- védelem a köztisztviselők politikai alapon történő eltávolításának megelőzéséhez;
- átlátható és kiszámítható fizetési rendszer bevezetése a mérlegelési jogkör minimalizálásával, valamint olyan nagyságrend biztosításával, ami a tehetséges munkavállalókat képes a közigazgatáson belül tartani;
- átlátható és kiszámítható teljesítményértékelési rendszer, ami összhangba hozható a jutalmazási rendszerrel a fenti elvek megtartása mellett;
- a közigazgatásban dolgozók folyamatos képzésének biztosítása a hatékonyabb munkavégzés érdekében és a tréningekhez megfelelő feltételek megteremtése;
- a köztisztviselők jogainak és kötelezettségeinek deklarálása a szakmai integritás, a politikai semlegesség és a pártatlanság alapelveinek biztosításához.

Ezek a feltételek világosan követték a hagyományos bürokrácia elveit. Ezzel párhuzamosan az új közmenedzsment terjedése a közigazgatási struktúrában főként az ügynökségeken keresztül jelent meg. Közép-Kelet-Európában ez a szervezeti forma nem volt előzmény nélküli, már az 1980-as években is elterjedt volt. A vizsgált időszakban azonban további gyarapodás volt megfigyelhető, immár a modern demokrácia kiépítéséhez és az EU-hoz való csatlakozáshoz kapcsolódva.

[17] A követelményrendszer, amit a leendő tagországoknak kell teljesíteniük, azóta is csak minimális módosításokon ment keresztül.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

Félig önálló szervezetek vagy egységek	Jogilag önálló szervezetek	Magán vagy magánjog alapú szervezetek
• Jogi önállóság nélkül, de bizonyos igazgatási autonómiával	• Jogilag önálló szervezetek igazgatási autonómiával (jogszabályon alapulnak)	• Az állam által, vagy az állam nevében alapított magán vagy magánjog alapú szervezetek állami többségi tulajdonban

3. ábra. Ügynökségtípusok
Forrás: Van Thiel (2011: 18) alapján saját szerkesztés

A térségben a jogi önállóság nélküli szervezeti forma dominált[18], illetve az ügynökségeknek delegált feladatok száma magas volt a vizsgált országokban, kivéve Magyarországon. Kritikaként megjelenik, hogy az ügynökségek kialakítása mögött nem volt valódi koncepció – ahogy a rendszerváltó országok közigazgatás-kialakítása mögött általában véve sem – és egy ad hoc jellegű, feladatbővülésre reflektáló, de nagymértékű szervezeti terjeszkedés kezdődött. A szervezetrendszer racionalizálása a 2000-es években kezdődött meg, országonként változó ütemben az ügynökségek túlburjánzására adott válaszreakcióként (U-turn) (Randma-Liiv – Nakrošis – Hajnal 2011).

A Pollitt-Bouckaert-féle – korábban bemutatott – 4 M-modell pillérei közül az országcsoport a *modernizáció* útját követte a *minimalizációra* való törekvés beépítésével, azonban mindenhol országspecifikus megoldások is megjelentek (Van Thiel 2011).

2.3. AZ EU-CSATLAKOZÁST KÖVETŐ INTÉZMÉNYRENDSZERI FEJLŐDÉS

A csatlakozás után az új tagállamok egyrészt elkezdték finomítani a közigazgatási reformfolyamataikat, másrészt reagáltak a 2008-as globális pénzügyi válság közigazgatással szemben támasztott kihívásaira. Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyoznunk, hogy az új tagállamok számára a tagság megszerzése után nem volt többé ösztönző erő arra, hogy a csatlakozáshoz teljesített feltételeket fenntartsák (Meyer-Sahling 2011). Kiemelendő továbbá, hogy a válságnak ugyan látható hatása volt, ez azonban nem indított meg alapvető strukturális reformokat. A kapcsolódó lépések többsége nem felelt meg a hosszú távra átgondolt, fenntartható és a korábbi vezetés hibáiból tanuló stratégia igényének, a másik oldalról pedig a megvalósult reformok nem köthetők közvetlenül a krízishez a legtöbb ország esetén (Randma-Liiv – Kickert 2017).

Ettől az időszaktól kezdve a közigazgatás személyi állományát tekintve három fejlődési utat figyelhetünk meg az egyes országoknál (4. ábra). A balti államokban a

[18] A lehetséges típusokról lásd a 3. ábrát.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

közigazgatás személyi állományának további fejlesztése figyelhető meg. Ezzel szemben Szlovákiát, Csehországot, Lengyelországot és Szlovéniát a visszafelé fordulás tendenciája jellemezte. Szlovákia például nyíltan bírálta az uniós követelményeket azok hatékonyság ellen ható és merev megközelítése miatt. Magyarország egyik csoportba sem illeszkedik, külön kategóriát alkot a Meyer-Sahling által vizsgált nyolc országból. Megfigyelése szerint itt egy erős, új közmenedzsment alapú reform bontakozott ki a 2000-es évek második felében (Meyer-Sahling 2011).

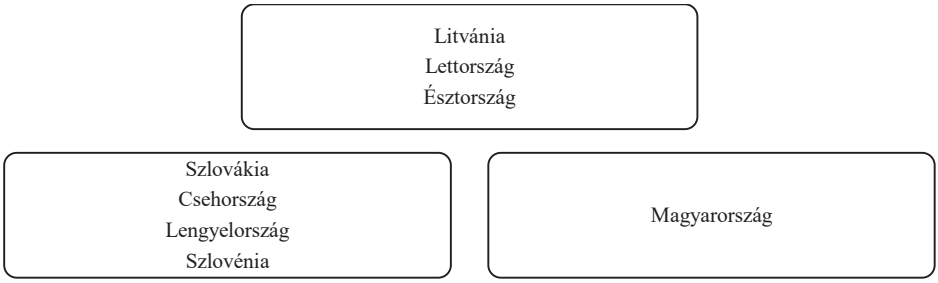

4. ábra. Országcsoportok az EU-csatlakozás utáni fejlődésük alapján
Forrás: Meyer-Sahling (2011: 234) alapján saját szerkesztés

Ezek az eltérő fejlődési pályák azonban nem jelentenek automatikusan problémát, minden esetben országspecifikusan és kritikával kell szemlélni a választott irányokat, ugyanis a reform léte önmagában sem jelent feltétlenül pozitív változást. Emellett a világban bekövetkezett változások is számos lépés megtételét követelték meg. Ilyen volt többek között az ügynökségek számának csökkentése vagy az infokommunikációs technológiák bevezetése a közigazgatásba (Drechsler – Randma-Liiv 2015).

Nyugat-Európához hasonlóan a vizsgált országcsoportban is megjelentek a poszt-közmenedzsmenthez kötődő különböző elméleti irányzatok, amelyek elsősorban a jobb koordinációt hivatottak elősegíteni. Az ezen belül megjelent neoweberiánus irányzat legfontosabb jegyei közé tartozik, hogy megtartotta az új közmenedzsment hasznosnak vélt menedzseri jegyeit, azonban visszanyúlt a hagyományos weberi bürokrácia gyökereihez. A 2008-as válság következményeként erősíteni kívánja az állami irányítást, a (pénzügyi) kontrollt és központosítást. A neoweberiánus megközelítés tehát az implementációra helyezi a fókuszt, míg ennek tükörképe, az új közkormányzás irányzata[19] elsősorban a közpolitika-alkotásra koncentrál. További irányzatok közé tartozik a hozzáadott érték alapú kormányzás[20], a koordinációra

[19] New Public Governance, NPG.
[20] Value/Value Added Governance.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

figyelő közös kormányzás[21] vagy a teljes körű kormányzás[22]. Az irányzatok bősége – és a következő fejezetben ismertetett változások – miatt ma a közigazgatási reformok karaktere kissé zavarosnak tekinthető (Drechsler – Randma-Liiv 2015).

3. A várható irányokat befolyásoló folyamatok

Az egyes *wicked issue-k*, mint a globalizáció, a technológiai változások, a demográfiai és környezeti problémák mind proaktív magatartásra késztetik a kormányzatot is. Széles körben elfogadott álláspont, hogy a jog és a közigazgatás minden esetben csak követő magatartást végez, legyen szó akár a fenti tényezők valamelyikéről, akár a kutatók által szorgalmazott változási szükségszerűségekről.

A fenti trendek közül fontos részletesen elemezni a digitalizáció hatását, mely egyrészt egy új eszközrendszert, támogatást adhat az állam kezébe, másrészt a következőkben ismertetett problémákat is felveti, amire adekvát válaszokat kell találni. A technológiai változások kapcsán fontos látnunk, hogy a technológia és a közigazgatás kapcsolata nem modern kori sajátosság. Hajnal és Király (2014) egyrészt felhívják a figyelmet, hogy nem a semleges viszony, hanem egyrészt a kormányzat technológia fejlődésére tett befolyásolása kapcsán jelennek meg kutatások, másrészt arra vonatkozóan, hogy a technológia milyen változást indukál a kormányzásra és a közigazgatásra. A folyamatot az infokommunikációs szektorra szűkítve pedig megkülönböztetik a techno-szkeptikus és a techno-optimista megközelítéseket annak megfelelően, hogy milyen hatása lesz a közigazgatásra.

A közszektor számára megnyíló adatmennyiség nemcsak a gyakorló szakemberek munkáját tudja megváltoztatni, hanem a kutatók számára is minőségi változást jelenthet, hiszen valós időben nagy mennyiségű és olcsón vagy ingyen elérhető adat elemzése válik lehetővé. A big data[23] megjelenése tehát megvalósíthatja a „növekvő képességünket, hogy hatalmas mennyiségű adatot állítsunk elő, gyűjtsünk, tároljunk és elemezzünk, ami át fogja formálni az egész politikai életről alkotott képünket." (Roberts – Golder 2015: 65) Az egyes techno-gazdasági paradigmák legjobb gyakorlatai pedig ebben a szektorban is utat törnek. Előretör a participáció és a nyílt kormányzás koncepciója (Budai et al. 2018).

Az adatgyűjtés a következő köz- és magánszolgáltatóktól származhat: *a)* a közösségi média adatok, amit az emberek önmaguk állítanak elő, *b)* az automatikusan előállított adatok a különböző szenzorokon keresztül, online, és *c)* a közigazgatás által, annak tevékenysége alatt gyűjtött adattömeg. Ez egyaránt jelent strukturált és nem strukturált adatokat, mely információ a kutatási design felépítésénél fontos. Az adat-

[21] Joint-Up Governance.
[22] Whole-of-Governance, WoG.
[23] Szintén használható kifejezés az adatelemzés („data analytics") és az adattudomány („data science").

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
www. metszetek.unideb.hu

gyűjtés és felhasználás azonban nem csak előnyökkel jár. A magánszféra és a személyes adatok védelme, a személyhez közvetlenül hozzákapcsolható adatok[24] és profilkészítés[25] problémája állami felelősség. A közjó elérését összhangba kell hozni és a szakembereknek tisztában kell lennie a köz- és magánszféra szolgáltatóira vonatkozó szabályozási keretrendszert, illetve az azt megelőző jogi, etikai és technológiai vitákat is. A felhasználás során pedig számolni kell ezen adatbázisok reprezentatív képességének korlátaival, mivel az interneten begyűjtött adatok nem reprezentálják többek között a hátrányos helyzetű csoportokat. Az internethez való hozzáférést összefüggésbe lehet hozni a bőrszínnel (race), az etnikai hovatartozással és a nemmel. Nem lehet tehát ezen adatok demokráciaerősítő célokra való felhasználása során – a reprezentáció téves látszatára alapozva – figyelmen kívül hagyni a kimaradó csoportok érdekeit. Mindenesetre megfelelő körültekintéssel felhasználva ezeket az adatokat számos valós idejű probléma elemezhetővé válhat és azokra így gyors válasz adható, mely lehetőség kihasználása mindenképpen fontos. A figyelembe veendő kérdések tehát: etikai vonatkozások, adatvédelmi kérdések (privacy), titoktartási és információbiztonsági problémák (secrecy and security concerns), hatékonyság (effectiveness) és megvalósíthatósági kérdések (feasibility and efficacy) (Mergel – Rethemeyer – Isett 2016).

A közintézményi reformokat tárgyalva a számos további aspektusból kiemelném, hogy a megjelenő nagyobb információmennyiség a közigazgatás személyi állományában is változást fog eredményezni. Ez interdiszciplináris megközelítést igényel és kérdés, mely reformirányzat tud ennek adekvátan megfelelni. Drechsler (2020) álláspontja szerint a legsikeresebb e-közigazgatással bíró európai államok a weberiként számontartott megközelítést alkalmazzák.

Szintén Drechsler (2012) különbözteti meg a techno-gazdasági paradigmák kapcsán az „állam-távoli" (Staatsferne) és az „államközeli" (Staatsnähe) elhatárolást, ahol az innováció első szakaszában a hangsúly a vállalkozóké, az állam minél távolabb tartásával, míg a második esetben fontos szerep jut a kormányzatnak „az egyéb (piaci, politikai stb.) kockázatok terítése, társadalmasítása, illetve a profitmaximalizálás elősegítése" terén (Hajnal – Király 2014: 42).

Ezzel szemben az alapoktól változtatja meg az államról alkotott képünket Mazzucato, amikor az állam küldetéstudatát, értékválasztását hangsúlyozza. A közösségi választás elmélete ellenében bemutatja, hogy az állami beavatkozás nemcsak a piaci kudarcok kezelésének esetében lehet legitim, hanem lehetősége van egy aktív piacteremtő tevékenységre is stratégiai elvek és az általa kitűzött célok mentén a társadalmi problémák megoldására. Elveti azt az elméletet, miszerint az állam és a piac együttműködése csak az ösztönzésre, segítésre és kockázatcsökkentésre kell, hogy korlátozódjon. Olyan irány meghatározásában látja a lehetőséget, ahol a „kül-

[24] Personally identifiable information, PII.
[25] Vö. 15/1991. (IV. 13.) AB határozat.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

detésnek elég tágnak kell lennie ahhoz, hogy különböző szektorokat ösztönözzön (az ember holdra szállása is tucatnyi ágazat együttműködését igényelte), de elég konkrétnak is kell lennie ahhoz, hogy azt különböző megoldható problémákra lehessen bontani, így a küldetés folyamata rendszeresen ellenőrizhetővé váljon" (Mazzucato 2016: 141). Továbbá az államnak képesnek kell lennie viselnie a kockázatot, meg kell, hogy legyen benne az elhatározás és az ennek megfelelő szervezeti kultúra. A szerző a következő kutatási irányokat jelöli ki az állam gazdasági átalakulásban vállalt szerepeire vonatkozóan:

- küldetés alapú közpolitika-alkotás a tudomány és technológia területén;
- fejlesztő állam és fejlődésgazdaságtani kutatások területén;
- közgazdaságtani kutatás a technológiai pályák és a technológia-gazdaságtan területén;
- a vállalkozó állam kutatása kapcsán (Mazzucato 2016).

A holdra szállás példája is illusztrálja, hogy az aktív állami szerepvállalás ténye nem újkeletű, azonban annak békeidőben, különböző kihívásokra adható válaszok feltárására való adaptálása a kormányzat és a tág értelemben vett közigazgatás működésébe egy releváns perspektívát jelenthet a kutatásfejlesztés és innováció, valamint a technológiai változások, kiemelten az infokommunikációs technológiák kapcsán.

Összegzés

A közép-kelet-európai EU tagállamok fejlődési íve sajátos helyzetükből fakadóan eltérő úton, de ugyanabból az örökségből építkezve történt. A posztszocialista múlt hasonló módon determinálta a kezdeti erőforráskereteket és az országokba beérkező tudás felhasználásának lehetőségeit. Így bár az országok között találunk különbségeket, mind az Európai Unióhoz való csatlakozásig bejárt útjuk, mind a jelenleg jelentkező kihívások terén jelentős párhuzamokat azonosíthatunk. A vizsgált időszakban szignifikáns eltérés a csatlakozások lezárása utáni fejlődésben volt megfigyelhető, kiemelten Magyarország helyzetét, aki egyedüliként vezetett be erősen NPM-alapú kormányzást a 2000-es évek második felében.

Elméleti szinten látható az új közmenedzsment mint önálló doktrína kudarcának elismerése, azonban annak belátása is, hogy nem lehet minden általa alkalmazott eszközt automatikusan elvetni, hiszen – többek között – abból a legsikeresebbeket a későbbi irányzatok is átvették. A ma legnépszerűbbnek tekinthető NWS is számos módszert alkalmaz ezek közül. A legutóbb megjelent irányzatok, melyek letisztulása most történik és amelyek között a fogalmi keretek kirajzolódása még csak folyamatban van, illetve amelyek között bizonyos fokú átfedés tapasztalható, szintén hatnak, vagy hatni fognak az állami szerepvállalásra. Ezek utóbbi években gyakorolt hatása

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

az országcsoportra egy későbbi kutatás témáját tudja képezni. Ugyanígy, az Európai Unióhoz 2004 után csatlakozott, illetve tagjelölt országok fejlődésére is indokolt lehet kinyitni a kutatást a továbbiakban, ezek azonban jelen tanulmány kereteit meghaladják, egy jövőbeli munka részét képezik majd.

A legújabb trendek közigazgatásra való hatása, ennek az egyes reformirányzatokban való manifesztálódása pedig aktuális kérdés, a vállalkozó állam paradigmája vagy a technológiai változás indukálta digitalizáció kérdésköre is fontos determináló tényezőkként jelenhetnek meg. Az azonban egyértelműen látszik, hogy az irányok – gondoljunk csak az e-közigazgatásra – már hatással vannak, és lesznek a jövőben is, valamint az ezekhez való alkalmazkodás, vagy az implementálás elmaradása alapvetően befolyásolhatja az országcsoporton belül megjelenő mintázatokat.

Irodalom

15/1991. (IV. 13.) AB határozat

Balázs I. (2011): A közigazgatás változásairól Magyarországon és Európában a rendszerváltástól napjainkig. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen

Boda Zs. (2006): A kormányzás jelentésváltozása a globalizáció korában: a governance-koncepció. In: A kormányzás kérdőjelei: Magyar Politikatudományi Társaság 2006 évi vándorgyűlése. Budapest, Magyarország: Magyar Politikatudományi Társaság (MPTT). http://politologia.ektf.hu/polvgy2006/eloadasok/boda_zsolt.doc (Utolsó letöltés: 2020. 12. 02.)

Budai B. – Gerencsér B. Sz. – Veszprémi B. (2018): A digitális kor hazai közigazgatási specifikumai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest

Drechsler, W. (2000): Public Administration in Central and Eastern Europe: Considerations from the 'state science' approach. In: Burlamaqui, L. – Castro, A. C. – Chang, H. J. (eds.): Institutions and the Role of the State. Edward Elgar Publishing, Cheltenham – Northampton, 267–279.

Drechsler, W. (2020): Good Bureaucracy: Max Weber and Public Administration Today. https://maxweberstudies.org/source/files/pdfs/Wolfgang-Drechsler.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 12. 02.)

Drechsler, W. – Randma-Liiv, T. (2015): The new public management then and now: Lessons from the transition in central and eastern Europe. In: de Vries, M. – Nemec, J. (eds.): Implementation of new public management tools. Experiences from transition and emerging countries. Bruylant, Brussels, 33–49.

Gajduschek Gy. (2014). Miben áll, és mérhető-e a kormányzati teljesítmény? Politikatudományi Szemle, 23(3): 97–116.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7

KÖZELKÉP

G. Fodor G. – Stumpf I. (2007): A „jó kormányzás" két értelme. Avagy a demokratikus kormányzás programja és feltételei. Nemzeti Érdek, 1(3): 76–94.

Hajnal Gy. (2004): Igazgatási kultúra és New Public Management reformok egy összehasonlító esettanulmány tükrében. PhD-értekezés. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Doktori Program, Budapest

Hajnal Gy. – Király A. (2014): Technológia és közigazgatás. In: Nemeslaki A. (szerk.): E-közszolgálatfejlesztés: Elméleti alapok és tudományos módszerek. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest

Horváth M. T. (2011): A közmenedzsment változásai. In: Fazekas M. (szerk.) A közigazgatás tudományos vizsgálata egykor és ma. Gondolat, Budapest, 86–99.

Jenei Gy. (2007): Komparatív közpolitika. Elméleti megközelítések és nemzetközi esettanulmányok a közpolitika körében. Akadémiai doktori értekezés, Budapest

Mazzucato, M. (2016): From market fixing to market-creating: a new framework for innovation policy. Industry and Innovation, 23(2): 140–156.

Mergel, I. – Rethemeyer, R. K. – Isett, K. (2016): Big data in public affairs. In: Public Administration Review, 76(6): 928–937.

Meyer-Sahling, J. H. (2011): The durability of EU civil service policy in Central and Eastern Europe after accession. Governance, 24(2): 231–260.

Moe, T. M. (1984): The new economics of organization. American Journal of Political Science, 28(4): 739–777.

Mueller, D. C. (1979): Public Choice. Cambridge University Press, Cambridge

Nemec, J. (2010): New Public Management and its Implementation in CEE: What do we Know and where do we Go? NISPAcee Journal of Public Administration and Policy, 3(1): 31–52.

Niskanen, W. A. (1973): Bureaucracy--servant or master?: Lessons from America. Institute of Economic Affairs, London

Noordhoek, P. – Saner, R. (2005): Beyond new public management. Answering the claims of both politics and society. Public Organization Review, 5(1): 35–53.

Pesti S (2004): Mérhető-e a kormányzati teljesítmény. Politikatudományi Szemle, 13(1–2): 233–253.

Pollitt, C. (1993): Managerialism and the Public Services. Blackwell Publishers, Oxford

Pollitt, C. – Bouckaert, G. (2017): Public Management Reform: A Comparative Analysis – Into the Age of Austerity. Oxford University Press, Oxford

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/7

Pollitt, C. – Dan, S. (2013): Searching for impacts in performance-oriented management reform: A review of the European literature. Public Performance & Management Review, 37(1): 7–32.

Randma-Liiv, T. (2007): From policy transfer to policy learning in Central and Eastern Europe. In: Coombes, D. – Vass L. (eds.): Post-Communist Public Administration: Restoring Professionalism and Accountability. NISPAcee Press, Bratislava 27–36.

Randma-Liiv, T. – Nakrošis, V. – Hajnal Gy. (2011): Public sector organization in Central and Eastern Europe: from agencification to de-agencification. Transylvanian Review of Administrative Sciences, 7(SI): 160–175.

Randma-Liiv, T. – Kickert, W. (2017): The impact of the fiscal crisis on public administration reforms: Comparison of 14 European countries. Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice, 19(2): 155–172.

Roberts, C. W. – Golder, M. (2015): Big data, Casual inference, and Formal Theory: Contradictory Trends in Political Science. Political Science and Politics, 48(1): 65–70.

Rosta M. (2012): Az új közszolgálati menedzsment célja. Társadalomkutatás, 30(2): 169–185.

Rosta M. (2015): Kakofónia a közmenedzsmentben. A New Public Management és a Post-New Public Management kapcsolata. Köz-gazdaság: tudományos füzetek, 10(3): 205–217.

Van Thiel, S. (2011). Comparing agencification in Central Eastern European and western European countries: Fundamentally alike in unimportant respects? Transylvanian Review of Administrative Sciences, 7(SI): 15–32.

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/8
www. metszetek.unideb.hu

RECENZIÓ

Integrációs mechanizmusok

Kovách Imre (szerk.) (2020): Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum

FÓNAI MIHÁLY[1]

Az integrációs mechanizmusokat elemző kutatócsoportnak[2] (és a hozzájuk szorosan kapcsolódó kutatóknak) nem ez az első, nagylélegzetű munkája. A kutatócsoport tagjai az ezredforduló óta vizsgálják a magyar társadalom egyenlőtlenségi, hatalmi viszonyait, és az ezekkel a kérdésekkel szorosan összefüggő integrációs folyamatokat. A tágabban vett kutatócsoport (és az MTA TK „szűkebb" kutatócsoportja) e kérdések elméleti konceptualizálását is elvégezte az elmúlt két évtizedben, ezek az elméleti kérdésfelvetések jelentek meg a „Társadalmi metszetek" és a „Társadalmi integráció" című válogatott kötetekben. Törekvésük egyrészt a társadalmi rétegződés és a társadalmi integráció elméleti aspektusainak és fogalmainak az átgondolása, a lehetséges új megközelítések kidolgozása volt. Jelen kötet (és a mobilitási is)[3] ennek a közös gondolkodásnak az eredményeire épít, azt a fogalmi apparátust alkalmazzák, melyeket a korábbi kutatások és elemzések során kialakítottak. Az elméletek újragondolása és a fogalmak konceptualizálása együtt járt a kialakított elméleti modellek empirikus tesztelésének a megvalósításával, ehhez a kutatók a fogalmi apparátus kialakításával csaknem egyidejűleg operacionalizálták a fogal-

[1] Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar; Humán Tudományok Doktori Iskola, e-mail: fonai.mihaly@law.unideb.hu

[2] A kutatások és a kötet az MTA Kiválósági Együttműködési Program (KEP), Mobilitás Kutatási Centrum keretében készültek. A projekt fogta össze a 2018 őszén 2700 fős mintán folytatott kutatást, melyen a kötetek elemzéseinek egy része alapul.

[3] Kovách Imre (szerk.) (2020): Mobilitás és integráció a magyar társadalomban. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/8
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

makat, dolgozták ki azok mérhetőségének eljárásait, a lehetséges változókat. Emiatt az elméleti keretek megfogalmazása és azok empirikus mérése, tesztelése között nagyon rövid idő telt el, erről tanúskodik a két, korábban kiadott kötet, és a most bemutatandó könyv is.

A „kiterjesztett" kutatócsoport tagjai saját kutatási területük elméleti és empirikus elemzésével, illetve kutatásával járultak hozzá a bemutatott kutatási eredmények létrehozásához. Ez a kutatócsoporton belüli, átgondolt munkamegosztásra utal, a kutatók teljesítménye szinergikus, egymás eredményeire alapoznak és azokat kölcsönösen figyelembe veszik (ez a megelőző kötetekben és a jelen kötetben megfigyelhető kereszthivatkozásokban is megfogható). A kötet sok szempontból a projekt lezárását, összefoglalását jelentő, szintetizáló mű (hasonlóan a „mobilitás" kötethez). Ez természetesen azzal is együtt jár, hogy az egyes kutatók saját területükön évek óta publikálnak a társadalmi integráció és a társadalmi mobilitás kérdéseiről, és ezekre az eredményekre erősen támaszkodnak a kötetbeli írásaikban. Ez természetes folyamata a kutatásoknak és az alkotómunkának, a tanulmányok szerzői olykor azonban feltételezik, hogy az olvasó ismeri ezeket az írásokat, ezért csak utalnak az azokban kifejtettekre – bár, tegyük hozzá, az elméleti kérdések kifejtésénél a részletesebb elemzésre és ismertetésre törekednek. A kötet „üzenete" a szerkesztési elveknek és az összehangolt munkának köszönhetően megfelelően világos és egyértelmű. A kötet felépítése az általánosabb kérdésektől halad a sajátos kérdéseket, problémákat megfogalmazók felé, ez utóbbi írások egy része a „tágabb" kutatói kör tevékenységéhez kapcsolódik.

Egy fontos megjegyzés a recenzens megközelítésmódjáról: a kötet kapcsán recenzió, és nem könyvkritika készült, emiatt a lehetséges teoretikus kapcsolódásokról, a meglévő hiányosságokról, egyensúlytalanságokról kevésbé írok, alapvetően a kötetek bemutatására vállalkozom – ezt az is indokolhatja, hogy a kötet a maga területén a magyar szociológia fontos és aktuális eredményeit foglalja össze a magyar társadalomról, sok szempontból az új szintézis igényével. A továbbiakban a kötet írásait mutatom be. A tanulmányok elolvasása után azért maradt hiányosságérzetem. Ez az oktatás és a felsőoktatás elemzésére vonatkozna, hisz mindkettőnek komoly szerepe van a társadalom integrálásában és a mobilitásban is. Talán erősebben kellett volna utalni a romák helyzetére, az ő össztársadalmi integráltságuk és mobilitásuk problémáira is.

Kiknek ajánlom a kötetet? A „szociális" szakmák és kutatók mellett az érdeklődő laikusoknak, és mindazoknak, akik egy participatív megközelítésben a mindannyiunkat érintő döntések részesei lehetnek.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/8
www. metszetek.unideb.hu

RECENZIÓ

Az ***„integrációs" kötet***[4] a következő blokkokból épül fel: Társadalmi egyenlőtlenségek és társadalmi integráció; Kormányzás és integráció; Integrációs rendszerek; A részek és az egész.

Az integrációs mechanizmusokat vizsgáló kötet első írása a *Társadalmi integráció és társadalmi rétegződés* című (Kovách Imre, Szabó Andrea, Huszár Ákos, Kristóf Luca).

A tanulmány szerzői kérdésként fogalmazzák meg, hogy hogyan függ össze az egyének társadalmi integrációja a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt helyükkel, és milyen integrációs mechanizmusok segítik elő, vagy éppen kényszerítik ki a társadalmi pozíció és az integráltság kölcsönhatásait. Utalnak arra, hogy a rétegződéskutatás klasszikus elméleteiben a társadalmi javak elosztása összekapcsolódik a társadalmi integráció kérdéseivel. Velük szemben a társadalom normatív integrációját hangsúlyozó funkcionalisták azokat a strukturális, rétegződési okokat is igyekeznek feltárni, melyek veszélyeztetik a társadalom normális integrációját. A szerzők (és az egész kutatás) a mertoni inspiráció adaptálására törekszik (a társadalmi normákhoz való alkalmazkodást illetően). Ehhez a részvételt, a gyenge kötések számát és a kirekesztés érzetét veszik figyelembe.

A társadalmi integrációs folyamatok vizsgálata a kutatássorozat és a kötet központi kérdését jelenti. Ehhez a társadalmi integrációs folyamatok három szintjét különböztették meg: a rendszerintegrációt, a társadalmi integrációt és a személyközi integrációt. A *személyközi integráció* fókusza az, hogy miként érzik magukat a szűken vett életvilágukban az emberek. A *társadalmi integráció* módozatokat, cselekvéseket, eszközöket jelent, melyeken keresztül a társadalom tagjai egymásra hatnak, és elfogadják összetartozásukat. A *rendszerintegráció* azokat a politikai és társadalmi cselekvéseket, aktivitásokat, beállítódásokat és normákat foglalja magába, melyek növelik a társadalmi és a politikai kohéziót, és csökkentik a konfliktusok kialakulásának az esélyét. Ezeknek az ideáltípusoknak a „varázstalanítása" (operacionalizálása) két lépésben történt a kutatás során: elsőként azokat a dimenziókat ragadták meg a kutatók, melyek az integrációs szintek főbb területeit jelentik, majd ezekben a dimenziókban történt meg az empirikus mérhetőség kialakítása. A rendszerintegráció szintjét így a politikai alrendszerrel összefüggő mechanizmusok, intézmények, tudások, normák és értékek fedik le. A társadalmi integráció kapcsán a redisztribúciós és térbeli folyamatokat és a társadalmi tőkeváltozókat emelték ki. A személyközi integrációhoz a társadalmi kapcsolatok és bizonyos aspektusokból a normák és az értékek tartoznak. A kutatási eredmények közül csak néhányat emelek ki. A gazdaságilag aktív státusszal, magasabb foglalkozási pozícióval több gyen-

[4] Az integrációs kutatáshoz 2015-ben kialakított integrációs csoportok a következők: kapcsolatgazdag politikailag aktívak, lokálisan integráltak, normakövető munkaerőpiacon integráltak, normakövető kapcsolatgazdagok, normaszegő munkaerőpiacon integráltak, normakövető dezintegráltak, kirekesztett alulintegráltak.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/8
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

ge kötés és kisebb kirekesztettségi érzet jár együtt. A nagyobb politikai aktivitás a normaszegés elutasítását is jelenti (kivéve a vállalkozók körében). A munkaerőpiaci hátrányokat (presztízs, jövedelem, munkakörülmények) akkumuláló foglalkozási kategóriák (munkanélküliek, betanított és segédmunkások) dezintegrációja és eltávolodása a társadalom többi csoportjától erőteljessé vált 2018-ra. Az eredmények kvintesszenciája, hogy a *foglalkozási csoportok* és a vizsgált integrációs mechanizmusok között értelmezhető összefüggés mutatható ki: az osztálymodell felső rétegei *magasabb gyenge kötésszámról, alacsonyabb kirekesztettség-érzetről és magasabb politikai részvételről* számoltak be.

A következő fejezet a *Struktúra és cselekvés. A politikai integráció mechanizmusai* címet viseli (Gerő Márton és Szabó Andrea).

A politikai integráció mechanizmusai kapcsán a szerzők több elméleti modellt elemeznek és vetik össze azok állításait a témát vizsgáló empirikus kutatások eredményeivel. Ezeket a mechanizmusokat a habermasi keretben interpretálták, az empirikusan megfigyelhető mechanizmusokkal Charles Tilly állítását követve azt fogalmazzák meg, hogy a politikai szereplők a közpolitikai döntések esetén a társadalomszerkezet befolyásolására törekszenek. Ennek során stratégiai, kommunikációs és csoportkategóriákkal operálnak, a legitimációért folyó harc legfontosabb eszköze a csoportok közötti határok megváltoztatása (erősítése vagy gyengítése). E módosítások területeit a redisztribúciós politikák, a politikai kommunikáció és a bizalmi hálózatok jelentik.

Tanulmányuk további részében a habermasi modern tömegtársadalom elmélet két nagy szféráját elemzik, a *közszférát* (gazdaság és állam), és a magánszférát, az utóbbit körülvevő, átszövő informális kapcsolatrendszereket, a nyelvi és értékrendbeli szocializációs folyamatokon alapuló életvilágot. Az első szférát, a rendszer intézményeit a célracionalitás, míg az életvilágot a kommunikatív racionalitás szempontjai koordinálják (Habermas mellett részletesen elemzik Cohen és Arato [civil és politikai társadalom], Lipset és Rokkan [pártrendszerek és törésvonalak], valamint Tilly [a társadalomszerkezet és a politika jellemzői közötti kölcsönös függés, és a kategoriális egyenlőtlenségek befolyásolásán keresztül a hatalomszerzés feltételeinek a módosítása]) állításait. A politikai integráció rendszerszintű mechanizmusait a vonatkozó szakirodalom állításainak az elemzésével jellemzik, akárcsak az életvilág szintjét. Elemzik az életvilág szerkezetét, a politikai értékstruktúrát (melyet az amorális familizmus jellemez), a nyilvánosság szerkezetét és működését.

Összegző megállapításaikban megfogalmazzák, hogy a politikai szereplők következetesen és tudatosan a társadalomszerkezet befolyásolására törekszenek. A legitimációért folytatott küzdelemben a hatalom egyik legfontosabb eszköze a csoportok közötti határok megváltoztatása, gyengítése vagy élesebbé tétele. Minél zártabbak a társadalmi csoportok, minél nehezebb a társadalmi rétegek közötti kommuniká-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/8
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

ció, annál könnyebb a hatalmi érdekek ellenállás nélküli átvitele. Ennek eredménye, hogy a Magyarországon kiépülő rendszer a társadalmi csoportok közötti kommunikációs folyamatokat akadályozza és a saját szempontjai szerint irányítja. A rendszer további sajátossága, hogy befolyásolási szándékaival szemben kevés az erőteljes ellenállás, úgy állítja elő a maga számára szükséges legitimációt, hogy irányítja a rendszer és életvilág közötti közvetítő folyamatokat.

A *Redisztribúció és társadalmi integráció* fejezetben az újraelosztásnak az integrációra gyakorolt hatását vizsgálják a szerzők (Balogh Karolina, Czibere Ibolya, Kovách Imre, Nemes-Zámbó Gabriella).

A jóléti redisztribúció mellett a projekt alapú, valamint a rekombináns redisztribúciót is elemzik a szerzők, részben korábbi tanulmányaikra támaszkodva és hivatkozva. A társadalmi jövedelmek kapcsán megfogalmazzák, hogy bár a szegénységben és a társadalmi kirekesztődés kockázatában élők aránya csökkent, de a legrosszabb helyzetűek tovább szegényedtek, ami a szociális transzferek korlátozott képességeit jelzi az újraelosztásban. A családtámogatásokban **például** a munkavállalási hangsúlyú támogatási rendszer azt eredményezte, hogy az eltérő társadalmi helyzetű családok közötti egyenlőtlenségek fokozódtak, a kedvezőbb helyzetű családok kiemelt szerepe erősödött. A munkanélküliség és a munkaerőpiac kezelésére (is) a „munkavállalást támogató" szemlélet és gyakorlat vált jellemzővé, átalakították a támogatási rendszert, a munkaerőpiaci intézményrendszert (azt a kormányhivatalok feladatává tették), és kiterjesztették a közfoglalkoztatást (a közmunka formájában).

A szerzők a redisztribúciónak az egyenlőtlenségeket a társadalmi transzfereken keresztül befolyásoló szerepét négy fő ellátási típus esetében vizsgálták (nyugdíjak, munkanélküli ellátások, családtámogatás, szociális ellátások). Azt állítják, hogy az alacsony összegű, rászorultsági elvű ellátások az iskolai végzettségek szerint lefelé szórnak, míg a munkaerőpiaci részvételhez (is) kötött családtámogatások inkább a középrétegekhez tartozók felé, amely a szegénypolitika túlsúlyát bizonyítja a szociálpolitikai elvek érvényesítése helyett. Ellentmondásos módon a szegénypolitikai túlsúly ellenére a rászorultsági juttatásokat kapó háztartásokban az ellátások ellenére is magas a deprivációban élők aránya, azaz a támogatások sem a szegénységet, sem a fogyasztási szegénységet (deprivációt) nem képesek enyhíteni. A szerzők véleménye az, hogy a jelenlegi pénzbeli transzferek elsősorban az egyenlőtlenségek fenntartására és növelésére alkalmasak, annak csökkentésére nem (az iskolai végzettség, a háztartásszerkezet és az integrációs csoportok jellemzői alapján). Ehhez járulnak még a projektalapú redisztribúció ellentmondásai, így a projektösszegekhez történő hozzáférés különbségei új társadalmi egyenlőtlenségek forrásaivá váltak.

Igen sommás a szerzők véleménye a kormányzat elosztási politikájáról, mely szerintük maga is növeli a társadalmi egyenlőtlenségeket: „a kormányzati redisztribúció vizsgált formái elsősorban a jobb helyzetű, a társadalom felső deciliseihez

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/8
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

tartozókat támogatják. A legrosszabb helyzetűek tudatos kiszorítása a redisztribúcióból példa nélküli a rendszerváltást követő magyar szociálpolitikai és társadalompolitikai rendszerek történetében" (141. o.).

Pálné Kovács Ilona *A kormányzás területi (közép) integrációs szerepét* járja körül tanulmányában.

Azt vizsgálja, milyen szerepet tölt be a középszintű kormányzás a társadalmi integrációban, a helyi önkormányzatok tevékenységének térségi összehangolásában. A „középszintű kormányzatok" számos nehézséggel küzdenek, helyzetük jellemzően ellentmondásos, feladat- és funkciórendszerük is nehezen megfogható, gyakran „kiüresedik". A helyi, települési önkormányzatok legitimációja erős, közel vannak az emberekhez, velük szemben a területi kormányzatok „kényelmes" távolságban az emberektől, de „kényelmetlenül" közel vannak a kormányzás központi szintjéhez.

A szerző részletesen elemzi a területi kormányzás változásait az Európai Unióban és Magyarországon, utalva a különböző korszakok eltérő megközelítésmódjára és gyakorlatára, a centralizáció és a decentralizáció váltakozó hullámaira.

A középszint tipikus funkciója a *koordináció*, aminek a tartalma attól is függ, hogy az önkormányzatok milyen helyet birtokolnak a politikai-hatalmi szerkezetben. A középszintű területi önkormányzatok tipikus koordinációs feladatköre (lenne) a *fejlesztéspolitika*, és a térség településeinek, önkormányzatainak az összefogása. A szerző mélyrehatóan elemzi a hazai önkormányzati rendszer, benne a megyék és a megyei önkormányzatok helyzetének változásait a rendszerváltás óta. A legújabb változások eredménye, hogy a helyi önkormányzatok fontos helyi közügyek (oktatás, kórházak, egészségügy, szociális gondoskodás) felett vesztették el a rendelkezési jogukat, ezzel a helyi társadalom beleszólási lehetőségét. Végbement a megyei önkormányzatok által ellátott közszolgáltatási intézményrendszer államosítása is, ami a területi léptékű önkormányzati integrációs szerepkört kérdőjelezi meg, kialakult a centralizált (dekoncentrált) „helyi állam" modellje, az önkormányzatok helyére állami hivatalok léptek, korlátozott helyi kapcsolatrendszerrel. A kormányhivatalok alkotmányos jogállású, az önkormányzatoknál sokkal nagyobb hatalmat birtokló szervezetekké váltak, hatásuk a megyék társadalmi, gazdasági helyzetére lényegesen nagyobb lett a megyei önkormányzatokéhoz képest (172. o.).

A kötet ötödik fejezete *Az önkormányzatok és a helyi társadalom integrációja* címet viseli (Tamás Veronika).

A tanulmány a helyi társadalmi integrációval foglalkozik, azt mutatja be, hogyan történik néhány társadalmi csoport *bevonása a helyi döntéshozatalba.* A résztvevői kör kiszélesítésére irányuló törekvések az önkormányzatok és önkormányzati rendszerek több működési módját alakították ki, bár az önkormányzati modellek vál-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/8
www. metszetek.unideb.hu

tozásaira más tényezők is hatottak. Így a közelmúltban beszéltek a governance paradigmáról, az új lokalizmusról. A helyi szintű integráció három területen valósult meg, az állampolgárok és a civil szervezetek bevonásában, illetve a partnerségben a helyi gazdaság képviselőivel, a vállalkozókkal. A kétezres évek kutatásai szerint az együttműködések hálózatokon keresztül valósulnak meg – ennek az irányzatnak a bírálói szerint azonban a társadalmi rendet a korlátozó állam, a hálózatokat pedig a társadalmi elit tartja fenn. Ettől függetlenül fontos hangsúlyozni, hogy a társadalmi integrációt segítő mechanizmusok helyben közvetlenebbül fejtik ki hatásukat, a bevonódás és az érintettség miatt. Ugyanakkor a helyi szintű integrációt több dolog is hátráltatja, így az önkormányzati kompetenciák és hatáskörök, valamint a rendelkezésre álló források csökkenése, továbbá a helyi vezetés és a helyi elit kontraszelekciója.

Hasonlóan fontos a helyi integráció szempontjából (is) az állampolgári részvétel: a hagyományos politikai részvétel (tagság pártban és szervezetben, választási részvétel), a direkt demokratikus (tiltakozás, petíció) és az új típusú, online aktivitások. A szerző ezek kapcsán tipikus különbségeket feltételezett a különböző társadalmi csoportok között, a társadalmilag integrált csoportok magasabb részvételét és aktivitását, és magasabb szubjektív kompetenciát várt – ezek igazolódtak is, így például az erősebben integrálódott csoportok esetében aktív befolyásoló tevékenység figyelhető meg.

A civil szervezetek részvételére a helyi döntésekben többféle modellt találunk a szakirodalomban, melyek a bevonódás, bevonás módjára és a civil szervezeteknek az önkormányzatokkal kialakult kapcsolatára vonatkoznak (perifériikus, participatív, patrónus és partneri). A kapcsolat nagyon sokszínű, ami abból is fakad, hogy a helyi politika kisebb léptékű. A vállalkozói csoportokkal való együttműködés is igen változatos, a fejlesztési források közös megszerzésétől a településfejlesztésen át a vállalkozók támogatásának nagyon sokféle módjáig (kedvezmények, támogatások, a lobbi tevékenység elfogadásáig és politikai pozíciók biztosításáig) terjed.

Gerő Márton és Kerényi Szabina a civil társadalom változó szerepeit vizsgálja írásában (*A civil társadalom változó szerepei és a társadalmi integráció*).

Arra tesznek kísérletet, hogy a civil társadalom integrációs szerepére gyakorolt hatását vizsgálják (a civil szervezetek szűkülő lehetőségeinek a körülményei között) az adott politikai kontextus keretei között. Hangsúlyozzák, hogy a civil társadalom a közéleti és az akadémiai diskurzusokban mint a társadalmi egyenlőtlenségek és a demokratikus intézmények felszámolása elleni harc „védőbástyája" jelenik meg. E túlzó elvárásokat magyarázatához figyelembe kell venni a fogalom újjászületésének sajátos történelmi helyzetét. Ez a rendszerváltás idejének várakozásait foglalja magába, melyek a demokratikus intézmények megerősítésére és a társadalmi integrációra vonatkoztak.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/8
www. metszetek.unideb.hu

RECENZIÓ

A szerzők a civil társadalom fogalma alatt az állam és a gazdaság rendszerszerű intézményei és a társadalom informális hálózatai közötti nyilvános, önkéntes társuláson alapuló formális és informális szerveződéseket és ezek hálózatát értik. Elemzik a civil társadalomra vonatkozó főbb elméleteket, és vázolják a civil szervezetek és a társadalmi mozgalmak kapcsolatának a változásait. Bemutatják a civil társadalom és szervezeteik funkcióit is, melyek a következők: a deliberatív eljárások alkalmazásának a kikényszerítése, a demokratikus értékrend társadalmi beágyazása, és a különböző társadalmi csoportok közötti kapcsolatok biztosítása. A társadalmi mozgalmak kétféle integrációs mechanizmust jelenthetnek: a mozgósításon keresztül összehangolják az állampolgárok probléma- és célmeghatározásait (keretezés, framing), továbbá az önkéntes munkákra való mozgósítással hozzájárulnak a közjavak előállításához is.

A tanulmányban nemcsak az elméleti modellekről olvashatunk, a szerzők a civil társadalom és szervezetek helyzetének változását is elemzik. Ennek kapcsán megfogalmazzák, hogy 2010 után alapjaiban változott meg az állam és a civil társadalom viszonya. „Ez a változás lényegében három tényezőben mutatkozik meg: a jogszabályi változásokban, az állam és állampolgár közötti kommunikációs metódusokban és a civil társadalom szervezeteinek állami szervezetek által való zaklatásában" (220. o.). A civil szervezetek stigmatizálása mellett számos GONGO-t hoztak létre, melyek függetlennek és civilnek tartják magukat. A közelmúlt folyamatai alapján a szerzők véleménye az, hogy a civil társadalom átalakulása következik be politikai és kulturális értelemben, ami jogszabályi, támogatási és diszkurzív szinten is jelentkezik. A civil részvétel is egyre inkább pártossá, pártpolitikai aspektusból polarizáltabbá válik.

A kötet hetedik tanulmánya a munkaerőpiaci integrációs mechanizmusokat vizsgálja (Illéssy Miklós, Huszár Ákos, Csizmadia Péter: *Rugalmasság biztonság nélkül: munkaerőpiaci integrációs mechanizmusok Magyarországon a 2010-es években*).

A szerzők abból indulnak ki, hogy a társadalom tagjainak a munkavégzés nemcsak jövedelemforrás, hanem a társadalmi integráció eszköze is. Kitérnek a jóléti állam és a munkaerőpiac elemzésére, a foglalkoztatási gyakorlat „rugalmasabbá" tételére (gyors létszámváltoztatások, munkaerő-kölcsönzés, határozott idejű szerződés). Ezek mellett a folyamatok mellett utalnak az európai szociális modell többé-kevésbé érvényesülő elemeire: a munkavállalói jogokra, az univerzális és fenntartható szociális védelemre, az inkluzív munkaerőpiacra, a működő társadalmi párbeszédre, a magas szintű közszolgáltatásokra, és a szolidaritásra (mint társadalmi inklúzióra és kohézióra).

A foglalkoztatási és munkaerőpiaci folyamatokat elemző tanulmány a hazai viszonyok felvázolásakor megállapítja, hogy 2010 után a hazai munkaerőpiac alapvetően átalakult. A kormányzat („új rezsim") önértelmezésében a jóléti állam he-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/8
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

lyett a „munkatársadalom" kiépítésén dolgozik, a „segély helyett munkát" elv alapján csökkentette a szociális alapon folyósított transzferjövedelmek szintjét és csökkentette azok jogosultsági idejét. Emellett felfuttatta a kötelező közmunka rendszerét, és számos egyéb változtatást is eszközölt (adózás, tanköteles kor leszállítása, korai nyugdíjazás szigorítása, rokkantnyugdíjas státusz megszüntetése, nyugdíjkorhatár emelése).

A tanulmány a továbbiakban a foglalkoztatási szerkezet változásait, majd a szegénység és a jövedelmi egyenlőtlenség jelenségeit elemzi. Megállapítják, hogy a jövedelmi szegénység leginkább a munkanélkülieket sújtja, a nyugdíjasok helyzete pedig ellentmondásosan alakult, hisz hosszabb időszakon keresztül a nyugdíjasok helyzete más csoportokhoz képest kedvezően alakult, ám az utóbbi években egyre magasabb szegénységi ráta jellemzi őket. Egyúttal – a magasabb foglalkoztatás ellenére – megnőtt azoknak az aránya, akik ugyan dolgoznak, munkával jutnak jövedelemhez, a keresetük azonban nem elég arra, hogy elérjék a szegénységi küszöböt.

A szerzők következtetése (a szakirodalom és kutatásaik alapján) az, hogy a mai magyar kormány a munkaerőpiacon kívánja integrálni a társadalmat, és gyengébb védelmet nyújt azoknak, akik öregségük, betegségük, vagy munkanélküliségük miatt kiesnek a munkaerőpiacról. A „visszatérőkre" gyakran a végzettségüknek nem megfelelő munka vár, ez a kényszer pedig leginkább azokat érinti, akik a legkisebb erőforrásokkal rendelkeznek, és a legkevésbé konfliktusképesek, a legkevesebb időt és erőforrást tudják rászánni az álláskeresésre: a nőket, a fiatalokat és az idősebbeket. Az egyenlőtlenséget növelő politika és szisztéma két dolog miatt nem vezetett nyílt társadalmi konfliktushoz: a külföldi munkavállalás lehetősége, illetve a 2013 utáni gazdasági növekedés miatt, ami nagyszámú munkaerő felvételét tette lehetővé.

A nyolcadik fejezet címe: *Társadalmi integráció, egészség, egészségügy* (Kollányi Zsófia).

A szerző az általános egészségi állapot kapcsán megfigyelhető, erős összefüggésekre alapozza tanulmányát: az egészségi állapot alacsony szintje vagy egyenlőtlen eloszlása a társadalmi csoportok között arra utal, hogy valami nincs rendben az adott társadalomban – miközben az egészségi állapot konzerválja is az egyenlőtlenségeket. A tanulmány erre az oda-vissza hatásra, és ennek a magyarázatára fókuszál. Ebben az értelemben az egészségi állapot az integráció feltétele és következménye is. Így például egy társadalom integrációs mechanizmusainak a működésétől is függ az alacsonyan képzettek és a valamilyen egészségkárosodással élők munkaerőpiaci esélyei. Az egészségi állapot ugyanakkor az integráció következménye és mutatója is, hisz az egészségi állapotot alakító faktorok között (biológiai, környezeti, társadalmi faktorok, az egyén életmódja) a társadalmi integráció, a társadalom integráltsága is jelen van. Az egészségi állapotot az erőforrásokhoz (tudás, pénz, hatalom, presztízs, társadalmi kapcsolatok) való hozzáférés is alakítja, melyekre ugyancsak

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/8

hat az integráció. Az „alapvető okok" elmélete alapján a társadalmi struktúra jellege, az abban betöltött hely, és a társadalmi integráció mechanizmusainak a milyensége együttesen határozzák meg a négyféle (említett) kulcserőforráshoz való hozzájutást.

A továbbiakban a tanulmány néhány empirikus megállapítására utalok (a szerző szakirodalom-elemzése és saját kutatásai alapján). Az egyik ismert összefüggés az egészségi állapot és a GDP egy főre eső mutatója, a jövedelem, a közszolgáltatások, a közfinanszírozott oktatás és egészségügy, a köz- és a jogbiztonság között figyelhető meg. Az egészségi állapot szoros kapcsolatban áll a társadalmi státusszal, az iskolázottsággal, akárcsak a társas kapcsolatok, a társadalmi tőke és a társadalmi kohézió.

A téma szempontjából talán legfontosabb empirikus eredmény, hogy a hét integrációs csoport két részre bomlik az egészségi állapot szempontjából. A rossz (az átlagnál rosszabb) egészségi állapot a normakövető dezintegráltak és a kirekesztett alulintegráltak csoportjában detektálható. Fontos, hogy a kirekesztettség szubjektív érzete összefüggésben áll a strukturális körülményekkel. Ez alapján állítja azt a szerző, hogy a magyar társadalmat mély szakadékok szabdalják szét az egészségi állapot szempontjából, és ezek a szakadékok, úgy tűnik, jobbára egybeesnek a jellemzően strukturális egyenlőtlenségek törésvonalaival (316. o.).

Bárdi Nándor *Magyarország és a határon túli magyarok viszonyáról* ír a kötet kilencedik fejezetében.

A szerző a magyar államnak a határon túli magyarokkal kapcsolatos, az elmúlt három évtizedbeli politikáját tekinti át. Ennek az integrációs kérdésnek az az alapja, hogy a magyar etnokulturális közösség és Magyarország határai nem esnek egybe, a határon túli magyarok pedig a történetileg szétszakított közösségben egyenrangúként kívánnak jelen lenni.

A többi tanulmány esetében „az értő bemutatásra" törekedve elsősorban a tanulmányok ismertetésére, a főbb eredmények kiemelésére törekedtem. Bárdi Nándor tanulmánya, annak a témája nagyon értéktelített, alkalmas lehet a normatív megközelítésmód alkalmazására, és az értékelköteleződésre a szerző oldaláról, ám tegyük hozzá, erre nem kerül sor. A szerző elkerülte a téma buktatóit és csapdáit, magas színvonalú szakmai tudományos elemzését adta a vizsgált kérdésnek – ezt fontosnak tartottam előrebocsátani a tanulmány főbb eredményeinek az ismertetése előtt. Maga a tanulmány történeti, szociológiai és politológiai aspektusokból közelít a témához.

Elsőként a kormányzati stratégiákat tekinti át, 1920 és 2020 között. E stratégiákra az egyes korszakok hazai és nemzetközi folyamatai nagy hatást gyakoroltak, a stratégiák között nagyon lényeges különbségek ragadhatók meg a revízió gondolatától a téma elhallgatásán át könnyített honosításig és a határon túli magyarok intézményépítő és gazdaságfejlesztő támogatásáig.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/8
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

RECENZIÓ

A tanulmány szerint fontos kérdés, hogy miről és hogyan beszélünk. Ide tartozik az érintettek megnevezése (pl. a „külhoni magyar" a „Kárpát-haza", vagy a diaszpóra kérdése). A földrajzi jelentéstartalom a Felvidék, Délvidék megnevezések használatára utal, ami azonban magyarországi szempontokat sugall, akárcsak az „anyaország" és az „anyanemzet" terminusok. A szerző áttekinti a magyar–magyar viszony kölcsönös alakulását is, a témára vonatkozó empirikus kutatások eredményei tükrében. A hetvenes-nyolcvanas években a hazai közvélemény a magyarsághoz tartozás meghatározó kritériumának az állampolgárságot, az országhoz kötődést tekintette, kevésbé a (határon túli magyarok) nyelvtudását, vagy a magyar kultúrához való kötődését. A nyolcvanas évek végére a határon túliak elfogadása érzelmi kérdés volt, ebben szerepet játszott például a romániai viszonyok tematizálása a magyarországi médiában, az ott élő magyarok helyzetének a bemutatásával. Ez is szerepet játszott abban, hogy a kilencvenes évek elejére a magyarországi közvélemény már nem tekintette a másik ország belügyének az ott élő magyarok helyzetét.

A kétezres évek empirikus szociológiai kutatásai azt jelezték, hogy a határon túli magyarok magyarországi megítélésében a székelyek és az erdélyi magyarok a legrokonszenvesebbek. A több országban folytatott kutatások eredményei alapján az látható, hogy a magyarországi magyarok a kompetenciák terén felülértékelik magukat a más országokban élő magyarokhoz képest, miközben morálisan pozitívabban értékelik őket. A határon túli magyarok magyarországiakról kialakult képe több közös vonást, de több eltérést is mutat. A Balázs Ferenc Intézet kutatása alapján a magyarországiakról kialakult képben egyszerre van jelen a beképzelt és lekezelő magatartás a határon túliakkal szemben, miközben modellértékűnek tekintik a magyarországi magyarok kulturális kompetenciáit. A szlovákiai magyarok megítélése egyértelműbben pozitívabb a magyarországiakról, az erdélyiek és a vajdaságiak azonban a nemzeti identitáshoz való gyengébb ragaszkodás és az elidegenedett emberi viszonyok miatt azok kritikája jelenik meg az anyaországi magyarokról, a kárpátaljaiak a nemzeti kötődést kevésbé hiányolták, az értékrendbeli másságot látták jelentősebbnek.

A magyarországi közvélemény megosztottá vált a határon túli magyarok támogatása ügyében, erre a pártok által képviselt vélemények is jelentős hatást gyakoroltak. A többség egyetért a határon túli magyarok állami támogatásával, különösen, ha az kulturális segítségnyújtás, és az az anyaföldön való boldogulás támogatása. Kevésbé elfogadott, és ezekben a kérdésekben erősen hat a pártszimpátia, az állampolgárság megadása, az ezzel együttjáró szavazati jog, a (magyarországi) egészségügyi ellátás igéybevétele és a kisebbségi politikai kapcsolatépítés.

Az 1990 utáni kormányzati magyarságpolitikáknak csak a főbb elveire utalok, az egyes kormányzatok politikáját, annak eszközrendszerét, a támogatások területeit nem mutatom be – fontos megjegyezni, hogy ezeket a kérdéseket a szerző alaposan és objektíven elemzi.

A kormányzati magyarságpolitikák elveit a következőkben nevezi meg a szerző: a történelmi felelősség elve, a szolidaritás elve, a családi, rokoni, baráti viszonyok, és a

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/8
www. metszetek.unideb.hu

térség stabilizálása. A politikai elképzeléseket öt lehetséges csoportba lehet sorolni, melyek: a Tündérkert-vízió, az egységes nemzet koncepciója, az államközi, külpolitikai kezelési mód, a regionalista elképzelés és a migrációs, demográfiai elképzelés (ez utóbbit a politikai szereplők nyilvánosan nem vállalják).

Szót kell még ejteni a magyarságpolitika konszenzusának elveiről, melyet a hazai politikai szereplők elfogadnak: nem a határok helyét, hanem azok minőségét kell megváltoztatni, a szomszédos országokban élő magyarság önálló kulturális intézményrendszerre jogosult, a határon túli magyar politikai élet szereplőit egyenrangú partnerként kell elfogadni, képviseletük a nemzetközi fórumokon a magyar kormányzatok feladata, a magyarországi költségvetésnek része a határon túli magyarság támogatása.

A szerző a következő gondolattal zárja tanulmányát: „A magyar politikai elit megosztott a határon túli magyarok integrációja ügyében. Míg a magyar baloldal a kisebbségi magyar politika és a szomszédországi politikai elitek megegyezését szorgalmazza, hosszú távon bízva a kisebbségi autonómiák létrejövetelében, addig a jobboldal a kisebbségi magyar közösségeket a magyar politikai közösség természetes részének tekinti (saját közösségéhez számítva őket), amely az újraszerveződő – egyszerre transznacionális és öntudatos nemzetállami – Közép-Európában az „anya"-ország segítségével építheti ki pozícióit szülőföldjén." (377–378.o)

A kötet zárófejezete a *Kontextus vagy kontaktus? Előítélet-rendszerek és migrációs tapasztalatok* címet viseli (Papp Z. Attila, Zsigmond Csilla).

A szerzők a migrációs tapasztalat és a migrációs érintettség, illetve a társadalmi integráció előítéletekre gyakorolt hatását vizsgálják. Kiemelik, hogy a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok alapján Magyarországon nagymértékű az idegenellenesség, amely egy általánosabb (európai) kelet–nyugat kognitív lejtőn is értelmezhető. Ezen túlmenően a nemzetközi és a hazai szakirodalom is hangsúlyozza, hogy a férfiak és az idősebbek elutasítóak, a magasabb iskolai végzettségűek pedig toleránsabbak a különböző etnikai és társadalmi csoportokkal szemben. A társadalom vesztes csoportjai körében is magasabb az idegenellenesség, akárcsak a politikailag kevésbé aktívak, és a nagyvárosiak körében (ami a nagyvárosiak iskolázottságát, foglalkoztatási mutatóit tekintve akár meglepő is lehet).

A szerzők Allport kontaktus-hipotéziséhez kötik elemzésüket, mely abból indul ki, hogy az előítéletesség leginkább a különböző társadalmi csoportok közötti gyakori és rendszeres kapcsolatokkal csökkenthető, míg más kutatók szerint a kapcsolatok sűrűsége nem minden esetben csökkentette az előítéletességet és a sztereotípiákat. Ez alapján fogalmazódik meg a tanulmányban, hogy a migrációs tapasztalat a kontextus és a kontaktushatás révén befolyásolhatja az előítéletességet, és a külföldi idegenségtapasztalat is hatással lehet az idegenellenességre.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/8
www. metszetek.unideb.hu

RECENZIÓ

A tanulmányban ismertetett empirikus kutatási eredmények több területen, így az iskolai végzettség és a lakóhely esetében igazolták a várakozásokat. A migrációs tapasztalatnak (külföldi munkavállalás) is jelentős hatása van, a külföldi munkatapasztalattal rendelkezők kritikusabbak saját honfitársaikat illetően, de elfogadóbbak a menekültekkel és más kisebbségi csoportokkal szemben. A társadalmi integráció és az előítéletek kapcsán elemzett erős és gyenge kötések hatása sajátos mintázatot mutat. Az erős kötésekkel rendelkezők pozitívan viszonyulnak a saját csoporthoz és a többi „nemzeti" csoporthoz, de elutasítóak több, kisebbségi társadalmi csoporttal szemben (kábítószeresek, migránsok, arabok, románok). A gazdag kapcsolatháló, a sok gyenge kötés viszont elfogadóvá tesz az összes (vizsgált) társadalmi csoportokkal szemben, ami azt jelenti, hogy az integráltság (sok gyenge kötés) csökkentheti a más csoportokkal szembeni előítéletet. A szerzők három toleráns-elfogadó vélemény együttest azonosítottak, melyek mindegyike valamilyen csoportok elfogadását jelenti. A „távoli" idegen csoportok (pl. migránsok, menekültek, muszlimok) elfogadását, a „közép-kelet-európaiságot" elfogadókat (szerbek, ukránok, románok pozitív megítélése alapján), és egy explicit-etnocentrikus beállítódást, mely a bárhol élő magyarok elfogadását jelenti.

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/9
www. metszetek.unideb.hu

RECENZIÓ

Mobilitás és integráció

Kovách Imre (szerk.) (2020): Mobilitás és integráció a magyar társadalomban
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum

FÓNAI MIHÁLY[1]

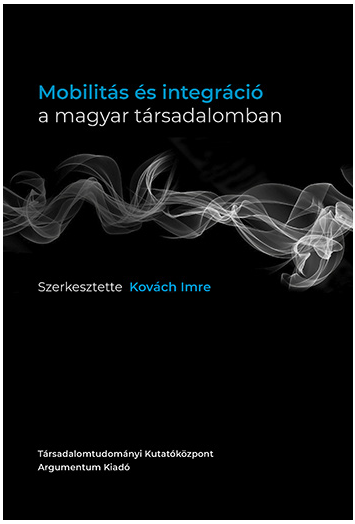

A kötet szerzői a Társadalomtudományi Kutatóközpont munkatársai, és a hozzájuk „erős" és „gyenge" kötésekkel kapcsolódó kutatók, akik részben a kutatásaik témái, részben az ebből is eredő személyes kapcsolatok révén tagjai egy „láthatatlan kutatócsoportnak" – ez a fajta hálózati kapcsolódás a kötet egyik erénye; a szerzők egy része az „integrációs" kötetben is publikált.[2]

A kötet felépítésén és tematikai, részben metodikai sokszínűségén érződik, hogy szerkesztési elvére az „integrációs" kötet[3] sok szempontból második köteteként tekinthetünk. Mit értek ez alatt? Az „első kötet" fogalmazza meg vagy foglalja össze azokat a teoretikus kérdéseket (integráció, az integráció szintjei, az integrációs csoportok jellegzetességei), melyekre a mobilitással foglalkozó, jelen kötet is épül. Ez nem jelenti azt, hogy a mobilitás jelenségeit elemző írások ne alapoznának elméleti előzményekre, modellekre. Mégis megfogalmazható, hogy ez a kötet inkább empirikus karakterű, a mobilitásnak a társadalmi egyenlőtlenségekkel és a társadalmi integrációval összefüggő kérdéseit azok speciálisabb aspektusaiban vizsgálja. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a szerzők ne alapoznának az elméleti irodalomra, ismert modellekre és kutatási előzményekre – ez megtörténik minden egyes fejezetben. Hogy ne legyen hiányérzetünk,

[1] Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar; Humán Tudományok Doktori Iskola, e-mail: fonai.mihaly@law.unideb.hu
[2] A kutatások és a kötet az MTA Kiválósági Együttműködési Program (KEP), Mobilitás Kutatási Centrum keretében készültek.
[3] Kovách Imre (szerk.): Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, 2020.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/9
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

néhány tanulmány (például a mobilitás érzékeléséről szóló, az integráció 2015-ös és 2018-as helyzetét összehasonlító, vagy a térbeli mobilitást elemző) a szükséges szinten foglalkozik a „klasszikus" mobilitási elméletek, fogalmak, folyamatok elemzésével és vizsgálatával. A tanulmányok, melyek fő erénye az erős empirikus karakter, elsősorban azokra az elméletekre és kutatási kontextusokra fókuszálnak, melyek az ismertetett kutatás, kutatási eredmény szempontjából a leginkább adekvátnak tekinthető.

Az eredmények olykor sokkolóak, a mobilitási folyamatok is besimulnak a kialakult rendszerintegrációba, mintha a mobilitási folyamatokat és jelenségeket, esélyeket is jelentős mértékben a rendszerintegráció és a politika alakítaná. Természetesen a szerzők az általuk vizsgált területeken több tényező, ok hatását elemzik (térbeli mobilitás, lakásmobilitás, a munkaerőpiac szerkezete, a nemek térbeli és társadalmi mobilitásának a változásai, kapcsolati tőke és mobilitás stb). A kötet olyan kérdésekkel is foglalkozik, melyek specialitásuk miatt nagy érdeklődésre tarthatnak számot, így a szociális munka intervenciói, a börtönből szabadulók integrációja, az új diaszpóra és a bevándorlók önkéntes munkája. Ezek a témák izgalmassá teszik a kötetet, de nem feszítik szét az integrációs keretekben tárgyalt mobilitási folyamatok elméleti és empirikus kontextusait.

Az „integrációs" kötethez hasonló a hiányérzetem, ez az oktatás és a felsőoktatás elemzésére vonatkozna, hisz mindkettőnek komoly szerepe van a mobilitásban (és az integrációban) is. Konkrétabban kellett volna utalni a romák helyzetére, az ő társadalmi mobilitásuk és integráltságuk problémáira is.

A kötetet a „szociális" szakmák és kutatók mellett az érdeklődő laikusoknak ajánlom, valamint mindazoknak a döntéshozóknak, akik valamilyen módon hatást gyakorolhatnak a társadalmi mobilitás intézményes formáira és a mobilitási csatornák működésére.

A kötet a következő blokkokból épül fel: Mobilitás és integráció; Területi mobilitás; Vissza a társadalomba; Határon innen, határon túl.

A „mobilitás" kötet első fejezetének a címe: *Pártszimpátia és a társadalmi mobilitás érzékelése* (Huszár Ákos és Szabó Andrea).

A tanulmány fő kérdése, hogy mennyiben függ az egyének politikai pártállásától a saját társadalmi helyzetük alakulásának az érzékelése. Ennek előfeltevése, hogy nem magyarázható kizárólag az egyének objektív életfeltételeinek az alakulásával, hogy javulónak vagy romlónak érzik a társadalmi helyzetüket, másrészt az, hogy a társadalmi pozíció, illetve a társadalmi pozíció változásának megítélésében jelentős szerepe lehet a politikai hovatartozásnak, egészen pontosan a politikai preferenciáknak. E kérdések megítélésében és értelmezésében nagy szerepe van az „érzeteknek", így például annak a megítélésében, hogy a társadalomban a mobilitási csatornák zártak vagy nyitottak-e mindenki számára. Ennek az érzetét a politikai hovatartozás

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/9
www. metszetek.unideb.hu

jelentős mértékben alakíthatja, kormánypárti szavazók sokkal inkább érezhetik az előrejutás lehetőségét, mint az ellenzéki táborba tartozók.

A szerzők a szükséges elméleti, fogalmi, módszertani kérdéseket is megválaszolják, elemezve a mobilitás különböző típusait, valamint az objektív és a szubjektív mobilitást. A szubjektív mobilitás fakadhat a tényleges mobilitásból, de annak érzékeléséből, és abból, hogy milyen tényezők hatnak a mobilitás érzékelésére, beleértve a társadalmi-politikai attitűdöket és a politikai állásfoglalást is. A szerzők feltevése is az, hogy a mai Magyarországon a politika által meghatározott értékválasztás befolyásolja a mobilitás szubjektív érzékelését.

A kutatási eredmények (a szerzők és más kutatók eredményei egyaránt) jelentős mértékben igazolták ezeket az elvárásokat, a mobilitás szubjektív mutatói szerint a rendszerváltás óta soha nem volt olyan magas azoknak az aránya, akik úgy vélik, javult a társadalmi pozíciójuk, mint a mostani időszakban. A tíz évvel ezelőtti pozícióhoz mért szubjektív mobilitás kapcsán leginkább azok érzik azt, hogy javult a társadalmi helyzetük, akik támogatják a kormánypártokat. Az ellenzéki pártok támogatói közül az MSZP és a DK támogatói esetében a párthovatartozás pozitív hatással van az intergenerációs szubjektív mobilitás érzetére, és nem szignifikáns az intragenerációs mobilitásával. A liberális, zöld ellenzék esetében (LMP, Momentum) az intergenerációs mobilitás érzete nem szignifikáns, az intragenerációsé igen (és pozitív összefüggésű). A Jobbik támogatóinál sincs szignifikáns kapcsolat a szülőkhöz viszonyított mobilitás esetében. A saját tíz évvel korábbi pozícióval történő összehasonlítás és a Jobbikhoz tartozás között negatív összefüggés figyelhető meg, egyértelműen az elmúlt tíz év veszteseinek tekintik magukat.

A szerzők szerint kiinduló hipotézisüknek megfelelően azok érzik leginkább úgy, hogy javult a társadalmi helyzetük, akik támogatják a kormánypártokat. Ez a hatás az összes bevont faktor közül a legerősebbek között van. Ugyanakkor ez nem a korábbi saját helyzettel való összehasonlításra hat (azaz a szubjektív intragenerációs mobilitásra), hanem a szülők helyzetével való összehasonlításra (a szubjektív intergenerációs mobilitásra).

A kötet második fejezete a nemek közötti mobilitási egyenlőtlenséget vizsgálja: *A társadalmi mobilitás egyenlőtlensége a nők és a férfiak között. Közeledés vagy távolodás?* (Huszár Ákos, Balogh Karolina, Győri Ágnes).

A tanulmány azt mutatja be, hogy a származás mennyiben határozza meg az egyének társadalmi helyzetét a mai Magyarországon, és van-e ebben különbség a nemek között. A nemek közötti különbségekben sajátos helye van a társadalmi mobilitásnak. Ezek között az egyenlőtlenségek között a munkaerőpiaciaknak van nagy szerepe, mely kihat a jövedelmekre, a fogyasztási lehetőségekre és a szabadidős tevékenységekre is. A férfiak előnye a magasabb munkaerőpiaci részvétel mellett a magasabb presztízsű és kedvezőbb jövedelmi helyzetű foglalkozási csoportokban

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/9
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

is megfigyelhető, továbbá az azonos munkakörben dolgozók esetében is markáns a különbség a bérekben, a nők hátrányára.

Magát a mobilitást illetően az figyelhető meg. hogy az ezredfordulóig évtizedeken át a férfiak felfelé irányuló, és a nők lefelé irányuló mobilitása volt a jellemző, ez az ezredforduló után változott, a felfelé irányuló mobilitás a nők körében lett magasabb, miközben a lefelé irányuló mobilitásban eltűntek a nemek közötti különbségek. Ennek egyik magyarázata az, hogy a lányok többségbe kerültek a gimnáziumi és a felsőoktatási továbbtanulásban.

Bár az abszolút mobilitási mutatók a nők esetében kedvezőbbek, és csökkentek a foglalkoztatási egyenlőtlenségek is, a nők kedvezőbb mobilitási mutatói a társadalomszerkezet középső szegmensében zajló mozgásokból fakadnak, a foglalkozási hierarchia felsőbb szintjein kisebb különbségek tapasztalhatók a nők és a férfiak mobilitása között. Igen fontos, hogy a foglalkozási pozíciók esélyhányadosai alapján a kedvezőbb családi háttér a nők esetében nagyobb védettséget jelent. A magasabb pozíciójú szülők gyermekei közül a lányoknak kisebb esélye van arra, hogy a foglalkozási hierarchia aljára kerüljenek.

Ettől eltekintve a nőknek a foglalkozási szerkezet alsó, illetve felső szegmensében tapasztalható hátrányos helyzetét a mobilitási folyamatok nem enyhítik, hanem súlyosbítják (a nők a középső szegmensekben mobilabbak). A relatív mobilitási esélyek alapján azt fogalmazzák meg a szerzők, hogy a férfiaknál a „plafon" mutatkozik „ragadósabbnak", a nők esetében pedig a „padló", ami a nemek közötti egyenlőtlenségek fennmaradását jelzi, azaz a férfiaknál a privilegizált társadalmi helyzet öröklődése nagyobb mértékű, mint a hátrányos pozícióké – a nőknél ez fordítva van (55. o.).

A harmadik fejezet címe a *Magyar társadalom integrációja 2015, 2018* (Gerő Márton, Hajdu Gábor, Kovách Imre, Kristóf Luca, Szabó Andrea).

A tanulmány kettős célja a társadalmi egyenlőtlenségek és az integráció 2015 és 2018 közötti változásainak az elemzése, és az integrációs modell (melyet a kutatócsoport korábban dolgozott ki, és melyre a kötet írásainak az elemzései vonatkoznak) további alkalmazhatóságának a vizsgálata. A kutatás keretének a szerzők azt választották, hogy összehasonlították a kormányzat manifeszt társadalompolitikai céljainak a teljesülését (öt területen) adatelemzésük eredményeivel.

A *munkahelyteremtés* a NER szilárd pilléreként fogalmazódott meg, a munkaalapú társadalom jegyében. Ennek megvalósítására több intézkedést is hoztak (adókedvezmények, közmunkaprogram, a nyugdíjrendszer átalakítása), melyek a tízéves gazdasági konjunktúrával együtt növelték a foglalkoztatást, ám a munkaerőpiac strukturális egyenlőtlenségei fennmaradtak. A *jövedelmekre és a munkabérekre* a Nemzeti Együttműködés programja (NEP 2010) külön nem tért ki. A jövedelmeket az adórendszer átalakítása (egykulcsossá) és a Munka Törvénykönyvének a szabá-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/9
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

lyozási változásai hatottak (a munkafeltételelek és az alkuerő hátrányos változásaival a munkáltatók szempontjából). A munkajövedelmeket elsősorban a korszakban megfigyelhető gazdasági növekedés és a munkaerőhiány alakította. A *középosztály erősítése* is a kormányzat deklarált célja volt. Ez leginkább a családpolitika eszközrendszerén keresztül valósult meg (adókedvezmények, CSOK), amit összekötöttek a demográfiai válság kezelésére tett lépésekkel. Ezek a kedvezmények azonban az alacsonyabb jövedelműeket és a munkaviszonnyal nem rendelkezőket kevésbé segítették. A *nyugdíjak* kapcsán a nyugellátások védelmét, a nyugdíjak vásárlóértékének a megőrzését és egy komplex szolgáltatórendszer kiépítését tűzték ki célul. A bekövetkezett változások között szólni kell a magánnyugdíjpénztárak államosításáról, és a különböző kedvezmények (kor, szolgálati) és a rokkantnyugdíj kivezetéséről. Növekedtek a nyugdíjasok közötti jövedelmi egyenlőtlenségek is, a felsőkorlát eltörlése következtében. A nyugdíjasok több esetben kaptak egyszeri, adományjellegű többletjuttatást. A *szegénység felszámolása* a 2010-es kormányprogram egyik kiemelt témája volt. Ennek kapcsán említi a NEP a területi és társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését, emellett szól a mélyszegénység kezeléséről, a kistelepülések és a cigányság helyzetéről. A szociálpolitikai váltás irányát jelzi, hogy a segélyezés helyett a munkához jutás esélyének a biztosítása fogalmazódott meg célként. A megvalósult társadalompolitika a középosztály felső csoportjainak a megerősítésére irányuló szándékot mutatják, mely mögött az elitcsere szándéka, a társadalmi, politikai és hatalmi stabilitás biztosítása húzódik. Ennek sajátossága, hogy a szociálpolitika forrásainak jelentős részét az új felosztási rendszer az alsó társadalmi szegmensekből a társadalmi közép- és felső rétegekhez pumpálja.

E folyamatokat a szerzők összevetették a 2700 fős mintán végzett kutatás empirikus eredményeivel, melyek a magyar társadalom integrációs csoportjait reprezentálják (az integrációs csoportok teoretikus és empirikus körülhatárolását is a kutatócsoport végezte, melynek eredményeit a 2017-es tanulmánykötet foglalja össze). A szerzők az empirikus kutatások eredményei alapján a következőket fogalmazzák meg. Az integrációs csoportok 2018-ban is világosan elkülönülnek egymástól, nem lehet beszélni a távolságok jelentős csökkenéséről. Az integrációs csoportok fontos jellemzője a munkához jutás és a munkaintenzitás – a kormányzati szándéknak megfelelően 2015-höz képest jelentősen növekedett a munkaerőpiacon jelen lévő csoportok aránya. Az erőteljes bér- és jövedelemnövekedés ellenére a kirekesztett csoportok mérete nem csökkent, 2015-ben 20% alatt volt, 2018-ban közelítette a 30%-ot.

A szerzők szerint 2015 és 2018 között a társadalmi egyenlőtlenségek és az integráció csekély mértékben módosult, a NER valóságosan működő rendszerré vált, a táradalom politikai integrációja jelentős mértékben felerősödött. A középrétegek megerősítésére hozott intézkedések hozzájárulhattak a kirekesztettség észlelésének kisebb csökkenéséhez és a közintézmények iránti bizalom valamelyes növekedésé-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/9

hez. Az integráltság csekélyebb, de kitartó erősödése a társadalom felső kétharmadában az alsó egyharmad elmélyülő társadalmi dezintegrációjával jár együtt. (89. o.)

A kötet negyedik tanulmánya a társadalom politikai integrációját elemzi: *A magyar társadalom politikai integrációja* (Szabó Andrea és Gerő Márton).

A szerzők megfogalmazzák, hogy szándékuk szerint azt a folyamatot akarták megragadni, melyben a politikai rendszer eszközeivel létrehozza azokat a mechanizmusokat és interakciókat, amelyek újrateremtik az emberek együttélésének feltételeit, valamint alárendeli a társadalmat a politikai alrendszer működtetésének. Az integrációs mechanizmusok három szintje közül (társadalmi szintű, rendszerszintű és személyközi, Habermas alapján) a rendszerszintű integráció egyik, de nem kizárólagos formája a politikai integráció. Ennek kapcsán véleményük az, hogy Magyarországon a politika önálló integrációs tényezővé vált, ami „túlmegy" a társadalomban kialakuló törésvonalakat megjelenítő pártok korábbi modelljén és gyakorlatán.

A tanulmány részletesen elemzi Habermasnak a Rendszerre és az Életvilágra vonatkozó elméletét, mint értelmezési keretet. Ismert, hogy míg a Rendszerben a hatékonyság (cél-racionalitás), addig az Életvilágban a kölcsönös megértés (kommunikatív racionalitás) koordinálja a cselekvéseket. Az életvilág a kultúra, a társadalom és a személyiség három strukturális alkotóeleméből épül fel. Mivel a rendszer legitimációját az életvilág adja, a rendszerintegráció a „tartalmilag diffúz tömeglojalitás" kialakítására, a tömeges méretű, feltétel nélküli rendszertámogatás létrehozására törekszik, a formális demokrácia intézményein keresztül. Magának a politikai integrációnak a leírására hét dimenzió vehető figyelembe (a közösségtípus, a cselekvési dimenzió, az ideológiai dimenzió, az objektivitás és percepció, a mentális, a földrajzi és az időbeli összetartozás).

A számos teoretikus kérdést és empirikus eredményt elemző tanulmánynak néhány, a politikai integráció helyzetét és sajátosságát jellemző állítását ismertetem. Ezek egyike szerint a rétegződési sémák és a különböző szociodemográfiai tényezők sem együtt, sem külön nem magyarázzák a politikai integráció dimenzióinak a változásait. A folyamat középpontjában a politikai vezérek állnak, akiknek a teljesítménye, kommunikációs hatása befolyásolja azokat az értékeket, normákat és identitásokat, amelyek kialakítják a különböző politikai közösségeket és értékcsoportokat. A politika társadalmat integráló ereje az érzelmi jellegű, ideológiai politizáláson alapul, és a politikai polarizáció elvén működik.

A politikai integráltság különböző területei és szintjei eltérő módon érintik az integrációs csoportokat és az értékklasztereket – a felülintegrált csoportok élesen elkülönülnek a többitől, egyben integráltságuk foka is magas, míg a többi integrációs csoport „vegyes", ideológiai karakterét, részvételét és szervezettségét tekintve is. A felülintegrált csoportok pártpreferenciája a leginkább koncentrált, a kormányzópártok irányába (126. o.). A „komplex politikai integráció" fenntartása a veszély-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/9
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

érzetre és az ellenségképre épül, melynek következtében a saját tábor lojalitása és kohéziója fennmarad, polarizálja a politikai cselekvést és kommunikációt, továbbá elidegeníti azokat, akiknek nincsenek eszközei a polarizált térben való pozicionáláshoz (129. o).

A kötet ötödik tanulmánya a területi mobilitás szemszögéből közelít az integrációhoz: *Területi mobilitás és a magyar társadalom integrációs csoportjai* (Csizmady Adrienne, Győri Ágnes, Kőszeghy Lea, Rácz Attila).

A szerzők abból indulnak ki, hogy Magyarországon a kialakult és a rendszerváltás után stabilizálódott térbeni-társadalmi különbségek csak lassan változnak. A térbeli mobilitás éppen az ilyen típusú egyensúlytalanságokat és a területi egyenlőtlenségeket lenne hivatva csökkenteni. Ezt azonban közvetlenül is korlátozza a lakásmobilitás alacsony szintje, ami a munkavállalási célú mobilitásra is hat. A tanulmányban a szerzők három csoportot különböztetnek meg, a „tágabban mobilakat", a „lokálisan mobilakat" és a „településen belül mobilakat".

A területi különbségeket többek között a gazdasági fejlettséggel és az ott élők társadalmi összetételében mutatkozó különbségekkel szokták mérni. Magyarország gazdasági-társadalmi térszerkezetének változása útfüggő – vagyis a múlt jelentősen meghatározza a jövő lehetséges kimeneteit – a különbségek csak lassan, hosszú távon csökkenthetők. A területi különbségek alapján egy évtizedek óta meglévő kelet-nyugat és észak-dél tengely mutatható ki, a budapesti várostérség kiemelkedő szerepével.

A hazai területi egyenlőtlenségeket csökkentő területi mobilitás egyik akadálya a magyar lakásrendszer tulajdoni formáiban keresendő, ami a magántulajdonú lakások meghatározó súlya miatt korlátozza a mobilitást. Ehhez járul hozzá az önkormányzati bérlakások alacsony aránya. Ugyanakkor a magánlakást bérlők a magasabb státuszúak közül kerülnek ki, és az ő térbeli mobilitásuk is magasabb.

A területi mobilitásra a munkaerőpiac is hat, hisz mindenki az álláshelyek irányába „mobil". Az ország gazdasági-térbeli struktúrája miatt a régiók között nagy különbség alakult ki a munkaerő-keresletet és -kínálatot illetően, ám például épp a lakáspiac immobilitása (és a jövedelmi különbségek) miatt a munkaerőpiaci vonzás önmagában nem indítja meg a térbeli mobilitást. A kutatók a települések és a térségek három típusát különböztetik meg, az erős centrumokhoz kapcsolódó településeket, melyek felzárkóznak a centrumukhoz, az idősebb átmeneti övezet településeit, melyek lakói kevésbé mobilak, és a fiatalos, hátrányos településeket, ahol kevés a munkalehetőség. A belső vándorlás a kisebb településektől a nagyobbak, a fejletlenebb térségekből a fejlettek felé irányul, ám a hazai, mérsékelt mobilitási hajlandóság miatt a vándorlás nagy része megyéken belül történik, és hasonló a helyzet az ingázást illetően is. A foglalkozási célú ingázásban térbeli eltérések is megfigyelhetők, ami a településhálózat sajátosságaiból is fakad, az Alföldön az ingázók inkább

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/9
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

a nagyobb települési központokba járnak dolgozni, míg a Dunántúlon a kisebb városoknak is lehet munkaerőpiaci vonzása.

A szerzők úgy látják, hogy a jobb helyzetű integrációs csoportokba tartozók éppen helyzetükből adódóan választhatnak, hogy milyen módon és hol akarják a családjuk helyzetét tovább javítani, erősíteni. Nincsenek rákényszerülve a mobilitásra, hiszen vagy a legjobb pozíciókba születtek, vagy mobilitás útján érték el azt. A közepesen integrált csoportokban mobilak és nem mobilak egyaránt megtalálhatók. A dezintegrált csoportokat pedig megköti és mobilitásukat hátráltatja helyzetük (163. o.).

A hatodik tanulmány címe: *Kapcsolati tőke és földrajzi mobilitás* (Dávid Beáta, Albert Fruzsina, Huszti Éva).

A tanulmány a személyes kapcsolatok legbelsőbb körét, a „bizalmas beszélgetési hálózatokat" vizsgálja a földrajzi mobilitás szempontjából. A földrajzi mobilitás azt veti fel, hogy mi történik a lakóhely megváltoztatása esetén a korábbi kapcsolatokkal, azok hogyan alakulnak át a kapcsolattartás módját illetően (például az infokommunikációs technológiák alkalmazásával), illetve milyen új kapcsolatokat szerez az egyén az új lakóhelyén. A földrajzi mobilitás következménye lehet a kapcsolatok, az elköteleződés és az érzelmi közelség hiánya. A költözés gyakran vezet a kapcsolatok felbomlásához, és aláássa a közösségek társadalmi tőkéjét. Ugyanakkor az individualizációs hipotézis alapján a korábbi, lazuló erős kötéseket a mobil életmódhoz jobban illeszkedő gyenge kötések (nagyobb száma) váltja fel.

A szerzők empirikus elemzésük alapján azt látják, hogy a 2018-as adatok alapján a 2000-es évek elejétől már megfigyelt trend részben folytatódott: tovább csökkent a rokon bizalmasok száma, de az eddigi megfigyelésekkel szemben, mivel már nem nő a nem rokon bizalmasok száma, a bizalmas kapcsolathálózat összmérete szűkül. Ennek nem mond ellent, hogy a nem rokon, főleg barát bizalmasok dominanciája a 2018-as adatok szerint össztársadalmi jelenséggé vált. A bizalmasok számára azonban önmagában a földrajzi mobilitás nem gyakorol szignifikáns hatást, bár az immobilak körében a rokonok aránya valamelyest magasabb a bizalmas kapcsolathálózatban (ami érthető, hisz ők könnyebben elérhetők).

Bár a bizalmas kapcsolathálózat kiterjedtsége, mérete nem különbözik a mobil és a nem mobil népesség között, a földrajzi mobilitás hatása is megfigyelhető, hisz a mobil személyek bizalmasai között kétszeres a nem azonos településen élő személyek száma a nem mobilakéhoz képest, és ez az arány a nők, a középkorosztály, valamint az iskolázottabb csoportok esetében, illetve a falvakban élők körében még magasabb. A magasabb státuszúak jobban fenn tudják tartani a távolabb élő kapcsolataikat is, míg a rosszabb helyzetben élő mobil személyek bizalmas hálózata inkább a helyben megtalálható kapcsolatokból áll (194. o).

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/9
www. metszetek.unideb.hu

RECENZIÓ

A hetedik tanulmány az ingázás és a nemek kapcsolatát vizsgálja: *Változott-e az ingázásban a nemek közötti egyenlőtlenség? Az ingázási időre ható tényezők és változásuk 1990 és 2011 között Magyarországon* (Bakó Tamás, Kálmán Judit).

A társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek kialakulásához és fennmaradáshoz hozzájárul az egyének mobilitása, vagy annak a hiánya. Ennek egyik vetülete az ingázás, ami abból következik, hogy a munkaerő és a munkahelyek eloszlása térben nem egyenletes, erre megoldást a költözés vagy az ingázás jelent. Az utóbbi időkben Magyarországon a nők a megtett távolságban és az ingázásra fordított időben is közeledtek a férfiakhoz, ebben csökkent a két nem közötti egyenlőtlenség.

A közgazdaságtani megközelítés szerint az ingázás egy választás, mely racionális, ha a jobb lakáskörülmények, vagy az előnyösebb munkalehetőségek, a magasabb bérszínvonal kompenzálják a vele járó fáradságot. Gyakori érv, hogy a hosszabb ingázási időért a magasabb bérek vagy az alacsonyabb külvárosi lakásárak kompenzálnak. A nemzetközi szakirodalom szerint a lakáspiaci körülmények hatása mellett a nemek szerint is különbség van az ingázásban, a férfiak, apák hosszabban és nagyobb távolságot utaznak a munkába. Az alacsonyabb női ingázás részben az anyaságukra vezethető vissza („motherhood penalty"), továbbá az ingázást az alacsonyabb női munkaerőpiaci részvétel és az alacsonyabb bérek is befolyásolják, hisz az ingázással elérhető bérnövekményük is alacsonyabb, ezért a „tipikus női munkahelyek" a lakóhelyekhez közelebb vannak, ráadásul a „női szektorok" (egészségügy, oktatás, kereskedelem, szolgáltatások) is egyenletesebben oszlanak el a lakóhelyek környékén.

Részben a népszámlálási adatbázisok elemzése alapján a szerzők arra jutottak, hogy a nők mind a megtett távolságban, mind az ingázásra fordított időben elkezdtek felzárkózni a férfiakhoz. A kornak és különösen a végzettségnek jelentős a szerepe abban, hogy ki válik munkanélkülivé, illetve foglalkoztatottá, ezért ezek az ismérvek alapvetően a szelekción keresztül hatnak az ingázási időre (220. o.).

A nyolcadik fejezetben a szociális munka intervenciós hatásáról olvashatunk: *A szociális munka intervencióinak hatása a társadalmi mobilitásra és immobilitásra* (Rácz Andrea).

A szerző álláspontja szerint a gyermekek védelme és a gyermek jól-lét, különösem a társadalom alsó szegmenseiben, szorosan összefügg a mobilitással. Tágabban, a szociális munka is küldetése szerint a társadalmi integrációt segíti elő a szociálpolitika rendszerében nyújtott szociális és gyermekjóléti ellátásokon és szolgáltatásokon keresztül. A professzionális segítő munka, benne a gyermekvédelmi munka hatékonyságát befolyásolja, hogy alacsony a társadalmi presztízse, a kliens és a szociális munkás kapcsolata formalizált, a kliensek problémáik jellegétől függően több szakemberrel és szervezettel lehetnek kapcsolatban.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/9
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

RECENZIÓ

A szerző kutatása alapján több, fontos megállapítást tesz; maga a kutatás csak lazábban kapcsolódik a szerzők többsége által elemzett KEP-adatfelvételhez. A fejezetben elemzett kutatási eredmények egy interjús kutatáson (30 szakemberrel) és egy, a szolgáltatásokat igénybevevő családok körében folytatott kérdőíves adatfelvételen (260 család), és az ugyanebben a körben folytatott interjús vizsgálaton (102 interjú) alapulnak. A megkérdezett szakemberek kiemelték, hogy a gyermekjóléti és a gyermekvédelmi rendszer hiányos, a kisebb településeken a szolgáltatások minősége és léte elmarad a városokban működő és elérhető szolgáltatásoktól. Kiemelték, hogy a hátrányos helyzetű kistelepüléseken az alapvető szociális problémákat, a szegénységet, a munkanélküliséget, a szenvedélybetegségeket, az iskolákból való korai kimaradást, és a korai terhességet nem tudják kezelni. E területen szegényesek a munka- és szolgáltatási körülmények, az alacsony bérek és presztízs miatt nehéz munkatársakat találni.

A gyermekes családokat az ellátások, szolgáltatások ismeretéről és igénybevételéről kérdezték. Az ismertség mindkét vizsgálati területen magasnak mondható, a hátrányos helyzetű településeken élő szülők 77,3%-a, a budapesti agglomerációban élő szülők 91,9%-a ismerte azokat. A lehetséges szolgáltatások igénybevételét vizsgálva elmondható, hogy az leginkább a rászorulókat éri el. Jellemzően a magukat románok vallók, a jövedelmi szegénységben élők, a súlyosan depriváltak, a községben élők, illetve az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők veszik igénybe a lehetséges szolgáltatásokat. A kutatás során arra is kíváncsiak voltak, hogy a társadalmi mobilitás lehetséges módjaként mennyire van jelen az elköltözési szándék a vizsgált családok körében. Azt tapasztalták, hogy minél több gyermekekkel kapcsolatos ellátást vesznek igénybe a gyermekes családok, annál nagyobb valószínűséggel szeretnének elköltözni.

A szerző a következtetések között megfogalmazza, hogy a kvantitatív és kvalitatív kutatási eredményeik alapján a gyermekjóléti rendszer szinte láthatatlan a hátrányos helyzetű kistérségekben élő szegény, kirekesztett családok számára. Ráadásul hiányzik a rendszerszemléletű megközelítés a családok támogatásában, hiányzik a kommunikáció és a partnerség a potenciális szereplők (szervezetek) között.

A kötet kilencedik tanulmánya a *Keresleti korlátok a börtönből szabadultak reintegrációjában* címet viseli (Boza István, Csáki Anikó, Ilyés Virág, Köllő János, Kőműves Zsófia, Márk Lili, Mészáros Mercedes).

A börtönből szabadulóknak a társadalomba visszailleszkedése tipikusan integrációs kérdés és probléma, ez utóbbi azért, mert a visszailleszkedni akarók nehezen legyőzhető akadályokba ütköznek a munkaerőpiacon, ezt erősíti a korábbi, felhasználható kapcsolati háló gyengülése, valamint a munkáltatók és a munkatársak idegenkedése. A munkáltatók kockázatosnak tartják a szabadultak felvételét, amit úgy kezelnek, hogy olyan munkakörbe veszik fel az érintetteket, ahol a rossz döntésből

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/9
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

származó potenciális kár viszonylag kicsi, alacsonyabb bérezéssel biztosítják magukat a várt veszteségek ellen, és pontosabb információkra alapozzák a döntésüket. Ezek a kockázati megfontolások azt eredményezik, hogy a szabadulók nagyobb valószínűséggel kerülnek be egyszerű foglalkozásokba, projektjellegű tevékenységekbe és alkalmi munkába, mint a börtön előtt állók.

A szerzők hangsúlyozzák, hogy elemzésükhöz a BVOP-statisztikák, az MTA KRTK Admin2 adatbázis, és több alapítvány jóvoltából alapos ismeretek halmozódtak fel, a hazai börtönviszonyokról számos elemzés született, kevesebb elemzés áll rendelkezésre a börtönhöz vezető útról. Ha a szabadultak (akik életük során már voltak börtönben) arányát vizsgáljuk néhány területen, azt láthatjuk, hogy a regisztrált munkanélküliek között az 1–8 éve szabadultak aránya 7,2% volt 2011-ben, a közmunkások között 2,1%, és a budapesti hajléktalanok között 3,7%, a vidéki hajléktalanok esetében 6,7%. Már ezek a számok is mutatják, hogy a fogvatartottak reintegrációja nem „ezoterikus probléma", hisz például 2003 és 2011 között 80 ezer ember járt börtönben, családtagjaikkal együtt az érintett népesség háromszázezres lehet.

A szerzők az MTA KRTK Admin2 panel adatbázisát elemezték, mely öt kormányzati adminisztratív adatbázist egyesít (a fogvatartottak úgy azonosíthatók, hogy utánuk az állam fizet egészségbiztosítási járulékot, továbbá ismert az elzárás kezdete és vége). A fogvatartottak a szabadulás után kisebb mértékben voltak foglalkoztatva (23,21%), mint a megfigyelt időszakban (58,7%, ami a nem fogvatartott időszakra vonatkozik), rövid időszakra foglalkoztatják őket, és lefelé mozdulnak a foglalkozási hierarchiában. Csaknem 40%-ukat a közszféra, jelentős mértékben közfoglalkoztatási programjaiban alkalmazták. Összegezve, a szabadultakat jellemzően egyszerű feladatokra, alkalmi, szezonális és projektjellegű tevékenységekre, a munkanélküliek felé nyitott, instabil állásokra, rövid munkaviszonyok keretében alkalmazzák.

A kötet tizedik fejezetében a diaszpóráról olvashatunk: *Magyar diaszpóra és az anyaország. Diaszporizáció és diaszpórapolitika* (Papp Z. Attila, Kovács Eszter, Kováts András).

A diaszpórák kutatása az 1960-as években kezdődött, a diszapórapolitikáké csak az elmúlt negyedszázadban, amit a migrációs folyamatok felgyorsulása mellett a telekommunikáció fejlődése is magyaráz. A szerzők arra is utalnak, hogy a diszpórapolitikákkal foglalkozó szakirodalom gyakran nem tesz különbséget a diaszpórák és a nemzeti kisebbségek között. Közép-európai és magyar vonatkozásban azonban a két csoportot el kell választani, a diaszpórák a migráció, míg a nemzeti kisebbségek határmódosítások és államok felbomlása következtében jönnek létre. A *diaszpórapolitikát* úgy definiálhatjuk, mint olyan kormányzati vagy kormányzati támogatást élvező kezdeményezést, programot, intézményt, törvényi szabályozást, amely a migráció által létrejött diaszpóraközösség megszólítását, megnyerését, támogatását szolgálja (304. o.). A diszpórapolitikáknak három elméleti magyarázata alakult ki: a

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/9
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

strukturális-instrumentalista, az etnicista és a kormányozhatóságra (governmentality) épülő magyarázatok

A diaszpórapolitikák értelmezésén túl azok a célok alapján is tipologizálhatók, ennek alapján lehet beszélni kapacitásépítő, jogkiterjesztő és kötelezettségbehajtó modellről. A *kapacitásépítés* pillérei a szimbolikus nemzetépítés és az intézmények létrehozása. A *jogkiterjesztés* a diaszpóra politikai bevonását, és a diaszpóra számára biztosított szociális és polgári jogokat jelenti. A *kötelezettségeket behajtó* modell sajátossága a diaszpórában rejlő gazdasági és politikai jellegű erőforrások kiaknázása.

A szerzők bemutatják a magyar diaszpórapolitika történelmi előzményeit és a rendszerváltás utáni kormányok politikáját – ezek kapcsán hangsúlyozzák, hogy a diaszpórapolitikát a 2010 utáni Orbán-kormányok intenzív nemzetpolitikájának a részeként lehet értékelni, melynek központi narratívája a „nemzetegyesítés" (a diaszpóra teljes körű beemelése az egységes magyar nemzetbe). Ennek a 2010 után felgyorsuló kivándorlás ad kontrasztot, amit az ellenzéki pártok veszteség-narratívaként tematizáltak. A kormány diszpórapolitikája is utal az új diaszpórára (a 2010-es évek kivándorlóira), ám az látszik, hogy a számukra indított programok felemásra sikerültek. A szerzők úgy látják, hogy a kormányzati politika leginkább kapacitásépítő és kiterjesztő.

A szerzők empirikus megállapításai a régi és az új diaszpórák jellemzésére és összehasonlítására irányulnak. A „régi" diaszpóra az elmúlt évszázadban, évtizedekben emigrált magyarokat jelenti, a magyar gyökerekkel rendelkezők számát 2-2,5 millióra teszik. Az „új diaszpóra" elsősorban az EU-s országokba történő kivándorlást jelenti az elmúlt 10-15 évben. Ennek a csoportnak a jellemzéséhez a tükörstatisztikákon túl a 2016-os mikrocenzust használták a szerzők, eszerint a kivándorolt magyar népességben magasabb a férfiak aránya, a fiatalabbaké, és a magas iskolai végzettségűeké, jellemzően a kereskedelmi-szolgáltatási, ipari-építőipari és szakképzettséget nem igénylő foglalkozásokban dolgoznak. A szerzőknek 2018-ban egy online kérdőívére 18 ezer személy válaszolt, ezek alapján jellemezték a diaszpóra egyes csoportjait. Klaszterelemzéssel három csoportot alakítottak ki, akik között lényeges különbségeket tapasztaltak a diaszpórához, a fogadó társadalomhoz, és Magyarországhoz való viszony alapján: az „elkötelezett diaszpóra vagy diaszporizálódó közösségeket", a „megszólíthatatlanokat", és a „politizáló migránsokat".

A kötet zárótanulmánya magyar bevándorlók jótékonysági munkáját elemzi: *Szolidaritás és társadalmi mobilitás. Magyar bevándorlók jótékonysága és fizetett munkája a német bevándorlási rendszerben* (Feischmidt Margit, Zakariás Ildikó).

A szerzők Németországban élő magyarok migrációs tapasztalatait, és a nem európai menekültek támogatásában való részvételüket vizsgálják tanulmányukban. Kutatási kérdésük az, hogy a megkérdezettek hozzáállását az újonnan érkezett menekültekhez mennyiben határozzák meg saját küzdelmeik, kudarcaik és sikere-

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/9
CC BY
www. metszetek.unideb.hu

ik. E kérdéseket németországi magyarok által fenntartott Facebook-csoportokban meghirdetett online kérdőívvel és két városban készített interjúkkal vizsgálták, 639 kérdőívet és 15 interjút dolgoztak fel.

Más kutatók tapasztalatai alapján fogalmazódott az meg (Németországban), hogy a migráns háttérrel rendelkező személyek készségeit, tapasztalatait, kulturális kompetenciáit vegyék figyelembe a vándorok és a menekültek ellátásában, és vonják be abba a migrációs hátterűeket. A szerzők kutatásuk tervezésénél ezen túlmenően figyelembe vették a fogadó és küldő társadalmakhoz való viszony speciális jellemzőit, feltételezve, hogy a két országban fellelhető társadalmi tőkét, a két ország médiáinak fogyasztása, illetve a magyar pártpreferencia – szoros kapcsolatban állnak a válaszadók menekültek iránti szolidaritásával.

Lássunk néhány empirikus eredményt a kutatásból. A válaszadók 30,2%-a jótékonykodott élete során menekültek javára (önkéntes munka vagy adományozás) (4% nem válaszolt). A többség (27,2%) az úgynevezett migrációs válság idején vagy azt követően tette mindezt. Szubjektív társadalmi-gazdasági elégedettségük kimagasló. Transznacionális kapcsolataikat az jellemzi, hogy 44%-a magyarul is és németül is követi a médiát, 24%-uk több nyelven tájékozódik, és csak 8% azoknak az aránya, akikhez kizárólag a német nyelvű média jut el. A minta 16%-át csak magyar nyelvű médiafogyasztás jellemzi, míg 7%-uk semmilyen médiát nem fogyaszt. „Migrációtörténetük" és a német társadalomhoz való viszonyuk alapján a sikeres integrációs pálya és szociális mobilitás inkább az idősebb generációt jellemzi. Az újgenerációs, fiatal bevándorló magyarok a munkaerőpiaci bizonytalanság és a hétköznapi interakcióikban tapasztalt ridegség ellenére a nagyvárosok vonzásáról és a bennük élvezett szabadságról beszéltek, a nagyvárosok multikulturális miliőjével azonosulnak, ám ez azt is jelenti, hogy kötődéseik gyengébbek (343. o.).

A szerzők következtetése az, hogy a menekültek elfogadásának-elutasításának attitűdje és a fizetett segítő munka közötti kapcsolat erőssége hasonló az attitűdök és a jótékonykodás kapcsolatához. A menekültek elfogadása és a megsegítésükben való tevőleges részvétel mindkét típusú tevékenység esetében összefügg egymással. A segítségnyújtás fizetett és fizetetlen formája közel hasonló mértékű pozitív irányú összefüggést mutat az alany iskolai végzettségével, szubjektív anyagi jólétével, a német nyelvű média fogyasztásával és a menekültek felé mutatott elfogadással (352. o.).

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
www. metszetek.unideb.hu

OLVASS FELESLEGESET!

– Sik Endre állandó rovata –

Amióta a szakmában vagyok, harcolok a túlzásba vitt specializáció, a semmiről való mindentudás irányába mutató szakszerűség eluralkodása ellen. Természetesen a kudarc elkerülhetetlen, de kedvenc fegyverem ennek ellenére hasznossá válhat mások kezében is. Arról van szó, hogy világéletemben vigyáztam arra, hogy ha nyaralni mentem vagy feleslegesnek tűnő konferencián üldögéltem, akkor olyan tanulmányokat olvassak, amelyeknek semmi köze nem volt ahhoz, amivel akkor éppen foglalkoztam. Gondosan mindig valamilyen feleslegeset olvastam. Ezek között sok volt olyan, amibe beleszerettem, s félretettem, hogy valaha talán valakinek a kezébe adhatom, hogy foglalkozzon vele behatóbban, mert a mű valamilyen szempontból zseniális.

A mű, amelyet a Debreceni Egyetem doktorandusza bemutat[1], egy olyan kérdésre keresi a választ, amely sohasem veszít fontosságából, mert talán ez tekinthető minden egyenlőtlenségek ősének.

[1] Alesina, A. F. – Giuliano, P. – Nunn, N. (2011): *On the Origins of Gender Roles: Women and the Plough* (No. w17098). National Bureau of Economic Research. DOI: 10.3386/w17098

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/10
www. metszetek.unideb.hu

OLVASS FELESLEGESET!

Eke, ásó, kapa és nagyharang, avagy tanulmány a nemi szerepek eredetéről[1]

JUHÁSZNÉ FAZEKAS ZSUZSANNA[2]

Számtalan tanulmány született már a férfi és a női szerepek különbözőségeiről, a nemek közötti egyenlőtlen viszonyokról, és egyáltalán mindarról, ami a férfi és nő közötti társadalmi, biológiai különbséget jelenti, jelentheti. Az általam bemutatni kívánt tanulmány a nemi szerepek eredetét állítja a középpontba. Az elemzés unikális jellegét az adja, hogy annak ellenére, hogy közgazdászok írták, azok számára is fogyasztható, akik hadilábon állnak a gazdasági és matematikai mutatók és összefüggések értelmezésével.

A tanulmány fókuszában a nők társadalmi szerepvállalása, valamint a vizsgált közösségekre jellemző kulturális hiedelmek, normák és szokások munkamegosztást befolyásoló tényezőinek vizsgálata áll. A kutatók azt feltételezték, hogy a nemi szerepek alakulását jelentősen befolyásolta a tradicionális mezőgazdaság technológiája, és az ebből fakadó férfi-női munkamegosztás jellemző tényezői.

A kutatók úgy vélték, hogy azok a társadalmak, ahol az emberek ekével művelték a földjeiket, amelyben a nőknek kevesebb szerep jutott, ott a nők ma is kevésbé jelennek meg a munkaerőpiacon, a vállalkozói szektorban és a politikában, vagyis a valamikori technológia alapú „természetes" egyenlőtlenség máig fennmaradt.

A vizsgálat kiinduló fázisa a valamikori társadalmak mezőgazdasági rendszereinek elemzése. Ehhez figyelembe veszik azok földrajzi, geológiai, éghajlati adottságait és etnikai összetételüket. Számos adatbázist használtak fel a kutatás során (pl. *Ethnographic Atlas, Global Agro-Ecological Zones, Ethnologue: Languages of the World, Landscan*), és bonyolult matematikai számítások alkalmazásával kerestek összefüggéseket a korabeli társadalmak etnikai, földrajzi, történelmi, nyelvi és gazdasági jellemzői, s ezek nemi szerepekre gyakorolt hatása között.

Az ősi gazdasági rendben megteremtődött, de a hagyományok által máig átörökített nemi szerepeket az USA-ban élő második generációs bevándorló nők munkaerőpiaci jellemzőinek feltérképezése segítségével vizsgálták. Hipotézisük az volt, hogy a

[1] Alesina, A. F. – Giuliano, P. – Nunn, N. (2011). *On the Origins of Gender Roles: Women and the Plough* (No. w17098). National Bureau of Economic Research. DOI: 10.3386/w17098

[2] Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program, e-mail: fazekzsu@gmail.com.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/10

migránsok származási helyének hagyományos nemi szerepei továbbra is megjelennek a munkaerőpiaci viselkedésben. Másként, hogy a migránsok magukkal hozott értékrendjének tehetetlenségi ereje nagy, s noha az útravalónak szánt „hamuba sült pogácsa" elfogyhat, annak íze örökre végigkísér bennünket.

Az elemzés első lépéseként egy 2000-ben végzett munkaerőpiaci felmérés eredményeit használták fel, amelyben a nők részvételét vizsgálták[3], és igen markáns különbségeket találtak: például Pakisztánban a nők 16,1%-a, a kelet-afrikai Burundiban pedig a nők 90,5%-a található meg a munkaerőpiacon. A különbségeknek számtalan okát tárták fel a kutatások, többek között az adott ország gazdaságszerkezetét, azoknak az iparágaknak a hiányát, amelyek többnyire a nőknek kedveznek.

Ám azt feltételezték, hogy ezeknek az eltéréseknek mélyebb, a történetbe ágyazott okai is lehetnek. Boserup (1970) kutatásaira alapoztak, aki szerint a nemi szerepek különbözőségei a hagyományos mezőgazdasági gyakorlatból erednek, a nemi szerepek különbözőségének eredetvizsgálatához pedig a tradicionális mezőgazdasági gyakorlatok kialakulásához kell visszatekintenünk. Boserup azt mondja, hogy az egyszerű eszközökkel végzett (ásó, kapa) mezőgazdasági munka és az ekével végzett tevékenységek egyenlőtlenségekhez vezettek a férfiak és nők közötti munkamegosztás terén, ami mögött a termesztett növények milyensége húzódhatott meg (pl. könnyű vagy nehéz munka egy nő számára növényeket termeszteni, melyik növény termesztésére mennyi munkát kell fordítani). Úgy vélte, hogy az eke használatának történelmi szerepe volt abban, hogy a későbbi nemi szerepek hogyan alakultak: míg a kézi szerszámok használatát igénylő mezőgazdasági feladatokban a nők nagy szerepet tudtak vállalni, addig az ekére való áttérés a nagyobb fizikai erőkifejtés miatt (az ekét fogni, az ekét a barázdában tartani, a befogott állatot irányítani) felértékelte a férfiak munkáját.

Mivel ez a munkaforma már nem igényelte a nők és a gyerekek munkáját (pl. gyomlálás) a földeken, olyan intenzitással, mint korábban, ezért a nőknek olyan munkákat kellett elvégezniük, amit a gyermek nevelése és gondozása miatt félbeszakíthattak. Gondoljunk csak bele, mennyivel könnyebb letenni a kapát akkor, ha meg kell etetni a gyermeket, mint az ekét vonó állatot megállítani? A nők tehát az otthoni és ház körüli munkák felé fordultak, mert a gyermekek gondozása és nevelése mellett ezek sokkal kivitelezhetőbbek voltak. Ez a fajta munkamegosztás aztán normaként épült be a társadalmakba, és határozta meg a nők későbbi szerepét.

A nemi egyenlőtlenségek keletkezésének megértéséhez más tényezőket is figyelembe kellett venni. Így Pryor (1985) kutatását, aki szerint az ekehasználat előnye attól is függ, hogy az adott terület milyen növények megtermelésének kedvezett. Ahol például nagy fölterületeket kell rövid idő alatt megművelni, ott mindenképpen kedvező az eke használatának hatása, még akkor is, ha a földterület sekély, mere-

[3] Az adatokat a Világbank *'World Developement Indicators'* adatbázisából emelték át a kutatók.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/10

dek vagy éppen sziklás. Ezek a kondíciók a búza, árpa, rozs, rizs termesztéséhez a legoptimálisabbak. Ezzel szemben a kukorica, a cirok, egyéb gumós-fás növények termesztése kisebb földterületen is lehetséges, és ott is, ahol a talaj minősége kevésbé kedvező és az eke használata bonyolult és nehézkes lenne. Ebből az következik, hogy az eke használatának bevezetését és alkalmazását a mezőgazdasági munkában az is meghatározta, hogy milyen volt az a földterület, amelyet megművelni akartak, milyen növényeket lehetett termeszteni rajta, illetve alkalmas volt-e egyáltalán az eke használatára.

De megemlítik Braudel (1998) magyarázatát is arról, hogy a nemek közötti kapcsolatokra, a kultúrára, a társadalomra milyen hatást gyakorolt az eke megjelenése. Eszerint az ősi mezopotámiai kultúrában a nőknek kiemelt szerepe volt a mezőgazdaságban, a földeken, a növények termesztésében, míg a férfiak vadásztak, az állatokkal foglalkoztak. Ám miután elkezdték a földjeiket ekével művelni a matriarchális társadalom szép lassan patriarchálissá vált, ahol a férfiak szerepe és dominanciája megkérdőjelezhetetlenné vált.

Utalnak továbbá Engels (1902) érvelésére, hogy az egyenlőtlenségek akkor keletkeztek, amikor a mezőgazdaság szerepe megerősödött a gazdaságban; kialakult a magántulajdon, amely monopolizálta a férfiak helyzetét. Ez a kiváltságos helyzet lehetőséget teremtett a férfiaknak arra, hogy a nőket alávetett szerepbe helyezzék, és az apa kizárólagos szerepét helyezzék előtérbe a gyermekek nevelése során is. Ezáltal függő helyzetbe hozva a nőt a férfitől, akik így nem voltak képesek aktív és egyenlő jogokkal felruházott résztvevőjének lenni a társadalomnak.

Végül megemlítik Whyte (1978) művét, mely szerint a háborúk is erősítették a nemek közötti egyenlőtlenségeket, hiszen a háború a férfiak dolga, és a nőket alávetett helyzetbe hozza.

Az USA-ba emigrált második generációs nők munkaerőpiaci jellemzőinek elemzése során a kutatók arra voltak kíváncsiak, hogy az átörökített kulturális normák milyen hatást gyakorolnak a nők munkavállalására. Fontos eleme a kutatási dizájnnak az, hogy a vizsgált alanyok eltérő kulturális háttere azáltal válik jól elemezhetővé, hogy a vizsgálat idején valamennyien az USA-ban éltek, s ezért az őket érő piaci folyamatok, intézmények, politika hatásai azonosak. A kérdés tehát az, hogy azoknak a nőknek, akiknek őseik ekét használtak a mezőgazdasági tevékenység során; kevésbé valószínű-e a részvétele a mai USA-beli munkaerőpiacon, mint az átlagnak. Az adatbázis, amelyet elemeztek, 1994 óta gyűjt adatokat a migránsok anyaországáról, illetve a szüleik születési országáról.[4]

A kutatókat az is érdekelte, hogy a kultúra átörökítésében erősebb szerepe van-e az apának. Ehhez meg kellett különböztetniük az apáról és az anyáról a lányra ható folyamatokat, vagy mindkét vonal dominálhat.

[4] *Current Population Survey (CPS)* adatbázisa a migránsok anyaországáról, illetve szüleik születési országáról, mely adatbázis 1994 óta tartalmaz adatokat.

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/10

Eredményeik szerint a házas nők munkaerőpiaci részvételét nagyban meghatározza a férj értékrendje. Összefüggést találtak a férj őseinek hagyatéka és a feleség munkaerőpiaci részvétele között.

Amikor a házas nőket vizsgálták, azt is szerették volna tudni, hogy az ekehasználat fontossága a férj származása kapcsán is számottevő-e. Így a férj őseit is vizsgálni kezdték. A kutatók azt is mérlegelték, hogy a házas nő munkaerőpiaci részvételét mennyiben befolyásolja a férj hiedelme, értékrendszere, melyet a szüleitől kapott örökül.

Bizonyítást nyert, hogy a kultúra átörökítése – már ami a gendert illeti – sokkal inkább erősebb az anyai ágról, mint az apai ág felől, akár a feleség édesanyjáról a feleségre ható örökséget, akár a férj édesanyjának férjre ható hagyományait vesszük alapul.

A kutatás azt is bizonyította, hogy az eke használatának hatása és az ebből kifolyólag áthagyományozott értékek és hiedelmek a férj szüleinél markánsabban megnyilatkoznak, mint a feleség szülei esetében.

Tehát elmondhatjuk, hogy a férj kulturális hagyatéka, hagyományai, hite és értékrendje sokkal inkább meghatározóbbak, mint a nő értékrendje; és ez egy konstans helyzet, amelynek hatása van a feleség munkaerőpiaci helyzetére is.

Összegzés

A kulturális antropológusok szerint a nemi szerepek alakulását meghatározza az, hogy a társadalmak a mezőgazdaságban az egyszerű szerszámok használatáról áttértek az eke használatára. Ez a tény a férfi és női különbözőségeket normaként ágyazta be a társadalom működésébe.

A kutatók az etnográfiai adatokat felhasználva elemzéseket készítettek az eke használatának későbbi, társadalomra és közösségekre, valamint a női munkavállalás szerepére gyakorolt hatásairól. Összefüggéseket kerestek a nemi szerepek és a régi mezőgazdasági tradíciók között. Bebizonyították, hogy azok az egyének, társadalmi csoportok, országok, ahol az ősök ekét használtak a mezőgazdaságban, nagyobb egyenlőtlenségeket mutatnak napjainkban is, és kisebb a nők részvétele a háztartáson kívüli munkavégzésben és a politikában.

Tehát, hölgyeim: a baj az, hogy nem bírtuk el az ekét. Tényleg így kezdődött?

Irodalom

Alesina, A. F. – Giuliano, P. – Nunn, N. (2011): *On the Origins of Gender Roles: Women and the Plough* (No. w17098). National Bureau of Economic Research. DOI: 10.3386/w17098

ISSN 2063-6415
DOI 10.18392/metsz/2020/4/10

OLVASS FELESLEGESET!

Braudel, F. (1998): Mediterranean in the Ancient World. London, Allen Lane

Boserup, E. (1970): Woman's Role in Economic Developement. London, George Allen and Unwin Ltd.

Engels, F. (1902): The Origin of the Family, Private Property and the State. Chicago, Charles A. Kerr & Company Cooperative

Pryor, F. (1985): The Invention of the Plow. Comparative Studies in Society and History, 27(4): 727–743.

Whyte, M. K. (1978): The Status of Women in Pre-Industrial Societies. Princeton, N.J., Princeton University Press

METSZETEK
Vol. 9 (2020) No. 4
ISSN 2063-6415
www. metszetek.unideb.hu

Abstracts

Thomas Hobbes and the dilemmas of the natural state II. The tipology of the state of nature

LEVENTE NAGY

The primary purpose of this paper is to reflect upon four aspects of the Hobbesian state of nature. Firstly, the question is whether we can interpret this original state as a mythical, abstract, imaginative and timless state, focusing only on the final conclusion of the Hobbesian theory, or it may contain a well-defined timspan, having its own historical development based on a clear logical construction. Secondly, this study aims at examining the natural character of man in the state of nature, and his harmony with his environment in respect with their „naturalness". Thirdly, it tries to describe the assumed interpersonal relationships within the „primitve" state. Fourthly, the paper presents different states of nature reasoned out from a close reading of the text. All four aspect may help us to get a better understanding of the ambivalent character of the Hobbesian state of nature.

KEYWORDS: natural man, timless state of nature, interpersonal relationship, states of nature

Hungarian Academics Working Abroad: Female and Male Career Paths

HAJNALKA FÉNYES – VERONIKA PAKSI – KATALIN TARDOS –
VALÉRIA MARKOS – FRUZSINA SZIGETI

Transnational mobility has not only become an integral part of the successful, internatonally driven career path of academics, but is emerging to a great extent as a major performance requirement. Similarly to academic careers in general, international mobility of researchers is also a gendered process to a great extent. This paper aims to assess the most important characteristics of Hungarian researchers working abroad with special attention put on the similarities and differences identified in the career path of female and male researchers. With an online self-administered questionnaire distributed through a snowball sampling methodology among Hungarian PhD-holders working abroad for more than one year, we investigated the motivation for international mobility, the career path, work contracts, work-life balance, future career plans and the perception of the value of the PhD degree. Our key findings indicate that male researchers's labour market position is more advantageous abroad than female researchers' and overall they are more convinved of the positive value of their PhD degree, while female academics were statisfied, but at a more moderate level.

KEYWORDS: PhD degree, international mobility, migration of the highly qualified, career, gender equality, work-life balance

ISSN 2063-6415
www. metszetek.unideb.hu

Informality: the Culture of Treating Others Instrumentally
An Essay about the Dynamics of the Relationship between Social Relations and Trust

ZOLTÁN GRÜNHUT

The current paper, without scientific systematization and artistic meditation, tries to address life itself (the normatively understood 'good life') in an essayist way. It strives to draw up some core pillars of a research program about a commonly known everyday phenomenon, informality, more precisely its distorted form which is inducing social inequalities and injustices, and which, because of this, should be seen reflexively and critically. The proposed argument is a theoretical reflection on József Böröcz's still actual and progressive scientific endeavor to create a framework for the sociology of informality.

KEYWORDS: informality, trust, distrust, relations, humaness

Start-up stúdió: üzleti modell innováció
(Az INNONIC Zrt. példája)

ÉVA FARKAS – CSABA MAKÓ – MIKLÓS ILLÉSY – BALÁZS HEIDRICH

Public discourse mostly uses the term start-up as a simplified collective category to describe companies founded to sell technological innovations. At the same time, in addition to bringing a new or novel idea to market, most business functions (marketing, sales, product/service development, HR etc.) are performed in an innovative and proactive way.

In spite of the uncertainty of the market and limited resources, one of the key characteristics of such organisations is the high potential of the rapid economic development. In order to be able to take the advantage of the business opportunity, a supportive socio-economic and institutional environment is essential to obtain intensive growth and sustainability. In our case study, we are aiming to illustrate the importance of so-called start-up studios in catalysing innovation by the example of a company operating in international markets in the Debrecen region. Illustrating our findings by an analogy, we examine how the studio as a "mother ship" uses organizational-management methods, cultural patterns, and through what mechanisms it contributes to the success of start-ups.

KEYWORDS: start-up, start-up studio, organizational innovation, incremental innovation

„In our society publicity ratify the success".
Success and career model of rural theater's artists

PETRA BALUJA

This study aims to answer the question of how actors and actresses define their own success and carreer. What does succes mean to an artist in rural theater? The study primaly discusses some contemporary analyses of sucess, amongst them I am using Deaton-Kahnemann's and

ISSN 2063-6415

Barabási's theories. I am also presenting the metodology of my research and later I show rural theatre's organization based on Bourdieu's theory. Finally I describe the definition of success and career of the actors and actresses embedded in an organizational context which helps to understand their tipical habits.

KEYWORDS: rural theatre, organization, success, career

Where is the truth? – Greek catholic high school youth's justice values

ÁDÁM BENCZE

The purpose of our study is to present what young people think about justice, and how they are different from the youth and society of the country. The functioning of a society requires that fair conditions prevail in it. However, there are several types of justice. What young people, as adults of the future, think about this value is essential for the functioning of a society. We present philosophical interpretations and value sociological research on justice, then we define the concept of justice for Hungarian society and Hungarian youth. In our research we asked all eleventh and twelfth students of a Greek Catholic high school in Eastern Hungary in 2014 and 2019. Quantitative method was used to compare students' views on justice with the other young people in the country. According to our results during the five years of research, equality was more important for young people, especially for the boys. The importance of the value of equality was clearly related to the religiosity of the asked young people.

KEYWORDS: justice, equality, freedom, religiosity

Public administration reforms in Central-Eastern-Europe

JUDIT SZAKOS

The goal of this paper is in one hand to summarize how public administration reform trends have spread in Central-Eastern-Europe since the transition, on the other hand to overview the techno-economical paradigms which can determine the near future in the region. To analyse spreading and development of New Public Management to Post-NPM doctrines periodization of Drechsler and Randma-Liiv (2014) is being used. At the end threads and opportunities related to technological development are aimed to be found in relation with public administration and governance. Using entrepreneurial state's concept shows that solving wicked issues needs active state's involvement, which might have a strong effect on public administration's reform as well.

KEYWORDS: public administration reform, New Public Management, Post-NPM, techno-economical paradigms, entrepreneurial state